

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

UUS- JA UUSIM-AEG

Samalt autorilt varem ilmunud:

Vana- ja keskaeg progümnaas. III ja reaalk. I klassile. Haridusministeeriumi poolt koolides tarvitamiseks lubatud.

Üldine ajalugu ühes Eesti ajaloo ja kodanikuõpetusega kesk-kooli V klassile, mis oma ulatuselt vastab progümnaasiumi V kl. ja reaalkooli III kl. kursusele. Haridusministri otsusega koolides tarvitamiseks lubatud.

E. ASSON

UUS- JA UUSIM-AEG

PROGÜMN. IV JA REAALK. II KLASSILE

HARIDUSMINISTEERIUMI POOLT
KOOLIDES TARVITAMISEKS LUBATUD

~~25625~~

TARTU LINNA II HARURAAMATUKOGU	
9 97	
3739	EKS.

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

KORREKTOR M. KINDLAM

A-11437

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
60979

A. UUS-AEG.

I. EUROOPA REFORMATSIOONI EEL.

1. Humanism ja renessanss.

Uusaeg. Uusaeg algab vaimse elu ärkamisega Euroopas ning suurte leiutuste ja avastustega. Ajaliselt arvame uusaja algust XV sajandist; tavaliselt peetakse Ameerika avastamise aastat (1492) uusaja lähtepunktiks. Uue suuna võttis Euroopa elu kõige enne Itaalias.

Itaalia poliitiline ilme ja majanduslik areng. Keskajal oli Itaalia killustatud nagu Saksamaagi. Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia moodustasid Napoli riigi. Poolsaare keskel oli Kirikuriik, sellest põhja pool rida Itaalia linnriike, nagu Firenze, Veneetsia, Milano, Genua jt. Need väikeriigid ei ühinenud rahvusriigiks, sest nad ei tahtnud oma iseseisvust kaotada. Seepärast astus Itaalia ka uusaega killustatud maana.

Keskajal kehtis Itaalia linnriiges vabariiklik kord; uusaja lävel aga lõi enamikus Itaalia riiges läbi absolutism, vürstide piiramatu ainuvõim. Selle põhjuseks olid erakondade tülid, mis võimaldasid kas erakondade juhtidel või väepealikuil — kondotjeeridel või mõjukail rahandustegelasil haarata endi kätte riik-

lik võim ja hakata piiramata ainuvalitsejaks. Tol ajal elas Itaalias poliitikakirjanik Machiavelli († 1527), kes väitis oma teoses „Vürst“, et valitsejale on oma võimu kindlustamiseks lubatud kõik abinõud — ka pettus, reetmine, sõnamurdmine. Paljud Itaalia vürstid olidki vägivaldsed võimutsejad, aga nende hulgas leidis ka valitsejaid, kellele sai osaks rahva tõeline poolehoid.

Uusaja lävel oli Itaalia majanduslikult arenenuim maa, tänu itaallaste elavale osavõtule ristsõdadest, mille tulemuseks oli Itaalia linnade kaubanduslik ja tööstuslik tõus. Eriti olid oma rikkusega kuulsad Veneetsia, Genua ja Firenze. Need linnriigid kauplesid Lääne-Euroopaga ja idamaadega; kõikjal leidis nende kaubakontoreid. Nad kauplesid peamiselt ülesostetud kaupadega, aga Veneetsia müüdas ka omi tööstussaadusi, nagu villast ja siidriiet ning klaasasju. Firenzes oli samuti hästi arenenud villase ja siidriide tööstus, ent siin oli veel arenenud pangandus. Firenze pangad varustasid rahaga ärimehi kõigis maades ja laenasid raha isegi Euroopa valitsejaile.

Tööstuse ja kaubanduse kiire tõusuga Itaalias seltsis veel põllumajanduslik õitseng, eriti Po ja Arno jõe piirkonnas. Hästi korraldatud kanalisatsiooni abil saavutati häid tagajärgi puuviljade ja viinamarjade kasvata-
mises. Itaalia puuviljad ja viinamarjad olid võõrsil paljunõutud kaup. Itaalias vabastati talupojad päris-
orjusest, sest arenenud põllunduses osutus vaba töö produktiivsemaks.

Uus inimtüüp. Majanduslikult arenenud Itaalias pääsesid kõige varem mõjule uued vaated isikule ja elule. Uusaja lävel ei sidunud itaallast enam haa-

tagused mured, vaid ta otsis rahuldust elust endast. Tema elus etendasid tähtsat osa isiklik tublidus ja osavus. Itaalias sai alguse isiksuse eelistamine ühiskonnas ehk individualism, mis on uusaja iseloomulikum tunnus. Uue inimtüübi kujunemiseks Itaalias aitasid majandusliku ja poliitilise elu arenemise kõrval suuresti kaasa vaimse elu ärkamine ja antiik-kultuuri mõju, mis teatavasti oli ilmlik ning individualistlik.

Vaimse elu ärkamine. Humanism. Itaalias oli soodsaim pind vaimse elu ärkamiseks. Itaalia oli see maa, kus oli õistunud rooma haridus, kus vanaaja mälestused polnud veel täielikult kustunud. Teatrite, templite ja võiduvärvavate varemed kõnelesid inimestele möödunud aegade hiilgusest. Raamatusõbrad teadsid jutustada vanast kirjandusest, mis oli kloostrites säilinud. Juba XIV saj. leidis Itaalias haridussõpru, kes kogusid vanaaja käsikirju ja kunstimälestusi. Vanavara kogumiselt siirduti vanaaja kirjanduse uurimisele. Ladina kirjandust lugedes selgus, et rooma haridus ise on pärit Hellasest. Itaalia haridussõpradel tekkis seepärast huvi ka kreeka kirjanduse vastu.

Itaalia vaimse liikumise keskkohaks oli Firenze, kus valitsejad Medicid toetasid kirjanikke, õpetlasi ja kunstnikke. Eriti kuulus oli Lorenzo Medici oma andumusega kirjandusele ja kunstile. Roomas, Milanos ja Napolis elas samuti palju vaimustatud haridussõpru. Haridussõbrad ühinesid ringideks. Oma kokkutulekuil lugesid nad mõne mõttetarga või kirjaniku töid või vaidlesid mõne filosoofilise või eriteadusliku küsimuse üle. Ilukirjandusest, mõtteteadusest ja ajaloost (studia humaniora) olid nad arvamisel, et eriti need ained harivad

inimese hinge ja õpetavad inimest elama. Täiuslikumaks, haritumaks igatsesidki saada itaalia haridussõbrad. Neid nimetati *humanistideks*. Neist kantud vaimset liikumist nimetatakse ajaloos *humanismiks* (sõnast *humanus* — inimlik). Saanud alguse Itaalias XIV saj., kandus humanism XV saj. Saksa- maale, Prantsusmaale, Inglismaale ja mujalegi. Humanism taotles isiksuse vabastamist katoliku kiriku survest, maise elu hüvede tunnustamist, isiksuse endaväärtuse tõstmist ning tingimuste loomist isiksuse igakülgseks väljaarendamiseks. Kuid humanism ei tunnunud rahva sekka, vaid mõjus maailmavaadet arendavalt ja haridust tõstvalt vaid seltskonna ülemistes kih- tides.

Itaalia esimesteks humanistideks peetakse Firenze XIV saj. kirjanikke *Petrarca't* ja *Boccaccio't* (l. bokatšo). Ent enne tutvume keskaja suurima kirjaniku *Dante'ga*, keda ei nimetata küll veel humanistik, kuid kes, juba vabana kiriku survest, vaatles ümbrust arvustavalt ja asus uue maailmavaate otsimisele; Dantet võiksime nimetada humanistide eelkäijaks.

Dante († 1321). Dante oli rahvuslik kirjanik; ta kirjutas rahva-, s. o. itaalia keeles, ta on seega itaalia kirjakeele looja. Tema tähtsaim teos on „*Jumalik komöödia*“. Selle sisu — kirjaniku rännak läbi põrgu ja puhastustule taevasse. Dante saatjaks sel rännakul on Vergilius, keskajal rooma kirjanikest tunnustatuim mees. Dante kirjeldab põrgut ja puhustustuld vastavalt keskaja inimese maailmavaatele. Taevasse jõudmisel ei ole tema saatjaks enam pagan Vergilius, seal asub tema juhiks armastuse sümboolne kuju Beatrice. Taeva läbi käinud, jõuavad nad jumala lähedusse, millega luuleteos lõpebki.

„Jumalikus komöödias“ kirjeldab Dante hauatagust elu keskaegse maailmavaate seisukohalt ja mõistab kohut tundud tegelaste üle rahvuslikust vaatekohast. Oma poliitilised vastased (Dante pooldas kogu Itaalia ühinemist rahvusriigiks) ja paavstid, kes ei hoolitsenud Itaalia eest, asetab ta põrgu sügavusse ja kirjeldab kohutavalt nende piina ja valu. Otse saadana küünte ja hammaste vahele paigutab ta Jeesuse reetja Juuda, vennatapja Kaini, Caesari tapjad Cassiuse ja Brutuse. Dante julges juba arvustada, ta ei tunnustanud paavstide ilmeksimatust.

Petrarca († 1374). Petrarca luges vaimustusega Vergiliust ja Homerost. Ta läbis Itaalia, Prantsus- ja Saksamaa, rännates ühe kloostri raamatukogust teise, nende vanu käsikirju tundma õppides, neid omandades või ära kirjutades. Rooma ja kreeka kirjanduse tundmises ei saanud keegi temaga võistelda, ta oskas hiilgavalt ladina keelt ja kirjutas selles keeles „A f r i k a“ - nimelise poemi, milles ta jutustab teise Puunia sõja sündmusist. Oma sonetid kirjutas Petrarca kõlavas itaalia keeles. Petrarca armastas loodust ja pühendas looduse kirjeldamisele palju ilusaid reisikirju ja sonette.

Petrarca oli väga andekas kirjanik ja ühtlasi võitleja-kannataja hing, kes surmaski ei lootnud rahu leida. Teda vaimustas vanaaja kirjandus, ta armastas elu, rikkust, kuulsust; ta soovis, et mälestus temast ialgi ei kustuks. Kuid tema südametunnistus oli keskajast ja see ütles talle, et tema kõneosavus, vana kirjanduse tundmine, tema maine armastus, tema rikkus ja kuulsus midagi ei maksa, et see kõik on tühine, millest kogu raske oleks surmatunnil jumalale aru anda. Nii tekkis Petrarca võitlus tema enda „mina“, kes elas

uut elu, ja südametunnistuse vahel, kes mõistis uue elu hukka. „On minuteid,“ kirjutab ta ise, „kus ma sarnlen inimestega, keda ümbritsevad vaenlased; mulle on siis kõik vastumeelt. Tihti kestab see meeoleolu mitu päeva ja ööd ning teeb mu maise elu põrguks.“ Petrarca on oma rikka hingeeluga hiilgav üleminekuaja esindaja; võitlus uute aadete ja keskaegse maailma-vaate vahel ei esine kellelgi teisel nii kujukalt.

Boccaccio († 1375). B o c c a c c i o kirjutab oma kuulsa „D e c a m e r o n e“ -nimelise novellikogu rahvakeeles. Boccaccio eeskujul hakatigi nüüd kirjutama itaalia keeles. „Decamerone“ sissejuhatuses kõneleb Boccaccio hävitavast katkust, mis möllas „musta surma“ nime all kogu Euroopas ja Firenzeski.

„See sündis aastal 1348, kui jäle katk laastas Itaalia õitsvaimat linna Firenzet. Juba teel oli taud murdnud loendamatud inimesed, lakkamatult tungis ta edasi idast läände, ilma et keegi oleks suutnud teda takistada: ta pilkas iga ettevaatust, tühistas arstide korraldused ega suutnud teda halastama panna palavaimgi palve. Äkki kattus keha — olgu mehel või naisel — vastikute muhkudega; need muutusid mustadeks laikudeks, palavik hiilis kallale, ja kolme päeva pärast kustutas surm elu. Ei aidanud ükski abinõu, keegi ei suutnud end mürgi-iili eest kaitsta. Kõnelemise juures kandus see inimeselt inimesele, kergeimagi puudutuse juures riiete kaudu; ka loomi ei säästnud surm. . . . Niisuguse üldise häda ajal langes lugupidamine inimlikest ja jumalikest seadust täielikult, igaüks toimis nagu tahtis. Kõik perekonnasidemed lõhkys hirm; isegi vanemad ei hoolinud lastest, vend hülgas õe. Ka haiged leidsid harva kristlikku armastust, mis neist oleks hoolinud; nad sattusid ahnurite küüsi, keda vaid ülisuur tasu võis ravitsemisele meelitada. Kes suri, seda ei leinanud ega nutnud sõbrad ega omaksed: ta kärvas nagu loom üksilduses. . . . Palgatud inimesed kandsid ta hauda, sagedasti ilma vaimulikuta, palveta, pisarateta. Nagu loomi aeti inimlaipu mulda, hulgaviisi ühte hauda. Mitte ainult linn

ei andnud ohvreid; ka maa ümberringi jäi lagedaks, sest inimesed surid. Sadade tuhandetega loeti nende arvu, kes los-sides ja onnides langesid surma küüsi, ja laibad katsid teid ning välju.“

Samal ajal läinud seitse noort neidu ja kolm noort rüütlit katku eest pakku kuhugi maamõisa, kus nad lõbusasti aega veetnud. Nad laulnud, mänginud, tant-sinud ja kümne päeva jooksul jutustanud igaüks teis-tele kümme lugu; need sada novelli ongi „Decame-ron“ (deka hemerai — kümme päeva) sisu.

Neis juttudes kirjeldab Boccaccio kaasaegse Itaalia kombeid ja eluviise.

Boccaccio otsis lohutust elust endast, ta janunes hariduse järele ja püüdis vaimse täiuse poole. Ta oskas hästi ladina keelt, luges vabalt kreeka keelt, oli südi käsikirjade koguja.

Pétrarcat ja Boccacciot peetakse õigusega esimes-teks humanistideks, sest kuigi nende ajal juba palju inimesi niisama hariduse järele janunes ja vabal ajal kirjanduse ning teaduste uurimisele pühendus, olid nemad siiski tüüpilisemaid ja silmapaistvamaid eestvõit-lejaid, kes teisi ergutasid ning oma eeskujuga kaasa kiskusid.

Renessanss. Humanistide laialdane tegevus andis hoogu nõndanimetatud *renessansile*, millega tähendatakse ajaloos teaduse ja kunsti uuestiärkamist. Küll ei olnud vanaaja teadused keskajalgi hoopis unus-tuses, sest keskajalgi loeti vanu kirjanikke ja uuriti üli-koolis teadusi, kuigi seda tehti ainult kiriku poolt luba-tud piires. Pealegi takistas kreeka keele mittetund-mine lähemat tutvumist kreeka teadustega. Huma-nistliku voolu ajalooline tähtsus seisneb selles, et see, andes uue, eelarvamistest vaba maailmavaate, p a n i

aluse teaduste vabale uurimisele; vanade keelte äraõppimine avas vanaaja vaimuvara täielikult. Vanade varemete väljakaevamine ja vanade kunstiesemete kogumine näitasid huvitatuile vanaaja kunsti suurt väärtust. Nii tekitas humanism renessansi, teaduse ja kunsti uuestisünni.

Antiik-kunsti mõjudel jäeti kirikute ehitamises kõrvale keeruline gooti ehitusviis ning asemele tuli kreeka- ja rooma-aegsetel ehitustel põhinev lihtsam ja elulähedasem renessanss-stiil. Jäid ära terava tipuga kaared, asemele astusid võlvkaared ja kuppel-ehtused; seestpoolt kaunistasid kirikut sambad.

Raid- ja maalikunst tegid vanaaja kunsti mõjul samuti edusamme. Oma aine võtsid kunstnikud XIV saj. küll veel piiblist, kuid käsitlesid seda vabamalt, lähenedes loodusele.

Täiele mõjule tõusid renessansi ehitus-, maali- ja raidkunst XV saj. lõpul, millal tegutsesid renessansi suurvaimud.

Itaalia renessansi suurvaimud. Renessansskunsti iseloomustavaimad küljed — julge lähenemine loodusele ja keskaegseist traditsioonidest loobumine — väljenduvad kõige selgemini Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raffaeli ja Tiziani töödes.

Leonardo da Vinci († 1519) oli haruldaste vaimuannetega. Kunsti alal oli ta eeskätt maalija, kuid teda huvitasid samuti skulptuur ja ehituskunst; kaasaeglased tundsid teda ka hea muusikuna. Aga Leonardo ei olnud ainult kunstnik; kaasaeglased pidasid teda geniaalseks inseneriks, andekaks füüsikuks, matemaatikuks ja astronoomiks.

Leonardo da Vinci.

Püha õhtusöömaaeg.

Püha Peetruse kirik.

Leonardo meistritöödeks maalikunstis peetakse tema „Püha õhtusöömaaega“ ja „Mona Lisa't“. Esimene neist kujutab Jeesuse viimast koosviibimist oma

Michelangelo.

Mooses.

jüngritega, teine ühe daami portreed. Leonardol läks hiilgavalt korda panna elavat elu maalitava isiku näojoontesse.

Michelangelo († 1564) oli rahutu ja kurvameelse iseloomuga. Arvuka perekonna (vanemad ja

vennad) elatamine tegi talle lõpmatuid majanduslikke muresid.

Michelangelo oli eeskätt kujur. Ta oli heroiliste mõtete väljendaja; temaujud on võimsad, suured, pingul lihastega, võitmatu ilmega. Michelangelo meistriteosed on „Mooses“, „Taavet“ ja „Pietà“ — madonna Kristuse laibaga süles.

Michelangelo päevil hakati paavsti soovil ümber ehitama Peetruse kirikut Roomas, mis on renessansstiili kauneimaid tooteid. Selle ehituse jaoks on Michelangelo teinud kõige suurema kupli. Michelangelo on olnud mitmel pool tegev ehituste juhatajana, ta on ka maalinud ja temalt on säilinud luuletusi.

Leonardo da Vinci ja Michelangelo kaasaeglane oli ka renessansi kolmas suurvaim **Raffaello** (**Raffaello Santi**, † 1520), kes oli eeskätt maali ja on oma nime surematuks teinud madonnamaalidega.

Keskajal maaliti madonnat pühalikuna, külmana, kelle ette võis küll kummarduda, kelle vastu vaatleja süda aga jäi külmaks. Raffaello tõi esimesena ema lappesega inimlikult lähedale. Tema madonnamaalidest hoovab vastu õrnus, süütus, armastus, õnn. Raffaelli kuulsaim maal on „Sixtuse madonna“.

Raffaello on olnud tegev ka arhitektina; paavst nimetas ta mõneks ajaks isegi Peetruse kiriku ehitustöö juhatajaks.

Tiziano, samuti ülalnimetatud itaalia suurvaimude kaasaeglane, veetis peaaegu kogu oma elu Veneetsias. Ka Tiziano oli maali ja tema esimene uenduslik samm oli julge värvide tarvitamine.

Nii kesk- kui ka renessansiajal ei etendanud värvid maalil tooniandvat osa. Pilt oli kõigepealt joonistus; värvi tarvitati ainult pildi kaunistamiseks. Tizianil

Raffaello Santi.

Sixtuse madonna.

aga seisab värv väärilisena joonistuse kõrval. Tiziani „Maria taevaminekus“ sulab värv värvi ja varjund varjundisse. Iga värv oleneb teisest ja muutub teise kõrval. Kõik Tiziani kaasaeglased olid tema võimetest üllatunud ja kiitsid tema maalide ilu.

2. Tähtsad leiutused ja avastused.

Püssirohi. Vaimse elu ärkamisega tuleb seletada ka XIV ja XV saj. leiutusi. Juba ammu varem hiinlastele tuntud püssirohi sai Lääne-Euroopas teatavaks renessansiajal. Esimene püssirohuvabrik asutati Augsburgis. P ü s s i r o h u tarvituselevõtt muutis tunduvalt sõdimisviisi. Enne võis end mõnes kindlas lossis suuregi sõjaväe vastu kaua kaitsta, kuid püssirohu abil lõhuti ka parima kindluse müürid ja sunniti kaitsjad alistuma. Algul tarvitati püssirohtu ainult kahurites; pea hakati seda aga tarvitama ka väiksemates tulirelvades, püssides, mis astusid siis sõdimisel noole ja ammu asemele. Püsside tarvituselevõtuga kasvas sõjas jalaväe tähtsus: üksainus keskaegne raudriides rüütel oma hästi harjutatud hobusel võis enne vaenlase jalameeste ridades suurt kahju teha, kuid püsside tuli ei lasknud teda nüüd enam lähedale; j a l a v ä e tähtsus kasvas ratsaväega võrdseks. Ühtlasi kaotasid sõjamehe kehajõud ja isiklik vaprus oma endise tähtsuse; o s a v s õ j a v ä e j u h a t u s ja h e a v a r u s t u s said mõõduandvaks.

Arvestades seda, et püssirohu järele tekkis tarve ka majanduslikus elus — kaevandustes, vabrikuis, kivilõhkumisel —, oli see väga tähtis leiutus.

Kompass. Kompassi ehk magnetnõela leiutamine võimaldas laevasõitu ulgumerel; ilma selleta oleksid

kauged meresõidud olnud võimatud. Magnetnõela tunti juba XII saj., selle omandasid eurooplased araablasest. Kuid magnetnõela ei osatud veel kasutada. Magnetnõel pisteti korgist läbi ja paigutati siis veepinnale, aga vee liikumine ei lasknud tal kindlat suunda näidata. Alles siis, kui renessansiajal itaallane Flavio Gioja (l. džooja) pani magnetnõela kaitseks väljastpoolt tulevate mõjude eest kinnisse ümmargusse karbikesse, mille peale tähendas ilmakaared, saavutas magnetnõel tähtsuse tegelikus elus. Nüüd oligi käes kompass, mis näitas meremeestele kindlat teed, võimaldas neil sõita kaugele merele ja avas inimesele maa-keri.

Trükikunst. Paberivalmistamise õppisid eurooplased araablasest juba ristsõdade ajal; räbalaist tehtud paber oli tunduvalt odavam kui loomanahast valmistatud pärgament, millele kirjutati varemalt. Kuid paberi odavusest hoolimata olid raamatud ikkagi veel väga kallid, sest neid kirjutati käsitsi. Ent tarve odavate raamatute järele oli vaimse elu ärkamise tagajärjel suur. Humanism suurendas haritlaste arvu, kes kõik janunesid kirjanduse järele. Kaaluti, kuidas raamatuid kergema vaevaga valmistada ja kuidas neid kõigile kättesaadavaks teha.

Keskajal tarvitati kõige rohkem väikesi palveraamatuid, milledes olid mõned lühikesed palvekesed, nagu „Ave Maria“, „Pater noster“. Nende ärakirjutamisel tekkisidki aja jooksul mõnesugused abinõud, millest viimaks kasvas välja trükikunst. Neid lühikesi kirjutusi hakati puutahvlitesse lõikama; niisugusele puujoonisele tõmmati siis musta värvi ning suruti paberile; nii saadi hõlpsasti hulk äratõmbeid ühest kirjast. Muidugi võidi niimoodi trükkida ka paks raamat

mitmes eksemplaris; kuid et iga lehekülge tuli puusse lõigata, tegi see töö väga kalliks. Lõikamine oli aeglane ja raske ning pealegi oli peaaegu võimatu parandada vigu, mis tekkisid lõikamisel. Suur samm edasi oli see, kui keegi hollandlane hakkas kirjatähti üksikult lõikama, nii et neid võis ritta seada ja pärast uuesti lahti võtta. Umbes samal ajal sai sakslane **J o h a n n G u t e n b e r g** Mainzis päris trükikunsti leiutajaks (a. 1450 ümber). Ta leiutas oskuse valada liikuvaid tähti metallist, mis olid vastupidavad ja milledest võis koostada niipalju teksti kui vaja. Rahaliselt toetas Gutenbergi Mainzi kuldsepp Fust. Kuigi esimesed trükikijad püüdsid asja saladuses hoida, levitasid trükitehnikalised trükkimisoskuse kogu maailma. Trükikunsti leiutamiseiga odavnes raamat ja haridus võis levima hakata.

Suurte avastuste eel. Kui türklased vallutasid Balkani poolsaare ja hakkasid idapoolse Vahemere peregemeesteks, raskenes eurooplastel kaubanduslik suhtlemine idamaadega. India turgudega ühendusse astumisest ei saanud enam juttugi olla. Aga kujutlus India (Hindostani, Hiina ja Jaapani) rikkusest oli Euroopas elav. Kaupmees **M a r c o P o l o**, kes oli kauemat aega elanud Hiinas, kirjeldas Indiat kui imemaad, kus leidub külluses kulda ja vääriskive. Seesuguste rikkuste vastu ei saanud eurooplased ükskõikseks jääda. Kaotanud võimaluse Väike-Aasia kaudu Indiasse pääseda, hakati teisi teid otsima.

XV saj. polnud eurooplastel maakerast veel tõetruud ettekujutust. Maakera peeti küll ümmarguseks, kuid palju väiksemaks, kui see tõepoolest on, sest Ameerikast polnud veel aimu. Arvati, et kui mööda Atlandi ookeani lääne poole sõita, jõutakse Aasia ida-

randa, kusjuures see tee Aasiasse pidi lühem olema kui mööda mannert.

Ka arvati ookeani kaudu veel teist teed Indiasse pääsevat, nimelt sõites ümber Aafrika ida poole, nagu seda vanade juttude järgi teinud foiniiklased. Viimast teed läksidki otsima veneetslased, kuid nad jõudsid ainult Madeira ja Assoori saarteni. Suured avastused on seotud portugallaste ja hispaanlaste nimega.

Portugal ja Hispaania. Portugal, Aragoonia ja Kastilia olid ristiusulised riigid Pürenee poolsaarel. Araablastega, kes tungisid teatavasti ka Pürenee poolsaarele, pidasid nende riikide elanikud ägedat võitlust, enamasti eraldi, sageli ka omavahel tülitsedes. Reconquista, nagu nimetati võitlust muhameedlaste vastu, osutus ristiusulistele seetõttu raskeks ja nõudis sajan-deid enda lõpuleviimiseks. Otsustavaks ses võitluses sai aasta 1492, millal Aragoonia kuningas Fernando ja Kastilia kuninganna Isabella, kes abielludes ühendasid Aragoonia ja Kastilia Hispaania kuningriigiks (a. 1479), vallutasid araablaste viimse iseseisva maakonna Granada. Võitluses muhameedlastega kujunes hispaanlaste rahvuslik iseloom ja omapärasus. Võitlus sidus esiti katoliiklasi, hiljem aga kogu rahvast, olles rahvustunde ergutajaks. Hispaanlane oli muu-usuliste ja teiste rahvuste vastu sallimatu, oli uhke ja iseteadlik.

Araablastele kindlustas Fernando algul küll isiku- ja varandusepuutumatus ning ususallivuse, kuid muhameedlaste jälitamine algas siiski juba tema päevil suure fanatismiga. Oma teenete eest katoliku kiriku kasuks Hispaanias hüütakse Fernandot „Katoliiklaseks“.

Fernando ja Isabella kindlustasid oma riigis kuningavõimu ja hoolitsesid maa majandusliku arenemise eest. Kogu Hispaanias ühtlustasid nad rahad, mõõdud ja kaalud ning korraldasid liiklemist. Nad asusid mäetööstuse arendamisele ning tõstsid villase ning siidriide toodangut. Erilist rõhku pandi nii Hispaanias kui Portugalis merendusele. Nende mõlemate riikide asukoht Vahemere ning Atlandi ookeani vahel töötas neile suurt tulevikku kaubanduse alal. Seepärast ehitati laevu ja valmistuti retkedeks uutesse maadesse, et viimaseid kodumaa majanduslikes huvides ära kasutada. Esimesi tähtsaid mereretki tegid portugallased.

Portugallaste avastused. Araablased olid Põhja-Aafrikast tihti kallist kaupa Pürenee poolsaarele saatnud; see asjaolu kihutaski portugallasi vallutama ja omandama Aafrika maid. Portugali prints Heinrich, liignimega Meresõitja, asus Madeira saartele, kus portugallased hakkasid viinamarju ja suhkruroogu kasvatama. Siit edasisõit edenes pikka mööda, sest argus ja ebausku olid mõjuvad takistajad. Jõuti Guinea rannale ja Rohelise neeme saartele, kus elasid mustad inimesed — neegrid — ja kus maapinda kattis lopsakas taimestik. Vahepeal suri Heinrich Meresõitja. Ettevõtet jätkas Bartholomeu Diaz, kes jõudis Aafrika lõunatippu, millele pandi nimeks „Hea lootuse neem“, tähendades sellega edaspidist lootust. Igal pool, kus portugallased maabusid, tekkis nende asundusi sõjakindluste ja kaubakontoritega.

Juba tekkis mõte sõita Indiasse merd mööda ümber Aafrika. A. 1497 väljuski selle eesmärgiga Lissabonist Vasco da Gama nelja väikese laevaga ja jõudis mereteed ümber Aafrika Indiasse Kalkuttasse (1498). Oma hämmastuseks leidsid eurooplased siin

eest araablasi; kuid portugallased võitsid neid aegamööda ja India sai Portugali asumaaks. Meretee avastamisega Indiasse avanes lääne-eurooplastele võimalus Aafrika ja Aasia rahvastega suhtlemisse astuda.

Kolumbuse esimene reis. Samal ajal kui portugallased otsisid piki Aafrika randa teed Indiasse, avastas itaallane Christoph Kolumbus (Cristobal Colon) uue maailmajao.

Kolumbus sündis Genuas, hakkas juba 14-aastaselt meremeheks ning käis kaugeil mereretkedel. 26-aastaselt asus ta elama Lissaboni, kuhu teda meelitasid jutud portugallaste meresõitudest. Mõne aasta pärast asus ta elama Porto Santo (Madeira saarte rühmast) saarele. Saarlased teadsid jutustada, et meri vahel lääne poolt kaldale heitvat puid, mida nende pool ei kasva; kord näidati Kolumbusele merest leitud puud, mida kaunistasid isesugused lõiked. Need jutud ja juhtumid kinnitasid Kolumbuse arvamist, et Atlandi ookeani taga on maa, mida tema pidas Aasia idarannaks. Ta valmistaski plaani sinnasõiduks.

Kolumbus esitas oma plaani Genua valitsusele, kus seda peeti nõdrameelse sonimiseks. Siis rääkis Kolumbus oma plaanist Portugali kuningale, aga ka see suhtus kavatsusse ükskõikselt. Viimaks tuli ta Hispaaniasse ja püüdis seal oma mõttele pooldajaid võita, kuid naeruks peeti asja siingi. Juba tahtis Kolumbus Hispaaniast lahkuda, kui ta kutsuti kuninganna Isabella juurde, kes lubas ettevõtet toetada. Isabella võitis selle mõtte poole ka oma abikaasa kuningas Fernando; nad nimetasid Kolumbuse „suuradmiraliks“ ja tema poolt avastatud maade asekuningaks. Kolm väikest

laeva anti Kolumbusele teeleminekuks, ja kolmandal augustil 1492. a. väljus ta P a l o s e sadamast. Esiti sõideti Kanaari saartele; sealt aga algas teadmatu, tundmatu ulgumeri, mida mööda sõideti kolm nädalat hea pärituulega. Kaugemal hakkasid laevamehed kartma ja tahtsid tagasi pöörduda; kui Kolumbus seda ei lubanud, tahtsid mõned teda merre heita, kuid enamik uskus admirali teadmistesse ja osavusse ning arvas, et Kolumbus on tagasisõidulgi tarvilik isik.

Jätkati sõitu, madrused hirmu pärast meelega, Kolumbus surmahirmus keset laevameeste ärevust, kuid kindlas lootuses ettevõtte kordaminekusse. Viimaks hakkasid nad isesuguseid linde nägema, kelle järgi võis otsustada, et rand ei ole kaugel, kuid siiski ümbritses neid ainult vesi. Kolumbus lubas suure tasu sellele, kes märkab esimesena maad. Ööd ja päevad vahtinud 90 inimest väsimatult kaugusse, kuni viimaks 11. oktoobri õhtul kostnud ühe madruse suust hüüe: „Tierra! Tierra! (Maa! Maa!)“. Järgmisel hommikul maabuti pärast kümnenädalast sõitu väikesel G u a n a h a n i saarel (Bahama rühmast), mille Kolumbus nimetas S a n S a l v a d o r i k s (Lunastaja). Üli-suures rõõmus ei teadnud hispaanlased, mis teha; õnneteldi üksteist ja madrused palusid põlvili Kolumbusele vabandust oma käitumise pärast merel. Saare elanikud ei jõudnud külalisi küllalt imetella, sest seesuguseid olendeid polnud nad veel näinud. Algul põgenesid nad eemale, kuid nähes, et võõrad ei tee paha, astusid nad ligemale ja katsusid eurooplasi näpuga.

„Mulle näis, nagu oleksid nad täiesti vaesed inimesed: nad käisid kõik täielikult alasti. Mehed, keda nägin, olid kõik alles noored, mitte keegi üle 30 aasta vana, hea kehaehitusega ja kena näoga. Juuksed olid neil peaaegu sama kõvad kui hobusejõhvid ja neid ei kärbitud kunagi. Neil on

Kanaari saarte elanike näovärv: ei must ega valge. Mõned neist värvivad endid mustaks, teised valgeks või punaseks, veel mõned värviga, mida just leiavad. Mõned värvivad ainult nägu, teised kogu keha, mõned ainult silmi, teised ainult nina. Nad ei kanna üldse sõjariistu, nad ei tunnegi neid, sest kui ma neile mõõka näitasin, haarasid nad mõtlematult tera ning haavasid endid.“
(Kolumbus.)

Küll ei märganud hispaanlased veel kulda ega hõbedat, ka maiustoitu ei leidnud nad saarelt, kuid nad olid siiski veendunud, et viibivad Aasia idarannal, ja nimetasid punanahkseid saare elanikke *i n d i a a n l a s t e k s*. Kolumbusel oli üle jäänud ainult üks laev; sellega hakkas ta tagasi sõitma, sest ta lõi kartma, et kaotab ka oma viimse sõiduki ega saa oma avastusest kodumaale teatada. Suurte auavaldustega võeti ta Barcelonas vastu ja teiseks sõiduks anti talle kaasa juba palju laevu ja mehi.

Kolumbuse järgmised reisid. Teisele reisile oli Kolumbusega sõitnud palju ahneid rüütleid Hispaaniast, kes indiaanlasi halvasti kohtlesid; ka madrused surmasid uue maa elanikke. Indiaanlased maksid eurooplastele selle eest kätte, kui aga said; mitmel pool leiti nende juurest laipu. See asjaolu andis rüütlitele põhjust ilmutada Kolumbuse vastu rahulolematust, süüdistades teda selles, et ta toonud nad vaesele metsikule maale. Kolumbuse õnneks leiti Haiti saarelt *k u l d a*; siis olid kõik saaki otsimas ja rahuldatud. Kadedus kihutas rüütleid Kolumbust Hispaanias süüdistama. Kuni elas avastaja kaitsja kuninganna Isabella, oli neil süüdistusil aga vähe mõju.

Kolmandal reisil (1498) jõudis Kolumbus *O r i n o c o* jõe kohal Lõuna-Ameerika mandrile, mida ta veel nüüdki pidas Ida-Aasia rannaks. A. 1502 läks

Kolumbus neljandat korda teele. Väljarändajate ka-
dedus tema vastu oli väga suur, sest oli ju Kolumbus
itaallane. Kuningas Fernando hakkaski kaebusi us-
kuma ja saatis kohtuniku Bobadilla asja uurima. See
mees tarvitas oma võimu hoolimatult; ta laskis Kolum-
buse ahelaisse panna ja kodumaale saata. Isabella mõ-
jul tunnistati avastaja vastu tõstetud kaebused küll alu-
setuks, aga oma endist lugupidamist ei saanud ta enam
tagasi. Viimsed aastad elas Kolumbus vaesuses ja suri
a. 1506 unustatuna. Uuemal ajal kanti ta kirstu mit-
messe linna, kuni ta põrm viimaks Sevillassa puhkama
jäeti.

Esimene reis ümber maakera. Kolumbus suri ar-
vamises, et ta oli käinud Aasias. Aga peagi taibati, et
avastatud maa ei ole Aasia, vaid et selle taga on veel
ookean ja alles siis Aasia. Seepärast hakati nüüd Ko-
lumbuse plaani täiendamiseks otsima teed, mida mööda
pääseks Atlandi ookeanist Suurde ookeani. Hispaan-
lane *C o r t e z* otsis seda Mehhiko lahest, keegi inglane
põhjapoolseilt randadelt, kuid mõlemad tulemusteta.
Alles *F e r n ã o M a g a l h ã e s* (l. magaljaengs),
Hispaania kuninga ametnik, avastas Tulemaa saarest
mööda purjetades tee, mida mööda võis Suurde ookeani
pääseda. Ta hakkas tundmatule merele sõitma. Mis
esimesed ümber maakera rändajad Vaiksel ookeanil üle
elasid, näeme ühe reisikaaslase märkmeist:

„Purjetasime sel merel kolm kuud ja kakskümmend päeva
ilma vähimagi värsket toiduta. Kuivik, mida me sõime, pol-
nud enam leib, vaid tolm segamini ussidega, kes olid kuiviku
parema osa ära närinud. Seegi toit oli hiirtemustusega reos-
tatud ja väljakannatamatult haisev. Ka vesi, mida me olime
sunnitud jooma, haises. Et mitte nälga surra, pidime närma
isegi nahka mastide ümbert, kuhu seda oli kinnitatud köite
kaitseks. Need nahad olid alatisest vee, päikese ja tuulte

käes seismisest nii kõvad, et pidime neid enne neli-viis päeva pehmemaks leotama. Siis praadisime neid tulel, et nad saaksid söödavamaks. Sageli olime sunnitud saepuru sööma. Isegi hiired, nii vastikud kui nad inimesele ongi, said niivõrd ihaldatavaks toiduks, et nendest maksti kuni pool tukatit tükist.

See polnud veel kaugeltki kõik. Meid pidi tabama veelgi suurem õnnetus. Meile tuli kallale haigus, mis meestel igemed hammaste ümbert nii üles paistetas, et liha kattis hambaid ja nad enam süüa ei saanud. 19 meest meie laevkonnast suri sellesse haigusse, peale nende veel patagoonia hiiglane ja brasiillane, kes meiega kaasa sõitsid. Peale surnute oli 25—30 meest maas liikmevalude käes vaevlemas; nad paranesid aga kõik. Mis puutub minusse, siis ei jõua ma küllalt jumalat tänada, et mind ei tabanud kogu aja jooksul nii paljude haigete hulgas ükski haigushoog.“

(Antonio Pigafetta.)

Ent kindel püüe ja vankumatu usk ettevõtte õnnestumisse viisid ka Magalhãesi soovitud eesmärgile, kuigi ta ise reisi lõppu ei näinud. Filipiini saartel surmasid sealsed päriselanikud Magalhãesi ning mitmed ta reisikaaslased. Aga ellujäänud mehed sõitsid Moluki saartele, kus leidsid eest portugallasi. Need imestasid, kuuldes, et tulijad on jõudnud sinna ida poolt. Seega oli kindel tõendus maakera ümmarguse kuju kohta käes. Siit läksid hispaanlased Aafrika kaudu kodumaale tagasi, kuhu nad jõudsid pärast kolmeaastast reisi (1519—1522). Nii oli Magalhãesi algatusel sooritatud esimene reis ümber maakera.

Hispaanlased ja Ameerika algelanikud. Avastusretki uues maailmajaos jätkati; firenzlase Amerigo Vespucci' (l. vesputši) ristinime järgi — ta avaldas a. 1499 uue maailmajao esimese kirjelduse — hakati seda uut maad hüüdma Ameerikaks.

Ameerika algelanikud indiaanlased olid osalt harimata loodusrahvad; nad käisid alasti, ei tundnud põlluharimist ega kindlaid asupaiku. Mehhiko atsteegid ja Peruu inkad aga olid kõrge kultuuriga rahvad. Atsteekide riigis olid arenenud põllundus, tööstus ja kaubandus; neil olid oma kiri ja ajaarvamine. Neil oli linnu suurte ehitustega, millest jumalate templid kõige toredamad. Niisama arenenud olid Peruu inkad. Viimastel oli väga omapärane riigikorraldus. Ühiseluseadus kohustas neil kõiki kodanikke ühiskonna heaks töötama: ehitama templeid, valitsejate losse, parandama teid jne. Vennastusseadus kohustas külaelanikke üksteist vastastikku aitama kündmisel, lõikusel jne. Vaesteseadus määras, et kõik vanad ja töövõimetud saavad ülalpidamist avalikest tagavaradest jne. Inkadel täitsid kirja aset erilised värvilised nöörid keeruliste sõlmedega.

Atsteegid alistas hispaania ohvitser Cortez mõnesaja mehega. Veel väiksema meeste arvuga vallutas Pizarro inkade riigi. Eurooplaste tulirelvade vastu ei suutnud indiaanlased seista. Eurooplased kohtlesid võidetuid julmalt: nad piinasid ja surmasid neid, indiaanlaste õlule veeretati raskemad tööd, piitsa ja mõõgaga sunniti neid tööle. Meeleheitel surmasid indiaanlased endid ise, emad kägistasid lapsi surnuks. Eurooplaste poolt maale toodud haiguste ja ränga töö tagajärjel suri palju indiaanlasi. Eurooplased hakkasid neid varsti asendama tugevate aafrika neegritega; nii tekkis Ameerikas neegerorjadega kauplemine.

Ilmlike vallutajatega läks Euroopast Ameerikasse kaasa katoliku vaimulikke, kes levitasid indiaanlaste keskel ristiusku. Nad asutasid kloostreid, ehitasid kirikuid ja võtsid koolid oma mõju alla.

Suurte avastuste tulemusi. Suurte avastuste tulemusena said Portugal ja Hispaania koloniaalriikideks. Portugalile kuulusid asumaad Lääne- ja Ida-Aafrika ning India rannikmail ja Brasiilias. Hispaaniale kuulusid Lääne-India saared, Kesk- ja Lõuna-Ameerika rannikmaad. Oma asumaade tõttu sai Hispaania maailmariigiks, omandades Euroopas suure mõju. Portugallaste ja hispaanlaste eeskujul hakkasid ka hollandlased, prantslased ja inglased endile asumaid hankima, mille tulemusena teravnesid vahekorrad Euroopa riikide peres.

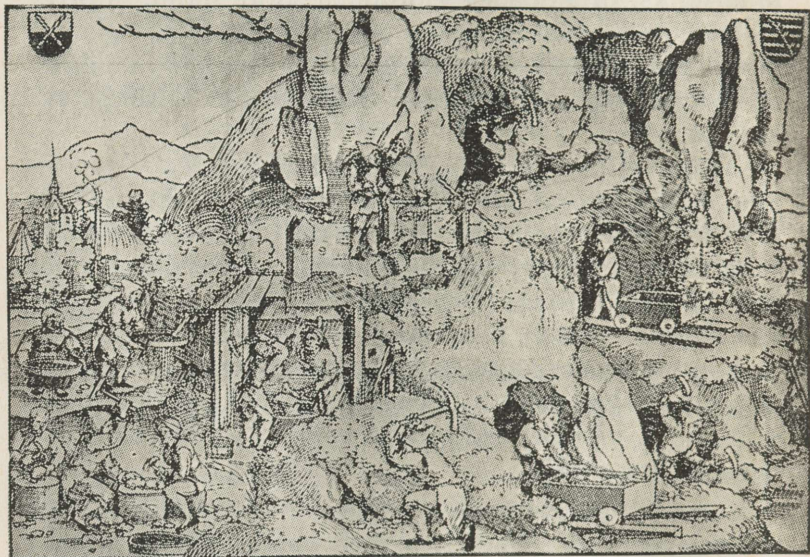
Suur oli avastuste mõju majanduselule. Ameerikast said eurooplased kulda ja hõbedat. Eriti suur oli hõbeda juurdevool, mille tagajärjel Euroopas langes raha väärtus ning tõusis elukallidus. Ameerikast toodi Euroopasse mitmed kultuurtaimed, nagu kartul, tubakas, kakao, vanill; Euroopast jällegi viidi siinseid kultuurtaimi Ameerikasse ja hakati neid seal suurel arvul istandustes kasvatama (kohvipuud, suhkruroogu, puuvilla jne.). India teed mööda veeti Ida-Indiast Euroopasse maitseaineid.

Seni sündis Euroopa maade kaubanduslik suhtlemine Vahemere, Balti ja Saksa mere kaudu, pärast Ameerika avastamist aga nihkus kaubanduslik liiklemine peamiselt Atlandi ookeanile. Sellega ühenduses kaotasid oma tähtsuse Hansa kaubalinnad ja Euroopa tähtsamaiks turgudeks tõusid Sevilla ja Lissabon ning pisut hiljem Hollandis Antwerpen.

Väärismetallide leid Ameerikas ergutas eurooplasi ka oma määetööstust arendama: Euroopas hakati kaevama hõbedat, tina, vaske, elavhõbedat jm. Uued ettevõtted vajasisid suuri kapitale, kaubaühenduse pidamine kaugete maadega käis senistele kaupmeeste-

ühingutele üle jõu; seepärast tekkisid nüüd riigivalitsejate loaga võimsad ettevõtjate ja kaupmeeste organisatsioonid, kes tingisid endile ühtlasi välja suured soodustused, näiteks ainuõiguse ühe või teise aine tootmiseks või müümiseks. Needsamad organisatsioonid, omades suuri kapitale,

Mäetööstuse algus.

said mõjuvaiks tegureiks nii majanduslikus kui poliitilises elus; sageli finantseerisid nad kuningaid ja vürste. Eriti kuulus oli oma jõukuse poolest Fugger'ite kaubamaja Augsburgis.

„Härra Max Fugger kutsus hertsogi kord enda juurde külla. Niisugust pidu ei näe ma vist niipea ega ole Rooma keisridki võinud paremini ja suuremas toreduses võõrustada. Seal oli pidusöök korraldatud saalis, kus oli rohkem kulda kui

värvi. Põrand oli marmorkivist ja sile otsekui jää. Üle kogu saali oli kaetud joogilaud lausa kullast nõudega ja kaudiste veneetsia klaasidega, mis öeldakse olevat üle tonni kulda väärt. Härra Fugger andis hertsogile tervituseks ühe laevakujulise jooginõu, tehtud kõige kallimast veneetsia klaasist ja väga peenelt.

Pärast sööki viis härra Fugger hertsogi oma maja vaatama, mis on suur vägev hoone, nõnda et kogu keisri õu oma riigipäevaga sinna ära mahuks. Ka ühte väikesesse torni viis ta hertsogi. Seal olid ta ehted ja kalliskivid, ka haruldased rahad ja kullatükid, nii suured kui pea. Kogu see varandus oli öeldavasti üle miljoni kuldna väärt. Siis avas ta kasti, mis oli tukatite ja kroonidega ääreni täidetud. Nagu ta ütles, oli seal kaks korda sada tuhat kuldnat. Üks teine torn oli üleni täis häid taalreid, umbes 27 000 taalrit. Seega osutas ta hertsogile suurt au, kuid näitas ka oma võimu ja rikkust.“

(Hans Schweinichen, hertsog Heinrich XI-nda, kelle külaskäigust jutt, reisikaaslane.)

Pidage meeles:

XIV—XV s. — humanism ja renessanss.

1450. a. ümber — leiutatakse trükikunst.

1479. a. — Aragoonia ja Kastilia ühinemine.

1492. a. — Granaada langus.

1492. a. — avastatakse Ameerika.

1498. a. — avastatakse tee Indiasse.

1519.—1522. a. — teostub esimene reis ümber maakera.

Küsimusi kordamiseks:

Mis ajast algab uusaeg? Nimetage riike Itaalias uusaja lävel! Milline uus riigivorm hakkas Itaalias uusaja lävel kehtima? Millised linnad Itaalias olid majanduslikult uusaja lävel eriti arenenud? Millist mõju avaldas Itaalia majanduslik areng Lääne-Euroopale? Milles erines uusaja inimene keskaja inimesest? Mida nimetatakse humanismiks? Keda nimetatakse humanistideks? Nimetage humaniste! Miks nimetatakse Dante't humanistide eelkäijaks? Mitmendal sajandil elas Dante ja mitmendal elasid Petrarca ja Boccaccio? Nime-

tage nende kirjanike peateosed? Miks nimetame Petrarcat ja Boccacciot humanistideks? Mida nimetame renessansiks? Milles erines renessansi kunst keskaegsest kunstist? Nimetage renessansi kunstnikke Itaalias! Iseloomustage Leonardo da Vinci't, Michelangelo't, Raffael'i ja Tizian'i kunstnikena? Nimetage nende meistriteosed? Nimetage tähtsaid leiutusi uusaja lävel! Milleks kasutati püssirohtu? Milliseid tulemusi andis kompassi leiutamine? Millist mõju avaldas trükkunsti leiutamine vaimsele kultuurile? Kuidas kujutlesid eurooplased maakera XIV sajandil? Kes avastas mereteed Indiasse? Millal sooritas Kolumbus oma esimese reisi? Kuidas nimetasid eurooplased uue maailma-osa elanikke? Kuidas suhtusid eurooplased indiaanlastesse? Kes sooritas esimese reisi ümber maakera? Millise teadusliku oletuse tõestas reis ümber maakera? Kust sai Ameerika oma nime? Nimetage Ameerika haritumaid algelanikke? Milliseid kultuurtaimi toodi Ameerikast Euroopasse? Milliseid kultuurtaimi viidi Euroopast Ameerikasse? Milliseid veteid kasutati kaubanduslikuks liiklemiseks enne Ameerika avastamist ja pärast seda? Milline mõju oli Ameerika avastamisel Hansa saatusele? Nimetage Euroopa tähtsamaid kaubaturge pärast Ameerika avastamist! Mis ergutas eurooplasi mäetööstusele? Kuidas mõjusid üldse suured avastused eurooplaste majanduselule? Nimetage Portugali asumaid! Nimetage Hispaania asumaid! Millest tekkis elukallidus XVI saj. ja kes said selle all kannatada? Kes vallutas Mehhiko ja kes inkade riigi? Kuidas sai Ameerikas alguse neegerorjadega kauplemine?

II. REFORMATSIOON.

1. Reformatsioon Saksamaal.

Katoliku kirik reformatsiooni eel. Keskajast teame, et Rooma paavstid ja katoliku vaimulikud ei elanud üksnes kirikule ja usuhuvidele. Paavstid püüdsid juhtida ilmlikke valitsejaid, nagu veendusime nende võitlusest Saksa keisritega, ja nad kogusid kõigist maadest makse. Nii nõudsid nad kirikukümnist, ristiraha (ristisõdade ajast säilinud maks), hiljem peetrusepenni (Peetruse kiriku ehitamiseks) jne. Aga veel omapärasem rahanõutamisinõu oli patukustutuskirjade ehk indulgentside müük.

Vaimulikud seletasid, et kirik varjab endas nii paljusid heategusid, mis Kristus ja pühakud korda saatnud, et paavstil olevat täielik õigus osa sellest küllusest patustele jagada. Trükiti patukustutuskirju ja müüdi neid raha eest. Mungad sõitsid ringi, igaühel kaasas kaks kasti: üks patukustutuskirjade, teine raha jaoks. Rahvale seletasid nad, et raha eest andestatakse kõik patud, isegi need, mis keegi alles teha kavatses. Ja kergeusklik rahvas uskus neid jutte ning ohverdas raha.

Paavstide ja vaimulike rahaahnitsemine ei meeldinud paljudele. Väga paljudele vaimulikele heideti veel ette nende kõlvatut eluviisi. Ka katoliku kiriku õpetusega ei tahetud enam rahul olla. Oxfordi ülikooli usuteaduseprof. *Wiclif* († 1384) väitis, et uskuda

võib ainult seda, mis on piibliga kokkukõlas. Ta eitas pühade jäänuste kultust, palverännakute tähtsust ega pooldanud kõiki katoliku kiriku sakramente. Ta suhtus eitavalt varade kogumisse, väites, et kirik peab olema puhtvaimulik usklike koondis. Praha ülikooli prof. tšehh J a n H u s väitis samuti, et vaid piibel olgu usu

Indulgentside müük.

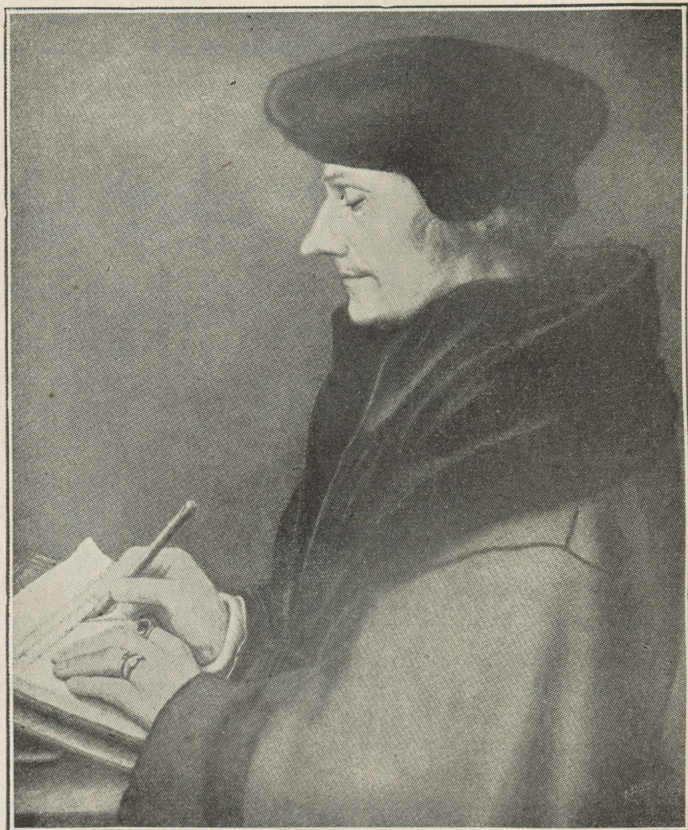
aluseks; ta nõudis, et armulauale minejaile antagu leiba ja ka karikat (katoliku kirik andis ainult leiba). Hus mõistis hukka paavstide ilmlikud võimupüüded ja vaimulike ilmlikud eluviisid.

Samal ajal elas katoliku kirik üle suurt kriisi. A. 1377 lõppes küll paavstide „Paabeli vangipõlv“, kuna paavst Gregorius XI asus jälle Rooma. Aga kui ta

järgmisel aastal suri, jagunesid paavsti valivad kardinamid kaheks; ühed valisid paavstiks Urbanus VI Roomas, teised Clemens VII Avignon'is. Saksamaa, Inglismaa ja Itaalia tunnustasid Rooma paavsti, Prantsusmaa ja Hispaania Avignon'i oma; mõlemad paavstid tülitsevad isekeskis ja panid teineteist vastastikku kirikupõlu alla. See oli suure skisma ehk kirikulõhe algus, mis kestis üle 30 aasta, millal katoliku kiriku elus valitses üldine segadus. Inimesed ei teadnud, kumba paavsti tunnustada, piiskopid kahtlesid, kumma ametisse kinnitamine oli seaduslik. A. 1409 astus P i s a s kokku kirikukogu, kuulutas mõlemad paavstid ametist vallandatuks ning valis uue paavsti. Kuid endised paavstid ei taganenud pühalt toolilt, nad ei tunnistanud kirikukogu otsust endi kohta maksvaks. Nii oli kirikul nüüd kolm paavsti. Alles K o n s t a n z i kirikukogul (1414—1418) õnnestus skisma lõpetada. Eelmised paavstid kõrvaldati ja ametisse seati üks — M a r t i n V. Sama kirikukogu ette kutsuti oma tegevusest aru andma J a n H u s. Ta tuligi, kuid siin mõisteti tema õpetus hukka ja ta ise surma. Hus põletati Konstanzis tuleriidal 1415. a. Kuid Hus'i surm ei tähendanud protestide lõppu. Juba oli harjutud humanismi mõjul mõttevabaduse piiramisse eitavalt suhtuma. XVI saj. algul puhkes Saksamaal reformatsioon ehk usu-uuendusliikumine.

Miks algas reformatsioon Saksamaal? Saksamaal tunti kõige valusamini kohustusi, mida tuli täita Rooma paavsti ja vaimulike suhtes. Kuskilt ei kogutud nende heaks nii palju makse kui siit. Kuskil ei kuulunud neile nii suuri maa-alasid kui siin. Ei müüdnud kuskil nii suure hooga patukustutuskirju, kui tegi seda munk Tetzl siin. Seepärast algas usu-uuendusliiku-

mine ehk reformatsioon just Saksamaal. Ka saksa humanism aitas reformatsiooni puhkemiseks kaasa.

Erasmus Rotterdamist.

Saksa humanism. Itaaliast kandus humanistlik liikumine kõige enne Saksamaale. Alates XV saj. teisest poolest asutati Saksamaal hariduse edendamiseks

kesk- ja ülikoole, tekkis õpetatud seltse kirjanduse, kunsti ja teaduse arendamiseks ning levitamiseks. Hakkas kujunema rahvuslik kirjandus. Saksamaa silmapaistvamad humanistid olid Erasmus ja Hutten. Nende tegevuses ilmnevad selgesti saksa humanismi omapärasused: elav huvi usuteaduse vastu ja rahvuslik joon.

Erasmus († 1536) oli keeleteadlane. Ta uuris vanu keeli, et lugeda piiblit algkeeles. Tema suuri- maks teeneks peetakse Uue Testamendi väljaannet kreeka keeles. See väljaanne paljastas katoliku kirikus tarvitatava ladinakeelse piibli võltsitud kohad. Selgus, et katoliku kirik oli puhtast õpetusest üsna palju kõrvale kaldunud. Erasmus nimetas katoliku kiriku õpetust pilgates „puhta ristiusu inetuks moonutamiseks“. Erasmus nõudis piibli kättesaadavaks tegemist rahvale. Inimkonna uuestisündi nägi ta tagasipöördumises Jeesuse võltsimatu õpetuse juurde. Erasmus kirjutas satiiri „Halpuse ülistus“, milles peenelt pilkas katoliku vaimulike ja munkade upsakust ning rumalust.

Erasmus andis humanismile Saksamaal usulise ilme, Hutten († 1523) rahvusliku. Hutten oli suur patrioot. Saksa rahva uuestisündi, tema paremat tulevikku nägi Hutten lahkulöömises Roomast. Ta ei suutnud leppida seisundiga, et Saksamaa Roomale makse maksab. Hutten avaldas kirjutusi paavstide ja teiste vaimulike kohta, ta kutsus rahvast, keisrit ja vürste Rooma auahnusele ja võimupüüetele vastu hakkama. Ei ole keegi rohkem kaasa aidanud Roomavastase meeoleu loomiseks Saksamaal kui Hutten oma kõnede ja kirjutustega.

Reformatsiooni algus ja Martin Luther. Tõuke Roomast lahkulöömiseks andis Saksamaal patukustu-

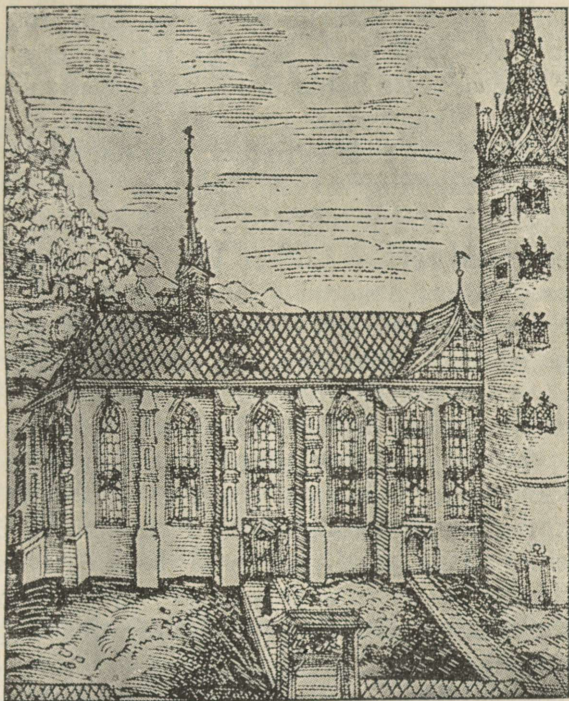
tuskirjade müük, mida toimetati eriti agaralt XVI sajandi algul rahade hankimiseks Püha Peetruse kiriku jaoks, mis oli Roomas parajasti ümberehitamisel. Reformatsiooni algatajaks sai Martin Luther (1483—1546), Wittenbergi ülikooli usuteadusedoktor. Luther kasvas üles majanduslikus kitsikuses ja

Martin Luther.

karmi distsipliini all nii kodus kui koolis. Hirnutundest ei vabanenud Luther iialgi, sest ka jumalat kujutles ta karmina. Aga Luther oli väga tänulik oma vanemaile, kes võimaldasid talle hea hariduse saamise, hoolimata oma vaesusest. Samuti oli Luther väga tänulik jumalale, kes kõik hästi teeb. Usuliste küsimuste üle mõtles Luther alatasa. Leidmata neile rahuldavat vastust läks Luther pärast filosoofiateaduskonna lõpe-

tamist Erfurdi ülikoolis kloostrisse. Aga ka kloostri ei leidnud Luther hingerahu. Teda vaevas küsimus inimese õndsakssaamisest. Ta luges palju ja jõudis viimaks otsusele, et inimene saab õndsaks j u m a l a

Wittenbergi kirik uksega, millele Luther lõi oma teesid.

a r m u s t u s u l ä b i. Kloostris viibides sai ta kutse Saksi vürstilt Friedrich Targalt tulla professoriks Wittenbergi ülikooli ja ühtlasi lossikiriku õpetajaks. Luther võttis kutse meelsasti vastu ja varsti sai temast Wittenbergi ülikooli usuteadusedoktor. Üliõpilasi vai

mustas ta oma sorava ja vaimuka ettekandega. Tema jutlusi kuulas meeledli ka rahvas.

Samal ajal kui Luther viibis Wittenbergis, tuli sinna munk Tetzeli patukustutuskirju müüma; paljud Lutheri koguduse liikmedki käisid munga juures oma patte lunastamas. Tetzeli tegevus pahandas Lutherit. Ta ei suutnud enam vaikida ja kirjutas 95 väidet ehk teesi pattude andestamise kohta ja lõi need Wittenbergis kiriku uksele. Oma teesides seletas Luther, et paavstil on õigus kustutada neid karistusi, mis tema ise on määranud, ja et usklikud saavad pattude andeksandmise ilma ühegi patukustutuskirjata jumala enda armust.

Need teesid avaldas Luther 1517. a.; sellest aastast arvatakse reformatsiooni algust Saksamaal.

Luther avaldas ka rea kirjutusi, milles kutsus saksa vürste ja rüütleid üles võitlusele rooma kirikuga. Neis seletas Luther, kui ülekohtune on rooma kirik oma nõudmistega ja kui väär ja ekslik on katoliku kiriku õpetus. Muidugi ei andestanud Lutherile tema käitumist rooma kirik; teda tabas paavsti kirikupõlg. Mitmel pool hakkasid katoliku kiriku vaimulikud Lutheri kirjutusi põletama ja rahvast tema vastu üles ässitama. Siis astus Luther otsustava sammu: Wittenbergi ülikooli professorite, üliõpilaste ja suure rahvahulga juuresolekul põletas ta paavsti põlukirja (1520). See oli avalik paavstivõimu mittetunnustamine, järsk vastuhakkamine Roomale.

Keiser Karl V ja Wormsi riigipäev. Saksamaa valitsejaks oli reformatsiooni ajal Karl Habsburg (1519—1556), Fernando Katoliiklase tütrepoeg ja keiser Maximiliani pojapoeg.

Juba 1516. aastast oli ta Hispaania valitsejaks ja a. 1519 valiti ta Saksamaa troonile. Nii ühendas Karl

Habsburg oma valitsuse Hispaania, Uue Maailma, Madalmaade, Sitsiilia-Napoli, Saksamaa ja Habsburgide pärusmaade (Austria, Korintia, Krain, Tirol) üle; tema maadest kõneldi, et neis „päike iialgi ei looju“.

Olles mitme maa valitseja tahtis ta olla ka esimene Euroopa võimukandjate hulgas. Aga samal ajal püüdis Prantsuse kuningas *F r a n ç o i s* (l. fränsuaa) I (1515—1547) sedasama.

Nende kahe XVI sajandi silmapaistvaima valitseja vahel tekkis rida võistlussõdu, millest võtsid osa ka naabermaad. Kogu see kestev võitlus avaldas mõju ka reformatsioonilisele liikumisele, hoides kroonikandjaid sellest eemal.

Karl V esines saksa vürstidele *W o r m s i* riigipäeval a. 1521. Siin anti talle luba koguda Saksamaalt sõdureid sõjapidamiseks. Wormsi riigipäevale sai kutse ka Luther — tulla oma õpetusest aru andma. Keiser andis talle kaitsekirja, mis kindlustas hädaohutu sinnamineku ja tagasituleku. Siiski hoiatasid sõbrad Lutherit Wormsi minemast. Kuid Luther vastanud: „Kui Wormsis oleks nii palju kuradeid kui katusel kive, läheksin ma siiski sinna.“ Teel saatsid Lutherit keisri käskjalg, tema sõbrad ja uudishimuline rahvahulk.

Riigipäeva saali lauale oli kogutud kõik Lutheri kirjutused. Lutherilt küsiti: kas need kirjutused on tema kirjutatud ja kas ta võtab neis avaldatud mõtted tagasi? Luther palus endale järelemõtlemiseks ühe päeva aega ja vastas siis järgmisel päeval, et kirjutused on tema omad, aga ta taganeb oma vaadetest ainult siis, kui talle tema eksitused piibli põhjal selgeks tehakse. Paljud imetlesid Lutheri julgust, teised pilkasid teda. Riigipäeva enamuse otsus oli — Luther riigipõlu alla panna, mis tähendas — teda seaduse kaitsest ilma jätta.

Lutheri kirjutused pidi põletatama. Täiesti keelati ära nende lugemine.

Lutheri elu oli nüüd hädaohus, aga tema kaitsja ning austaja — Saksi vürst Friedrich Tark päästis ta. Wormsist tagasiminekul tungisid vürsti rüütlid Lutheri kallale, nagu oleksid nad tahtnud teda vangistada, ja viisid ta *W a r t b u r g i* lossi, mille vürst oli Lutherile varjupaigaks määranud. Siia jäigi Luther mõneks ajaks üksindusse elama.

Karl V pidi kohe pärast Wormsi riigipäeva Saksamaalt lahkuma. Sõda François I-ga hoidis teda nüüd Saksamaast eemal. Tänu sellele võis reformatsioon Saksamaal peaaegu vabalt areneda.

Lutheri õpetus ja selle levimine. Wormsi riigipäeva otsust ei täidetud. Lutheri õpetusele tunti kaasa, Lutheri kirjutusi ei põletatud igal pool. Lutheri õpetuse põhijooned olid: usu aluseks on ainult pühakiri, inimene saab õndsaks jumala armust usu läbi; katoliku kiriku sakramentidest võttis Luther omaks ainult ristimise ja püha õhtusöömaaja sakramendi. Kuna katoliku kirik seletas, et usklikud pühal õhtusöömaajal saavad Jeesuse ihu ja et vein muutub Jeesuse vereks, nõudis Luther kõigepealt armulaualkäijaile ka karikat ja õpetas, et leiva ja veiniga saavad usklikud Jeesuse ihu ja verd; Luther jättis sõnalise pihtimise ära, ta ei tunnustanud pühakute kummardamist, samuti ei tunnustanud Luther paavsti ja piiskoppide võimu; usklike kogudusi pidid juhtima pastorid, kes allusid konsistoriumile — keskasutusele ilmlikest ja vaimulikest, mille ülesandeks oli kogu usuelu korraldamine; vaimulikel lubas Luther abielluda, mungaseisust eitas Luther hoopis; jumalateenistused pidid sündima rahvakeeles, lihtsalt, jutluse ja koguduselauluga.

„Muusika on ilusamaid ja kaunimaid jumala ande, mis osutub saadanate suurimaks vaenlaseks, kuna selle läbi kõrvaldatakse palju kiusatusi ja kurje mõtteid... Muusika, mõjudes südamesse rahustavalt, kosutavalt ja karastavalt, on parim lohutus nukraile inimesile. Muusika on distsipliin ja kasvataja, mis teeb inimesed järeleandlikumaks, õrnatundlikumaks ja mõistlikumaks... Muusika on ilus, ihaldusväärne jumala and ja lähedane usuteadusele... Ma annan usuteaduse kõrval muusikale esimese koha ja kõrgeima au.“

(Luther muusikast.)

Mõned Lutheri seisukohad olid aineliselt kasulikud, nagu paavstist lahkulöömine ja kirikumaade sekulariseerimine. Esimene uuendus vabastas maa maksudest paavstikojale, teine andis valitsejate kätte kõrgemate vaimulike ja kloostrite maad. Juba selle pärast võtsid mitmed saksa vürstid Lutheri õpetuse vastu. Ka tõstis reformatsioon protestantlikud vürstid juhtivale seisukohale kirikuelus. Kuid saksa vürstide keskel oli ka neid, kes jäid katoliku kirikule ustavaks. Viimaste õhutusel kutsuti kokku riigipäev *S p e y e r i s s e a. 1529*, et teha lõpp „usust taganemisele“. Siin võttis katoliiklaste enamus vastu otsuse, et Lutheri õpetuse levimine peab seisma jääma kuni uue kirikukogu kokkutulekuni, kes võtab asjas autoriteetse seisukoha. Sellise otsuse vastu protesteerisid luteriusulised (5 vürsti ja 14 riigilinna), mispärast Lutheri pooldajaid hakati seitsaadik hüüdma *p r o t e s t a n t i d e k s*. Ka astusid protestantlikud vürstid lepingusse (*Schmalkaldenis 1531*) ja otsustasid usku mitte hüljata ning, kui tarvis, oma usku relvadega kaitsta.

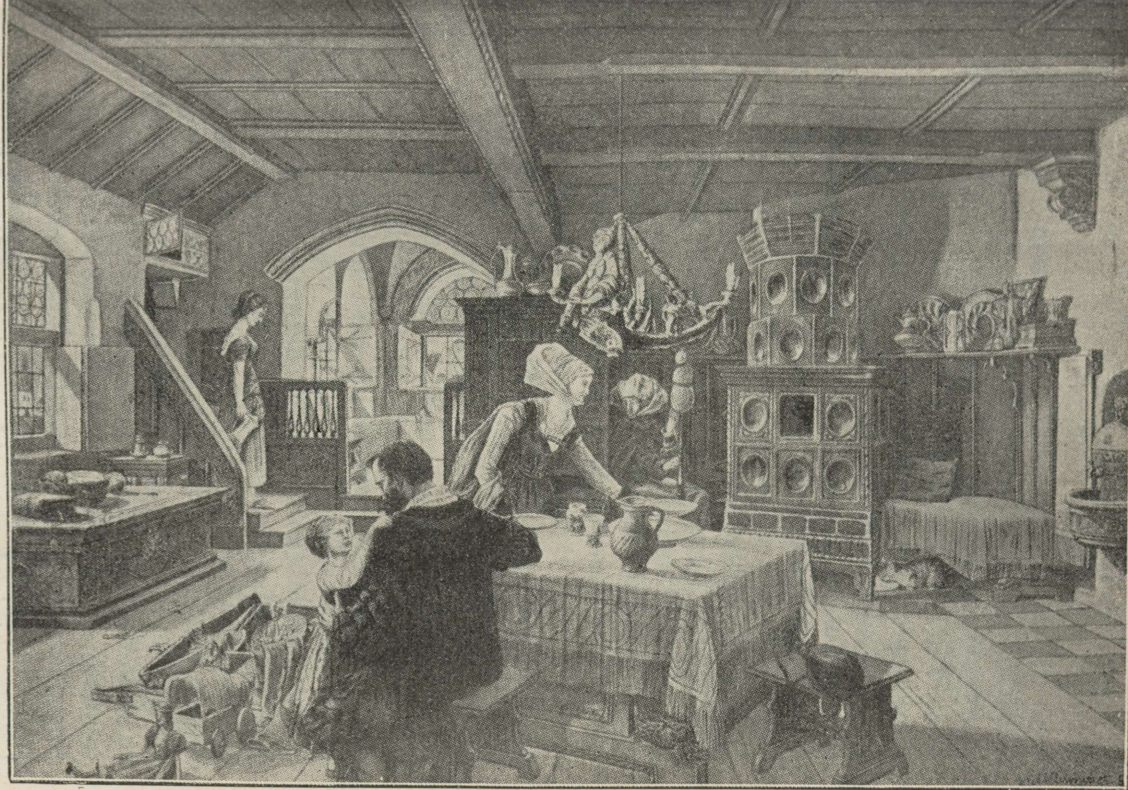
Rahutused Saksamaal. Samal ajal kui Karl V välistmail sõdis ja Saksamaal levis reformatsioon, puhkesid sotsiaalsed rahutused, kantud rüütleist, linnakehvi-

kuist ja talupoegadest. Saksamaa rüütliid olid vaeseks jäänud, milleks aitasid kahtlemata kaasa asjatundmatu majapidamise juhtimine, viletsad põllutööriistad ja seisusekohane eluviis. Kindla keskvalitsuse puudumisel elati Saksamaal rahutut elu, mis omakorda mõjus laostavalt majapidamisele. Nii kurdab kaasaegne rüütel: „Peame pidama hobuseid, varustuma relvadega ja ümbritsema endid arvuka saatkonnaga, mis on kõik seotud suurte kuludega. Sest meie ei saa astuda viitsadagi sammu relvadeta ega minna jahile teisiti kui soomusrüüdes. . .“ Rüütliid said tunda veel vürstide survet.

Linnakodanikest elas jõukam kiht lahedalt, vaesem kiht aga puuduses, mispärast need tundsid kaasa talupoegadele, kes polnud rahul oma seisundiga. Vaesunud rüütliid püüdsid oma seisundit parandada talupoegade arvel, suurendades sunnismaise talurahva makse ja teotegu. Nad keelasid talupoegadel veel karjamaade, metsade, jõgede ja järvede kasutamise. Kohtus talupojad kaitset ei leidnud, sest kohtud kohtlesid talupoegi rooma õiguse põhjal kui õigusteta orje. Rahvaarvu kasvamise tõttu tükeldati Saksamaal talud, mis jäid hoopis väikeseks. Talupojad maad kuskilt juurde ei saanud, küll aga juhtus, et talumaid mitmel pool veel mõisastati.

Roomale vastuhakkamine andis kõigile neile, kes oma seisundiga rahul ei olnud, julgust hakata elutingimusi omal jõul parandama. Nii nad siis nõudsid ühelt poolt usulisi uuendusi, teiselt poolt ühiskondlikke reforme. Kõige enne läksid rahutuks rüütliid.

Rahutute rüütliite juhiks hakkas *Sickingen*. Vaeseks jäänud, seejuures upsakad ja toored, olid rüütliid kadedad jõukale kodanlusele ja vürstidele, kelle käsi käis palju paremini. Kui *Sickingen* rüütliid üles kutsus, nõustusid nad temaga minema. *Sickingen* tormas

Jõuka linnakodaniku kodu XVI sajandil.

nendega Trieri peapiiskopi maa-alale, et vallutada maid, seletades seejuures, et võitleb „kristliku vabaduse“ eest. Kuid peapiiskopile ruttasid appi naabervürstid, kellede kahurituli hajutas kogunenud rüütlid ja purustas Sickingeni lossi, mille varemeil hukkus ka Sickingenise (1523). Seega likvideerus rüütlite mäss.

Hoopis laiaulatuslikumalt tegutsesid talupojad ja nendega ühinenud linnakehvikud. Nii maal kui linnas liikusid juba kauemat aega ringi agitaatorid, ässitades rahvast mitte ainult kiriku, vaid üldse isandate vastu, kes lihtrahvast rõhuvat. Ässitus mõjus. Rahutused algasid Lõuna-Saksamaal ja paljudes kohtades Kesk-Saksamaal. Õiguse vastuhakkamiseks võtsid talupojad pühakirjast, kus ei tehta vahet rikka ja vaese vahel.

Talupojad nõudsid pärisorjuse kaotamist, koorumuste vähendamist, ühismaade kasutamise õigust, kogudustele õigust endile vaimulikke valida jm.

Muidugi tõrkusid vürstid ja rüütlid talupoegade nõudeid täitmast. Siis otsustasid talupojad mõisnike järeleandmisele sundida. Nad varustusid odade, harkide ja vikatitega ning asusid mõisu rüüstama ja losse põletama. Talupoegadega ühinesid kehvikud linnadest. Frangimaal vallutasid nad ühiselt Heilbronna linna.

Luther suhtus talurahva liikumisse täiesti eitavalt. Ta oli Wartburgis oma õpetuse läbi mõtelnud ja otsusele jõudnud, et võimalikud on ainult mõõdukad kiriklikud uuendused. Talupoegade mässu nimetas Luther „hirmsaks patuks jumala ja inimeste vastu“ ning kutsus kõiki üles mässu maha suruma. Vürstid ja rüütlid ühinesid. Kesk-Saksamaal Maini jõe läheduses *F r a n k e n h a u s e n i* juures oli talupoegadel äge kokkupõrge oma isandate väega. Suur osa talupoegi langes lahingus, teised sattusid vangi (1525). Vangilange-

nuid karistati valjult. Pärast mässu halvenes talurahva olukord jällegi.

Reformatsiooni lõpp Saksamaal. Vahepeal oli reformatsioonilisel liikumisel Saksamaal olnud hea edu.

A. 1545 kutsus paavst keisri soovil **Trentosse** kokku kirikukogu, mis pidi võtma otsustava seisukoha usuküsimusis. Et kirikukogule kogunes palju katoliiklasi, teadsid protestandid oma saatuse juba ette; nad ei läinudki kirikukogust osa võtma ja teatasid keisrile, et nad ei pea Trento kirikukogu otsust kui erapoolikut endi kohta maksvaks. Nüüd ei tahtnud keiser protestantidega enam kannatada, vaid tahtis nad sõnakuulmisele sundida. Saksamaal algaski sõda protestantide ja katoliiklaste vahel. Luther suri enne sõja algust oma kodulinna Eislebenis ega saanud oma alatud töö lõplikke tulemusi näha.

Katoliiklaste ja protestantide vahel puhkenud sõda kestis vahelduva õnnega mitu aastat, aga viimaks võitsid protestandid. Nii lõi usu-uuendus Saksamaal ometi läbi. **Augsburgi** kokkutulnud riigipäev a. **1555** otsustas: kelle maa, selle usk, mis tähendas, et vürstid olid usuvalikus vabad, aga et alamad pidid nende valitud usku tunnustama. Et tegelikult oli võimalik teise vürstiriigi piiridesse elama asuda, võib üldiselt usuvabaduse algust Saksamaal lugeda Augsburgi riigipäevast. Vaimulikud vürstid võisid ka protestandi usku üle minna, ainult nende maad jäid siis katoliku kirikule.

Saksamaa oli nüüd saavutanud siserahu. Kuid veel ei lõppenud Karl V sõjad, ta sõdis edasi Prantsusmaaga. Oma kestvaiks sõdadeks oli Karl V lõpmatu palju raha kulutanud. Riigi tulud ei suutnud kulusid katta. Karl oli sunnitud saksa ja itaalia rahameestelt laenu tegema.

Oma valitsuse lõpul oli ta seetõttu kaelani võlgades. Üldine ärev aeg, sõjamured ja rahahädad riisusid keiser Karlilt elurõõmu ja tegutsemistahte. Tema energia langes, ta jäi üha kurvameelsemaks, ütles enda viimaks troonist lahti ning asus kloostrisse, kus ta kahe aasta pärast suri (1558). Karl V pärandus langes kahte ossa: peaosa — Hispaania, Madalmaad, Napoli riigi, Milano ja Ameerika asumaad — päris tema poeg P h i l i p p (Felipe), Habsburgide pärusmaad ühes Saksamaa keisrikrooniga — tema vend F e r d i n a n d, kes juba Karl V elupäevil oli valitsenud A u s t r i a s, nagu nüüd hakati nimetama riiki, mis moodustus Habsburgide pärusmaadest.

2. Reformatsioon teistes maades.

Calvin. Samal ajal kui Lutheri õpetus levis Kesk- ja Põhja-Euroopas, jutlustas G e n f i s teine reformaator, prantsuse õpetlane J o h a n n C a l v i n (1509—1564). Calvin pani suurt rõhku elukommete lihtsusele ja kõlbelisele elule. Ta keelas ära pidustused, lõbustused, teatrietendused, kontserdid. Calvin ei sallinud ka uhkust riietuses. Genfis kanti tema päevil tumedaid riideid. Calvin oskas endale Genfis seisukoha võita; kogu linna vaimne ja ilmlik juhtimine oli tema käes. Järeleandmatu valjusega pani ta maksma oma distsipliini. Kõik kartsid teda ja alistusid talle. Oma pärane oli kalvinismis p r e d e s t i n a t s i o o n i õ p e t u s. Inimese saatus on, õpetas Calvin, juba enne tema sündi kindlaks määratud. Õigete hinged on hukkamõistetute hingedest juba ammu eraldatud. Inimese maised patud ei ole hukkamõistmise põhjuseks, vaid on selle tagajärg. Head teened ei ole inimese tee-

ned, vaid jumala arm. Kõik usklikud peavad lootuses, et nad kuuluvad valitute hulka, eeskujulikku elu elama. Pühast õhtusöömaajast ütles Calvin, et leib ja vein on märgid, mille all usklikud saavad jumala armu.

Calvini õpetust hakati kutsuma reformeeritud ehk uuendatud usuks; see levis Šveitsis, Prantsusmaal, Madalmaades, kohati Saksamaal, Inglis-

Johann Calvin.

maal ja Põhja-Ameerikas. Kalvinismi suur tähtsus seisneb selles, et ta õpetas inimestele tõsisemat ellusuhtumist. Calvinistid kõigis maades olid tublid tööinimesed.

Reformatsioon Prantsusmaal. Prantsusmaal algas reformatsioon ühel ajal humanistliku liikumisega. Põhjuseks olid siingi vaimulike ilmlik eluviis, nende rahaahnus ja kõlvatu käitumine ning kõrvalekaldumine puhtast Kristuse õpetusest.

Prantsusmaal oli rida omi reformaatoreid, kelle kuulsus pole küll kaugele ulatunud, kuid kes tegid tõ-

sist eeltööd reformatsioonile Prantsusmaal ja valmistasid sellele pinda. Oma vaadetelt seisid nad Lutherile lähedal.

Süvenema hakkas uus usund Prantsusmaal, kui siia hakkas tungima Calvini õpetus. Eriti heatahtlikult suhtus Calvini õpetusse linnakodanlus, sest selle reformaatori õpetuse järgi kuulus ka ühiskondlike asjade ajamine usklikke kogudustele, kuna Prantsuse valitsus oli asunud teostama absolutismi.

Protestandid ühinesid Prantsusmaal tugevaiks organisatsiooniks. Genfi järgi hüüti Prantsusmaal protestante „Eidgenossen“ — h u g e n o t t i d e k s, mis tähendab vandeseltslasi. Prantsuse valitsuse seisukoht oli uue õpetuse suhtes eitav. Hugenottide asjalik organiseerumine kihutas valitsust väga valjusid abinõusid tarvitusele võtma. Ka prantsuse katoliiklased hakkasid organiseeruma ja valmistuma võitluseks hugenottidega. Katoliiklaste juhtideks hakkasid hertsogid G u i s e'id (l. giis).

Prantsuse rahvas oli nüüd kahte leeri jagunenud ja seisis omavahel sõjajalal. Hugenottide käsi käis väga halvasti: neid vangistati, mõisteti tuleriidale ja hukati muul kombel. Guise'id kutsusid Prantsusmaale veel jesuiite, kes ässitasid rahvast hugenottide vastu. Hugenottide õnneks aga vähenes kuningas Charles (l. šarl) IX ajal Guise'ide mõju. Charles oli troonile saades alaealine ja valitsema hakkas tema eest ta ema K a t a r i i n a d i M e d i c i. Selle esimeseks abiliseks oli mõõdukate vaadetega riigimees L' H o p i t a l, kes seletas, et valitsuse ülesanne pole otsustada, kui õige on üks või teine usutunnistus; valitsuse kohus on luua usutunnistustele säärased tingimused, et nad võiksid rahu üksteise kõrval kehtida. 1562. a. avaldatigi S t. G e r m a i n'is (l. sãñ žermãñ) ususallivus-edikt, mis

andis hugenottidele loa vabalt jumalateenistusi pidada väljaspool linna ning kindlustas neile riigiametite suhtes katoliiklastega ühesugused õigused. Sellega ei suutnud aga leppida katoliiklased, kelle õhutusel algas nüüd äge hugenottide jälitamine, algas katoliiklik reaktsioon Prantsusmaal, millest lähemalt allpool.

Ungari reformatsiooni ajal. Ungari oli saavutanud oma kuninga **Ludwig Suure** (1342—1382) ajal suurima ulatuse. See kuningas oli vallutanud reaslaavi maid Balkanil, mistõttu Ungari riik ulatus tema päevil Musta mereni. Ludwig oli kindlustanud ka kuninga võimu ja hoolitsenud hariduse eest. Kui türklased valutasid Balkani, alustasid nad rünnakut Ungarile. XV saj. lõpul jõudis kuningas **Matthias Corvini** türkklased küll võidukalt tagasi tõrjuda, kuid tema järglaste ajal XVI saj. esimesel poolel varises Ungari võim kokku. **Mohacsi** lahingus a. 1526 võitsid türklased ungarlasi otsustavalt. Seejärel langes osa Ungarit türklaste, osa Habsburgide valitseda.

XVI saj. levis Ungaris reformatsioon; valitsusvõimude poolt selle levikule erilisi takistusi ei tehtud. Levisid nii luterlus kui kalvinism; Lutheri õpetust pooldasid peamiselt sakslased, kes asusid linnades, kalvinismi — ungarlased, sest selle õpetuse järgi kuulus ühiskondlike asjade ajamine kogudustele, kuna Habsburgid asusid kitsendama ungarlaste omavalitsusasutuste tegevust.

Reformatsioon Taanis. Skandinaavia riigid — Rootsi, Norra ja Taani, tekkinud IX saj., ühinesid XIV saj. lõpul (Kalmaris a. 1397). Kalmaris sõlmitud leping kohustas neid välise vaenlase vastu ühiselt välja astuma ja tunnustama ühist kuningat, kuna kodune valitsus pidi igal maal käima omade seaduste järgi. Taani

kuningas oli see, keda tuli kogu Skandinaavias riigipeana austada. Tegelikult kujunes Kalmaris sõlmitud dünastilisest unioonist välja Taani ülemvalitsus Skandinaavias. Kuid rootslased ei sallinud seda sõltuvust. Nad ei täitnud mitmel korral lepingut, ja XVI saj. 20-ndate aastate algul, kui Taani kuningaks oli **K r i s t i a n II**, löid nad Taanist lahku.

Kuningas Kristian II oli energiline ja ettevõtlik valitseja, kes viis läbi rea uuendusi linnakodanike ja talupoegade huvides, kuid aadlike võimu püüdis ta piirata. Et ta oli iseloomult järsk, sai aadel tema päevil palju kannatada. Eriti vaenuline oli tema vahekord aadliga Rootsis, kus aadli käes oli üle poole kogu maapinnast ning kus aadel mängis poliitikas juhtivat osa. Et rootsi aadli võimu murda, samuti aadlit toetava vaimuliku seisuse mõju, korraldas Kristian II Rootsi pealinnas nn. „Stokholmi veresauna“ (1520. a.), milles ta laskis hukata hulga silmapaistvaid aadli ja vaimuliku seisuse tegelasi. See veretöö kutsus aga Rootsis esile rahvusliku liikumise, mille eesmärgiks oli lahkulöömine Taanist.

Kuid ka Taanis ei olnud Kristian II aadlike ja vaimulike poolt armastatud. Kristian II-se kalduvus omavoliliselt toimetada ei meeldinud aadlile, tema sümpaatiat protestantismi vastu ärritas vaimulikke. Uut õpetust hakkasid Taanis kuulutama Lutheri õpilased. Kristian II ei teinud uue usu levimisele takistusi, sest ta nägi reformatsioonis abinõu oma võimu tõstmiseks. Kuid uuenduse läbiviijaks Taanis ei saanud siiski tema; aadel ja vaimulikud kõrvaldasid ta troonilt, andes Taani trooni Kristian II onule **F r e d e r i k I**-le. Uuelt kuningalt võtsid taani vaimulikud sõna, et ta Lutheri õpetuse oma riigi piires ära keelab. Kuid kuningas ei täitnud antud lubadust. Kuningas ei pidanud isegi katoliku kiriku kombeid. Taani vaimulik seisus oli oma

kuningas lõplikult pettunud, kui see a. 1527 O d e n s e seisuste esindajate koosolekul lahkulöömise Roomast läbi surus. Kestis veel ligi 10 aastat, kui protestantism Taanis lõplikult võidule pääses. Kirikupeaks sai kuningas, kõrgemaiks vaimulikeks piiskopid ja superintendendid, kellele allusid pastorid.

Gustav Vasa ja reformatsioon Rootsis. Samal ajal ja samal viisil viidi reformatsioon läbi Rootsis. Nagu tähendatud, puhkes Kristian II-se aegu Rootsis mäss. Mässu juhiks hakkas G u s t a v V a s a, kindla tahtejõu ja hea kõneandega aadlimees. Gustav Vasa oli varem Taanimaale vangi viidud, aga suutis sealt põgeneda. Kristian II korraldatud veresaunas hukkusid ka Vasa isa ja õemees. Need sündmused mõjusid seks kaasa, et Gustav Vasast sai äge riigivastane.

Pärast vangisolemist kodumaale jõudnud, hakkas Gustav Vasa kohe enda ümber koguma Rootsi iseseisvuse sõpru; palju talupoegi astus tema löögisalka. Ei läinud palju aega, kui Vasa võitis kogu rootsi rahva rahvusliku rippumatuse idee poole, meelitas hulkasid oma väkke ja kihutas siis taanlased maalt minema. Raskusi tegi Stokholmi vallutamine. Lüübekist saadud sõjalaevade abil teostus aga seegi. Natuke aega enne seda oli Rootsi seisustekogu S t r ä n g n ä s i s G u s t a v V a s a R o o t s i k u n i n g a k s v a l i n u d (1523. a.).

Rootsi ajaloos algas uus ajastu, Gustav Vasa oli uue epohhi esimene kunigas Rootsi troonil. Raske oli uue iseseisva üleöö tekkinud riigi rahaline seisund; tal polnud mingit varandust. Gustav Vasal oli maksta sõjavõlg Lüübekile, Lõuna-Rootsist olid taanlased veel välja ajamata. Oli kõigiti kasulik asuda reformatsiooni läbiviimisele, eriti Roomast lahkulöömisele ja vaimu-

like maade sekulariseerimisele riigi kasuks. Rootsis viibisidki juba mõned luteri usu kuulutajad, keda kuningas nende töös toetas. A. 1527 kutsus ta riigipäeva

Gustav Vasa.

V ä s t e r å s i kokku ja pani ette kiriku päralt olevad lossid, kindlused, maad ja kloostrite varandused riigistada, jättes vaimulikele ainult niipalju, kuipalju on vaja nende ülalpidamiseks. Ettepanek leidis heakskiitmist.

Selle reformiga võttis kuningas vaimulikelt ühtlasi võimu ja tegi nad riigivõimule alluvaks seisuseks.

Roomast lahkulöömine oli lõplik. Maksude Rooma saatmine lakkas. Kuningas ise määras piiskoppe ja superintendente ametisse ja asutas konsistooriumi, millele allusid kõik vaimulikud. Nii teostus reformatsiooni võit Rootsis — nagu Taaniski — kuninga isiku kaudu.

Lüüasaanud vaimulikud katsusid Rootsis ässitada talupoegi tõrkuma valitsuse kasuks makse maksmast. Rahva maksud olid tõesti rasked, sest suured olid uue riigi kulud. Kuid osav ja populaarne Gustav Vasa sai vastuhakust jagu. Pealegi polnud rootsi talupojal põhjust oma valitsust põlata. Võrreldes teiste maadega elas rootsi talupoeg vabamalt ja paremat elu. Pärispõlv ei olnud teda iialgi rõhumas. Tähtsamate küsimuste otsustamiseks kutsus kuningas kokku seisuste esinduse (riigipäeva), ja Rootsis ei puudunud selles esinduses talupoegadegi saadikud.

Reformatsioon Inglismaal. Nagu Skandinaaviaski sündis ka Inglismaa lahtilöömine Roomast valitsuse kaudu. Inglise kõrgemad kihid ihkasid saada oma kodumaale iseseisvat rahvuslikku kirikut. Rahva hulgas levis emakeelne piibel ja tekkis soov rahvakeelsete jutluste järele. A. 1500 ümber tegutsesid humanistide ringid, valmistades reformatsioonile pinda. Inglise silmapaistvam humanist oli Thomas Morus († 1535).

Reformatsiooni algatajaks Inglismaal sai Henry VIII Tudor (1509—1547).

Kuninga ässitasid rooma kiriku vastu üles isiklikud põhjused. Ta tahtis end lahutada oma abikaasast Katariinast, Hispaania printsessist. Selle vastu oli Rooma paavst, aga inglise vaimulikud pooldasid lahu-

tust. Kui paavst siiski keeldus abielu lahutamast, las-
kis Henry VIII end Inglise kohtukojas Katariinast lahu-
tada ja abiellus *Anna Boleyn*'iga. Nüüd pani
paavst kuninga kirikupõlu alla. Aga siis astus kunin-
gas otsustava sammu: ta kutsus kokku parlamendi
(1534) ja see, olles kuningale sõnakuulelik, kuulutas
inglise kiriku peaks Inglise kuninga. Seega oli inglise
kirik Rooma kirikust ja paavstist lahku löönud. Viiv-
itamata viidi läbi riiklikult kasulikud reformid: öeldi
lahti Roomale määratud maksudest, kirikumaad kuu-
lutati riigi omaks ja suleti kloostrid. Kaugemale ei läi-
nudki Henry VIII oma uuendustega. Usuvabadus ei
pääsenud tema päevil kehtima: kiusati taga protes-
tantismi poolehoidjaid, saadeti surma katoliiklasi, kes
polnud nõus kuningat kirikupeaks tunnustama.

Suuremaid edusamme tegi reformatsioon Henry
VIII järglaste — poja *Edward VI* ja tütre *Elisab-
eth*'i (1558—1603) valitsuse ajal. Nende ajal pää-
ses Inglismaal kehtima protestantlik õpetus: kaotati
vaimulike abiellumise keeld; lubati rahvakeelne ju-
malateenistus ja pühal õhtusöömaajal leiva ja karika
andmine; kuulutati kehtivaks protestantismi põhimõte,
et inimene saab õndsaks *usu*, aga mitte tegude läbi,
ning tunnistati piibel ainukeseks autoriteetseks allikaks
usuküsimusis. Aga inglise kirikusse jäid katoliku ki-
riku jumalateenistuse pruugid ning katoliku kiriku hier-
arhiline (järkjärgulise ametialluvusega) valitsemis-
kord. Vahe seisnes väliselt ainult selles, et paavsti ase-
mele astus kuningas, kuna peapiiskopid ja preestrid
jäid oma endises alluvuses kohtadele. Seepärast ni-
metatakse inglise ehk *anglikaani* kirikut veel
piiskopi- ehk episkopaalkirikuks.

Kuid anglikaani kirik ei rahuldanud kõiki katoliku
kirikust lahkunuid Inglismaal. Paljud leidsid, et ing-

lise kirik pole küllalt „puhastatud“, ühtlasi ei tahtnud nad tunnustada kirikupeana kuningat. Nad nimetasid endid puritaanideks (s. purus — puhas). Anglikaani kirik oli nende silmis paganlik, sest see tunnustas kirikupeana ilmlikku võimu; neile aga oli Kris-

Henry VIII Tudor.

tus ainuke kirikupea. Nad mõistsid hukka, nagu kalvinistidki, lõbustused, uhke riietuse, teatri, kontserdid, pildid jne. Piibel oli puritaanliku usu ja tegude ainuke alus; pühakirja lausetega katsus ta kõnelda ja iga oma tegu põhjendada. Pühapäeval istus puritaan vaikselt kodus ja luges pühakirja.

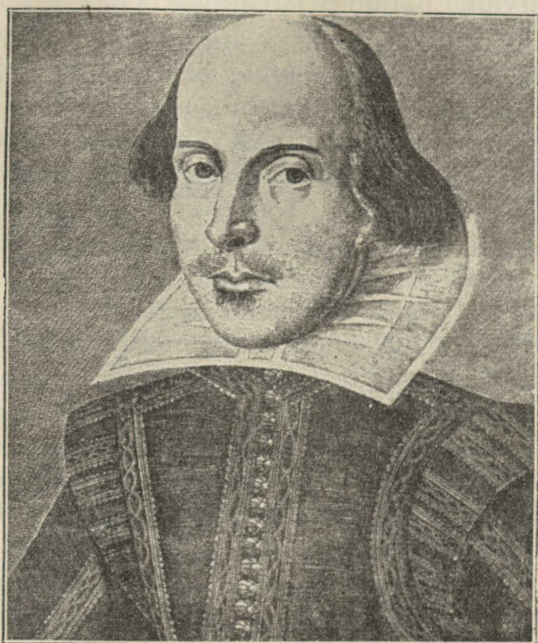
Puritaanide keskel oli kaks voolu: üks mõõdukam — presbüterlased, kes tunnustasid Calvini õpetust; neid oli rohkem Šotimaal; teine — independentid, reformide pooldajad, kes nõudsid kogudustele täielikku iseseisvust ning demokraatliku korra kehtimapanemist.

Tõus majanduslikus ja vaimses elus Elisabethi ajal. Kuni Elisabethini oli Inglismaa eeskätt põlluharijate maa. XV saj. oli eriti hoogu võtnud lambakasvatus, mille peasaadust — villa — müüdi Madalmaadesse, kus sealsed vabrikud seda ümber töötasid. Lambakarjade ülalpidamiseks võeti talupoegadelt ära maad, kihutades talupoegi kohtadelt minema; piirati taraga endised ühismaad, nagu heinamaad, karjamaad, keelates talupoegadel sinna oma karja saata. Kõige selle tulemusena inglise talupojad proletariseerusid, kuna suurmaapidamine sai domineerivaks.

XVI sajandil hakkas Inglismaa oma tööstus kiiresti kasvama, eriti Elisabethi ajal. Uued villase, puuvillase ja linase riide vabrikud tekkisid üksteise järel. Asutati suka- ja kindavabrikuid, traaditehaseid, tärklisevabrikuid jne. Nüüd oli maata talupoegadel võimalus käitistes teenistust leida. Maal mõisades jälle arenes põllundus ja võttis rohkem hoogu lambakasvatus.

Ka kauplemises olid inglased XV sajandil alles algajad. Madalmaalased käisid nende juures kodus villa ostmas, inglased ise toimetasid ainult kättesaatmist. Üldse oli inglastel mandril ainult üks toetuspunkt — Calais Prantsuse rannal, teisel pool La Manche'i. Elisabethi ajal hakkas Inglise kaubandus üha rohkem edenema. Kuid merel valitses Hispaania, millise riigiga tuligi võitlust alata. Kuninganna Elisabeth toetas igal pool Hispaania vaenlasi; ta abistas meriröövleid,

kes hispaanlaste rannikuil ja mereteedel nende laevu riisusid; temal läks korda võita Hispaania suur laevastik, nn. „võitmatu armaada“, La Manche'i väinas, kuna järelejäänud laevad purustas torm Saksa merel

William Shakespeare.

(1588. a.). See võit lõpetas hispaanlaste merevalituse ja tegi Inglismaa mereriigiks.

Ka oma majanduspoliitikaga püüdis Elisabethi valitsus Inglise kaubandust edendada. Lubati vilja väljavedu, mis tõi maaomanikele suurt kasu. Toetati üksikuid kaubaühinguid, andes neile ainuõigusi teatavate kaupadega (näit. soola, raua ja nahkadega) kauplemiseks. Kõige selle tulemuseks oli Inglise kaubanduse ja

merenduse kiire arenemine Elisabethi ajastul. Inglismaa tõusis esmajärguliseks riigiks.

Inglise majandusliku elu eduga käis käsikäes selle maa kultuuriline tõus. Tekkis rohkem koole, sest suurenes tarvidus hariduse järele.

Elisabethi ajal tegutses Inglismaal mõtteteadlane Bacon († 1626), kes õpetas, et teaduses tuleb kõrvale heita vanad põhimõtted, sest need võivad olla ekslikud; teadusmees ei tohi rajada oma arvamisi ka kellegi autoriteedile, sest suurimigi mõttetark võib eksida. Teadusmees olgu tõetsija ja rajagu oma uurimised ainult tähelepanekutele ja katsetele. Seega oli Bacon teadusliku käsitusviisi rajaja.

Suurt huvi tunti Elisabethi päevil kirjanduse vastu ja hakati väga harrastama teatrit. Peagu kõigis linnades tekkisid alatised teatrid. Niihästi aristokraadid kui töölised käisid teatris. Näitekirjanduses valitses rahvuslik vool; näitekirjanikud kujutasid kas käesolevat aega või võtsid aineid Inglise ajaloost. Elisabethi ajal elas Inglismaal maailma suurim näitekirjanik William Shakespeare († 1616), kelle draamasid veel tänapäev suure eduga mängitakse. Shakespeare'i näidendeis peegeldub inglaste Elisabethi-aegne rühkiv, võitlev ja ettevõtlik vaim.

Saksamaa	Skandinaavia	Inglismaa
1483—1546 — Luther	1397 — Kalmari unioon	1509—1547 — Henry VIII
1517 — reform. algus	1527 — Odense riigip.	
1521 — Wormsi riigip.	1527 — Västeråsi riigipäev	1534 — lahkulöömine Roomast
1519—1556 — Karl V		
1523 — rüütlike mäss	1523—1560 — Gustav Vasa Rootsisis	1558—1603 — Elisabeth
1525 — talur, mässu summutamine		1588 — võit „võitmatu ärmaada“ üle
1529 — Speyeri riigip.		
1555 — Augsburgi „		

Küsimusi kordamiseks:

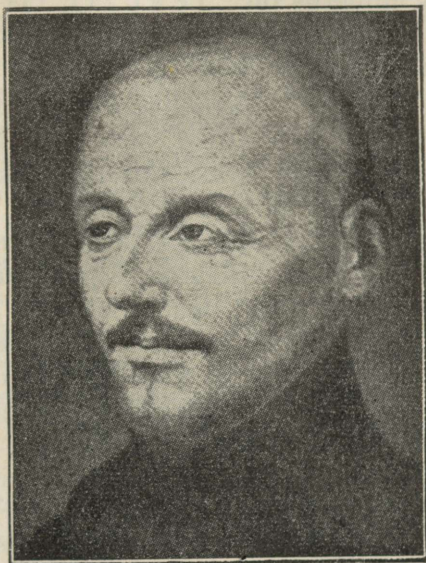
Milliseid pahesid heideti ette kirikule? Mida heideti ette paavstidele? Milliseid sihte taotlesid kirikukogud? Nime- tage tähtsamad kirikukogud ja nende otsused? Milles seis- neb Wiclif'i ja Hus'i tähtsus kirikuelus? Miks algas refor- matsioon Saksamaal? Milles seisneb saksa humanismi oma- pärasus? Kes olid Saksamaa tähtsaimad humanistid? Mida mõistate patukustutuskirjade all? Millisest sündmusest ar- vame saksa reformatsiooni? Milles erineb Lutheri õpetus katoliku kiriku õpetusest? Mis otsustati Wormsi riigipäeval Lutheri asjus? Milliseid maid valitses Karl V? Miks puh- kesid reformatsiooni ajal Saksamaal sotsiaalsed rahutused? Kuidas likvideerusid need rahutused? Nimetage tähtsamaid sündmusi saksa reformatsiooni käigust? Miks hakati refor- matsiooni pooldajaid Saksamaal protestantideks kutsuma? Millised asjaolud soodustasid reformatsiooni levimist Saksa- maal? Millal ja kuidas lõppes reformatsioon Saksamaal? Kes said reformatsioonist kasu? Kuidas tuleb mõista põhi- lauset: kelle maa, selle usk? Kus jutlustas Calvin? Nimetage tema õpetuse põhijooned? Milles erineb Calvini õpetus ka- toliku kiriku õpetusest? Kuidas hüüti protestante Prantsus- maal? Milles seisnes St. Germain'i edikt? Millal viidi läbi usu-uuendus Taanis? Millises vahekorras elasid Skandinaa- via riigid pärast Kalmari uniooni? Millal sai Rootsi iseseis- vaks? Mis otsustati Västeråsi riigipäeval? Kelle valitsuse ajal algas reformatsioon Inglismaal? Millal lõi Ing- lismaa Roomast lahku? Kelle valitsuse ajal viidi läbi refor- matsioon Inglismaal? Kuidas nimetatakse inglise kirikut? Milles erineb anglikaani kirik luteri kirikust? Mis on tal ühist katoliku kirikuga? Keda nimetati puritaanideks, keda presbüterlasteks, keda independentideks Inglismaal? Mis on ühist Taani, Rootsi ja Inglismaa reformatsioonilises liikumi- ses? Nimetage maad, kus levis Lutheri õpetus! Nimetage maad, kus levis Calvini õpetus! Milliseid eesmärke taotles Elisabeth oma välispoliitikas? Kuidas arenes majanduslik ja vaimne elu Elisabethi ajastul?

III. KATOLIILIKLIK REAKTSIOON.

1. Üldised abinõud.

Abinõud reformatsiooni vastu. Reformatsioon mõjus katoliku kirikule raskesti. Üks maa teise järel lõi rooma kirikust lahku. Rooma paavsti koda ei saanud siin rahulikuks pealtvaatajaks jääda. Kui reformatsioon algas, oli ta selle liikumise vastu võitlemiseks ette valmistamata, kuid Trento kirikukogu (1545—1563) leidis selleks abinõusid. Katoliku kiriku juhtivad jõud tulid veendumusele, et mõjuvale vastupanule saab nende kirik asuda ainult siis, kui nad katoliku kirikus endas puhastuse läbi viivad. Häbistavaim katoliku kiriku tegu oli patukustutuskirjade müümine; see keelati nüüd. Laialt leidis hukkamõistmist ka vaimulike ilmlik elu. Katoliku kiriku ülemus nõudis nüüd ise, et kõik vaimulikud olgu kohusetruud ja elagu vaga elu. Ka paavstid ei tohtinud oma isikliku eluviisiga nurisemiseks põhjust anda. Kuid ühestki põhimõttelisest seisukohast ei taganenud katoliku kirik, mingit järelleandmist protestantlikule mõttesuunale ei sündinud. Trento kirikukogu lükkas tagasi reformaatorite õpetuse jumala armust usu läbi õndsakssaamisest, jättis alles seitsme sakramendi õpetuse, õpetuse puhastustulest, pühakute austamise, tunnistas ladinakeelse pühakirja tõlke ainsaks, mida tohiti lugeda, jne.

Euroopa rahvastest jäid katoliku kirikule oma enamikus ustavaks itaallased, hispaanlased ja prantslased; Kesk- ja Põhja-Euroopa rahvad olid aga taganenud. Taganenute tagasivõitmiseks mobiliseeris katoliku kirik nüüd oma jõu, kasutades Jesuiitide ordu, inkvisitsioonikohtu ja mõnede riigivalitsete kaasabi. XVI saj. teisel poolel ei ole meil enam te

Ignatius Loyola.

gemist reformatsioonilise liikumisega, vaid reformatsioonivastase liikumisega, nn. katoliikliku reaktsiooniga. Eriti suurt agarust osutasid oma tegevuses katoliikliku reaktsiooni ajastul Jesuiitide ordu ja inkvisitsioonikohus.

Jesuiitide ordu. Jesuiitide ordu asutaja oli endine ohvitser Ignatius Loyola († 1556).

Sõjas saadud haavu põdedes lamas Loyola kaua voodis ja luges ajaviiteks pühade meeste elulugusid. Need äratasid temas tahte kirikule elada. Saanud terveks, läks ta kloostriisse. Pärast õppis ta Pariisi ülikoolis usuteadust. Pariisis hakkas ta enda ümber koguma mõtteosalisi, kellest tekkis hiljem ühing, mida asutajad ise nimetasid „Jeesuse sõjasalgaks“. Ühingu liikme harilik nimetus oli „jesuiit“ ja seda ühingu hakati kutsuma *Jesuiitide orduks*. Ordu põhikiri kinnitati paavsti poolt a. 1540.

Jesuiitide ordu sai sõjaväelise korralduse; seda juhatas ordukindral. Esimeseks ordukindraliks oli *Loyola*. Tema allusid kõik orduametnikud ja tema käsu järgi pidid talitama kõik orduliikmed. Sõnakuulmist peeti suurimaks vooruseks; kõik liikmed olid kohustatud üksteise järele valvama, et kõik käsud täpselt täidetak. Jesuiitide ordu peaesmärk oli töötada katoliku kiriku kasuks kas reformatsioonilise liikumise vastu võideldes või levitades katoliku usku veel mitte-ristiusulistes maades. Iga orduliige pidi elama sellele kõrgele ülesandele oma annete kohaselt. Jesuiidid ei põlanud ühtki elukutset, nad olid agarad igas tegevuses, mis töötas ordule kasu. Iga ordusse astuja pidi läbi tegema katseaja, mille kestel tema vaimuandeid ja oskusi hoolega jälgiti; viimaste järgi määrati uue liikme tööala kindlaks.

Töö edukaks kordaminekuks võis ordu liige kasutada kõiki abinõusid. Jesuiitidel maksis põhimõte: „otstarve pühitseb abinõu“. Neile oli üldine eesmärk, mille kasuks nad töötasid, nii tähtis, et selle juures ei võidud abinõudest hoolida.

Jesuiitide ordu oli algul tegev Itaalias ja Hispaanias, aga aegamööda tungis see ka Saksamaale, Prantsusmaale, Poolasse, isegi meie kodumaale ja ka Soome

ning Venemaale. Kuna jesuiidid Euroopa mail võitlesid reformatsiooni saavutuste vastu, käisid nad Ameerikas, Indias, Hiinas ja Jaapanis misjonäridena.

Üheskoos elades ei oleks jesuiidid saanud küllalt laialdaselt tegutseda, mispärast ordu liikmed ei elanud koos. Nad valgusid iga ilmakaare poole laiali, kus nad aga tegevust ja vastuvõtmist leidsid. Nad valisid endile elukutsed, mille järele oli suurem nõudmine. Peamiselt kahes suunas püüdsid nad tegevad olla. Ühelt poolt õpetamise ja kasvatamise teel mõjuda noorsoosse, lapsi nende nooruses katoliku kirikule võita, ning teiselt poolt läheneda nõuandjatena riigivalitsustele, võita valitsejaid katoliku usule. Augsburgi riigipäeva otsus — „kelle maa, selle usk“ — andis jesuiitide tegevusele Saksamaal viimases suunas eriti suure tähtsuse. Koolide asutamisega tõid jesuiidid üldiselt suurt kasu, sest usuõpetuse kõrval, mida küll ainult katoliku kiriku seisukohalt õpetati, olid jesuiitide algkoolides õppeaineiks ka lugemine, kirjutamine, arvutamine ja laulmine. Jesuiidid avasid ka keskkooli ning andsid neis maksuta õpetust. Õpetamine sündis uusimate meetodite järgi.

Inkvisitsioonikohus. Inkvisitsioonikohus asutati XIII saj. lahkusuliste vastu võitlemiseks. Nüüd tehti temale ülesandeks panna piir kirikust taganemisele Itaalias ja võidelda siis sama nähtuse vastu Alpide taga.

Inkvisitsioonikohus võis kinni võtta igapähe kõige väiksemagi kahtlustuse korral; kinnivõetuid piinati, näljutati, tarvitati kõiksugu kavalusi ja ähvardusi, et sundida neid oma mõtteid üles tunnistama. Harilikeks piinariistadeks olid pöidlakruvid, mis süüalusele põialde otsa kruviti; siis tuline raud ja hõõguvad söed, millega õnnetu keha põletati. Veel pandi põlvede vahele

lauad ja seoti põlved siis kokku; laudade vahele pisteti talb ja hakati seda sissepoole taguma; iga löögiga löikasid nõörid sügavamale lihasse, tekitades piinata-vale suurt valu. Samuti pandi piinatavaid köie otsa rip-puma või tõmmati rattale jne. Kui soovitud tunnistus oli käes, mõisteti süüalune tavaliselt surma tuleriidal. Surmaohvrile pandi selga valge mantel, mida kaunistasid kuradikujud ja põrgupiina koledused.

Hukkamiskoht — tuleriit — oli avalikus paigas, et rahvas saaks autodafeed, s. o. ketserite pidulikku sur-masaatmist pealt vaadata ja hirmu tunda. Lugema-tud tuleriidad lõõmasid katoliikliku reaktsiooni ajastul Itaalias, Hispaanias ja Prantsusmaal; mõnes kohas põ-letati inkvisitsioonikohtu otsusel ühelainsal päeval mi-tukümmend inimest.

Teadus ja kunst katoliikliku reaktsiooni ajastul. Inkvisitsioonikohus valvas ka kirjanduse järele. Ainult tema loaga võisid raamatud trükist ilmuda. Varem ilmunud raamatuist keelati ära need, mis ei vastanud katoliku kiriku õpetusele. Eriline vaimulik kolleegium seadis kokku index'i, s. o. raamatute nimekirja, mil-lede lugemine oli kõvasti keelatud ja millede lugejaid tabas vali karistus; raamatud ise olid määratud hävita-misele.

Itaalias, kus keskaja lõpul ilmus palju ilmlikku kir-jandust, oli vaimuelu inkvisitsioonikohtu tegevuse ta-gajärjel sootuks halvatud. Itaalia, seni Euroopa hari-tuim maa, jäi hulgaks ajaks teistest maadest maha. Ka kogu Euroopa kirjanduse- ja kunstielule mõjus kato-liku kiriku vastureformatsioon rusuvalt. Kirjanikud ja kunstnikud pidid oma nimesid varjama, tihti vastust andma inkvisitsioonikohtu ees, s. o. tuleriidale minema või pealt vaatama, kuidas vaimutööd tuleleekides lõõ-

masid. Kuid Euroopas oli siiski üks maa, kuhu jesu-
iidid ei pääsenud, kus said vabalt areneda teadus, kunst
ja kirjandus ka katoliikliku reaktsiooni ajastul. See
oli Hispaania võimu alt vabanenud väike H o l l a n d.

2. Hispaania katoliikliku reaktsiooni ajastul.

Felipe II. Jesuiitide püüd — võita riigivalitsejaid
endi poole — õnnestus kohati. Leidus valitsejaid, kes
astusid kohe katoliku kiriku teenistusse. Nii pühendas
end otse Jesuiitide ordu ülesandele Hispaania kunin-
gas Felipe II (1556—1598), Karl Habsburgi
poeg.

Eelkõige tahtis Felipe hävitada protestantlikku lii-
kumist oma riigi südames Hispaanias, sest sinnagi oli
ulatunud reformatsiooni mõju.

Ent Hispaanias oli veel teisigi muu-usulisi; need
olid araablaste järglased islamiusulised m a u r i d ja
juudid. Felipe tahtis, et maurid sulaksid hispaanlas-
tega ühte. Nii keelas ta neile oma rahvusriiete kand-
mise, emakeele tarvitamise, oma kombed ja muidugi
islami usu. See asjaolu viis maurid meeleheitele; nad
hakkasid vastu Hispaania valitsusele. Mõne aja suut-
sidki nad endid mäestikes kaitsta, kuid valitsuse väed
said siiski võidu. Hirmus kättemaks sai neile siis
osaks. Neid surmati ilma kohtuta, surmati inkvisitsi-
oonikohtu otsusel, käies põhimõtte järgi: pigemini ka-
ristada 100 süütut, kui lasta pääseda ühel süüdlasel.

Veel enam visadust ja võimuavaldust osutas Felipe
võitluses protestantismi vastu M a d a l m a a d e s
(nüüdne Holland ja Belgia). Felipe päris Madalmaad
oma isalt Karlilt ühes Hispaania krooniga. Madalmaad-
des olid hästi arenenud põllundus ja karjandus, töös-

tus ja kaubandus. Madalmaad seisisid kaubanduslikus suhtlemises kõigi maadega Euroopas. Tema Antwerpen oli suurimaid kaubalinnu Euroopas. Juba Karli valitsuse päevil levis Madalmaades reformat-

Felipe II.

sioon, eriti Calvini õpetus. Kuid kuningas Felipe ei sallinud oma riigi piirides ketserust; ka tahtis ta Madalmaades kehtima panna oma piiramatu võimu, valitseda ka seda maad oma ametnikega, kuna seni oli seal olnud omavalitsus.

Madalmaade vabadusvõitlus. Kui Felipe II hakkas Madalmaades iseseisvalt katoliku usku peale suruma ning makse suurendama ja ise ametnikke määrama, puhkes seal mäss. Rahvahulgad tungisid katoliku kirikutesse ja rüüstasid altarisid, kujud ja pühad pildid (1566).

Alba.

Madalmaile saadeti nüüd mässu maha suruma fa-naatiline katoliiklane hertsog Alba Hispaania sõja-väega. Alba asutas inkvisitsioonikohtu, ja kõik mäs-sust osavõtjad ning katoliku kiriku vastased pidid selle kohtu ees vastust andma. Neid kõiki tabas surm. Ma-dalmaalaste mässujuhil Oranje Wilhelmil

õnnestus Saksamaale põgeneda. Samuti põgenes palju teisigi hispaania terrori eest.

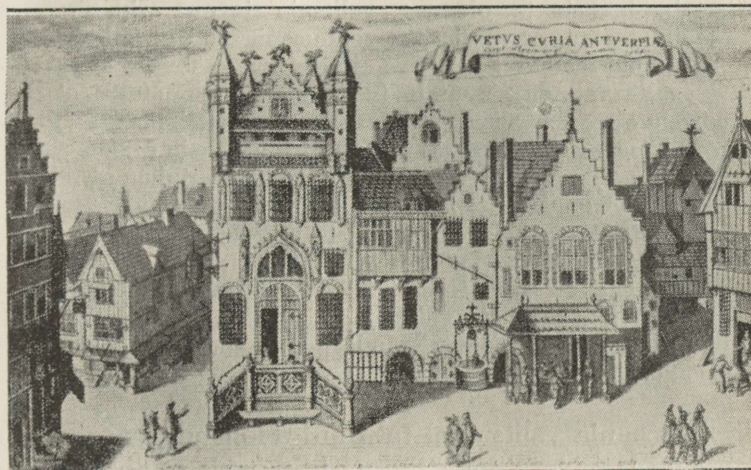
Oranje Wilhelm võttis protestandi usu vastu ja hakkas väljaspool koguma enda ümber iseseisvuse eest

Oranje Wilhelm.

võitlejaid Madalmaade jaoks. Põgenikest ja sakslasist moodustatud sõjaväega tungis ta üle piiri ja algas vastupanu Albale. Mereäärse Hollandi provintsi seisuste esindajad astusid kokku ja valisid Oranje Wilhelmi oma asevalitsejaks. Pea ühinesid Hollandi

provintsiaga teised põhjapoolsed provintsid. Vabadusliikumist juhtis Oranje Wilhelm. Kui vastuhakkajate seisund läks kriitiliseks, otsustas seisustekogu tammed lõhkuda ja sulud avada. Hollandlaste viljakad põllud kattusid mereveega ja lained lõhkusid nende kodud. Hispaanlased aga põgenesid uputuse eest. Saanud olukorrast teada, kutsus kuningas Alba ära. Et Hispaania sõdureile enam palka ei maksnud, hakkasid

Antverpeni raeõkoda ja börs.

nad Madalmail linnu rüüstama. Eriti kannatada sai kuulus Antwerpen. Siis otsustasid 7 põhjapoolset friiside ja hollandlastega asustatud provintsi Felipe II lahku lüüa ja iseseisvaks hakata. Lõunapoolsed provintsid vallooni ja flaamidega, kes enamikus jäid katoliku usule ustavaks, otsustasid aga kuningast mitte taganeda. Need 7 põhjapoolset provintsi löid a. 1579 omavahel tihedama liidu — Utrechtiooni. A. 1581 kuulutasid uniooni kuuluvad provintsid endid

Hispaaniast sõltumatuks. See oli Ühendatud Madalmaade ehk Hollandi vabariigi algus.

Oma sõltumatuse deklaratsioonis seletasid hollandlased:

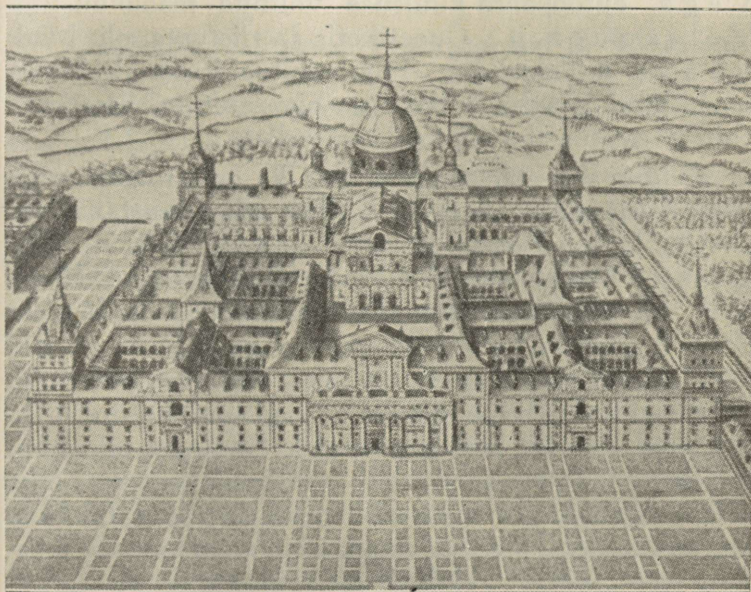
Rahvas ei ole loodud valitsejate, vaid valitseja rahva jaoks, sest ilma rahvata ei oleks valitsejat. Viimane on olemas selleks, et oma alamaid tões ning õiguses juhtida, neid armastada nagu isa oma lapsi ja truult valvata nagu karjane oma karja. Kui aga valitseja ei kohtle oma rahvast nii, vaid selle orjastab, lakkab ta olemast valitseja ja on vaid türann. Alamail on õigus oma esinduse seadusepärase otsuse kohaselt — kui mingi muu abinõu enam ei aita, kui kaebused ei suuda kindlustada vabadust majale ja varale, puutumatust naisele ja lapsele — oma valitseja hüljata. Usku ettekäändeks võttes on Hispaania kuningas püüdnud tuua meie maale vägivallavalitsust ja, kuulmata maa esinduse häält, rikkunud rahva õigusi ja murdnud vande, mis antud rahva õiguste austamise kohta. Seepärast tühistavad seisuste esindajad nüüd Hispaania kuninga õigused Madalmaade troonile; nad ei tunnista teda enam oma maa isandaks; seega vabastatakse kõik ametnikud, maakondade valitsejad, isandad, vasallid ja maa elanikud Hispaania kuningale Felipe II-le antud sõnakuulmis- ja truudusvandest.

Hispaania valitsus ei tahtnud Hollandi kaotusega muidugi leppida. Sõda jätkus Hispaania valitsuse vägede ja Hollandi vahel. Alles pärast Felipe II surma sõlmiti võitlejate vahel vaherahu (1609). Lõplikult tunnustas Hispaania Hollandi iseseisvust 1648. a.

Madalmaade lõunaosa — Belgia aga jäi Hispaania lahutamatuks osaks.

Hispaania võim ja langus. XVI saj. kolmandal veerandil oli Felipe II Euroopa vägevaim valitseja ja Hispaania Euroopa suurim riik. Isegi sõjakad türklased ei suutnud hispaanlastele vastu seista ja pidid Euroopa vallutamise mõtteist jäädavalt loobuma. See oli

suurel määral usuline fanatism, mis kihutas Felipet türklastega sõdima, aga seda nõudsid ka poliitilised kaalutlused. Türklaste võim ulatus XVI saj. 50-ndail aastail Euroopas juba Doonau suudmest selle jõe keskjooksuni; Vahemeres olid türklaste käes Küpros ja Rhodos, ka Malta oli nende kätte üle minemas. Aga

Escorial.

Malta vallutamiseega oleksid türklased saanud kardetavaks Hispaania maile Lõuna-Itaalias ja Vahemerele. Suur Hispaania ja Veneetsia ühendatud laevastik võitiski türklased a. 1571 Lepanto merelahingus Kreekamaa rannal. Tollest ajast alates ümbritses Hispaania sõjalaevastikku võitmatuse oreool, seda hüüti „võitmatuks armaadaks“. Hispaania jäi Vahemere

peremeheks ja türklaste edasitung Euroopas oli tõkestatud.

Felipe II ajal elas Hispaania üle kultuurilise õitsengu. Siin elasid ja tegutsesid siis oma seiklusromaaniga „Don Quijote“ maailmakuulsuse võitnud Cervantes, rahvuslike näidendite kirjutaja Lope de Vega, euroopalise kuulsuse võitnud maalikunstnik Velasquez jt. Õueetiketis ja riietuses oli Madridi koda mõõduandja. Hiiglaehitus Escorial, klooster ja kuningapalee ühtlasi, on hispaanlaste silmapaistvaim saavutus ehituskunsti alal tollest ajast.

Felipe II-le sai osaks näha ka oma maailmariigi kokkuvarisemist. Tema poliitilise ja usulise fanatismi ohvriks langes Hispaania tähtsaim varaallikas — põhjapoolsed Madalmaad ehk Holland. Selle tagasivõitmiseks tuli pingutada lõpmatu palju jõudu ja lõppeks Põhja-Madalmaad siiski kaotada, nagu nägime. Ükski teine rahvas ei maksnud tol ajal oma valitsusele nii suuri makse kui hispaanlased. Ei aidanud kuningat rahahädast välja ka Ameerika varad. Kuningas oli sunnitud Saksa ja Itaalia pankadest suuri laene tegema. Juba võlaprotsentide tasumine üksi käis hispaania rahval üle jõu. Põllundus oli Hispaanias vähe arenenud, tööstuse eest hoolitses Felipe II rohkem, kuid oma usulise ja marurahvusliku poliitikaga tõrjus ta maalt välja maure ja juute, kes olid tegevad tööstuses. Mauride ja juutide lahkumine mõjus Hispaania tööstusele otse hävitavalt; ühtlasi kahanes rahvaarv umbes poole miljoni võrra. Maa vaesestus. Ainult kirikud ja kloostrid rikastusid usklite toetusist.

Samal ajal tekkis Hispaaniale kaks kindlat vastast — Inglismaa merel ja Prantsusmaa mandril. Inglismaa oli toetanud Madalmaade mässu, et viimase lahkulöömisele Hispaaniast kaasa aidata. Hispaaniale

otse saatuslik oli tema „võitmatu armaada“ hukumine (1588). Inglismaa ja Holland võtsid kaubateed endi kätte. XVI saj. lõpuks oligi hispaanlaste võim merel murtud. Üksteise järel langesid hispaanlaste asumaad Inglismaa ja Hollandi kätte. Hispaania esines järgmistel sajanditel juba teise järgu riigina.

3. Katoliiklik reaktsioon Prantsusmaal ja Saksamaal.

Ususõjad Prantsusmaal. St. Germain'i ediktiga ei suutnud leppida prantsuse katoliiklased. Guise'id asusid katoliku liiga (ühenduse) etteotsa ja valmistasid katoliiklasi ususõja vastu. Nad muretsesid abi Roomast ja Hispaaniast. Hugenotid olid samuti valvel, nende juhtideks olid hertsogid Bourbon'id (l. burboon) Navarrast ja elatanud admiral Coligny (l. kolinjii) kojaringkonnast. Nad said abi saksa protestantlikelt vürstidelt ja kuninganna Elisabethilt. Heitlus algas Vassya alevis, kus Guise'id tungisid palvetavaile hugenottidele oma kaaslastega relvastatult kallale. Sellele järgnesid üle kogu maa verised kokkupõrked katoliiklaste ja hugenottide vahel.

Vahepeal oli Prantsusmaal kuningavõim suuresti langenud; kuningas Charles IX nooruse tõttu valitses selle ema Katarina di Medici, itaallane ning katoliiklane. Ta hakkas hugenottide jälitajaks.

Oma tütre pulmapäeval, millal Pariisi kogunes hulk tähtsaid protestante, sest peigmeheks oli Navarra hertsog Henry Bourbon, kavatses Katarina oma mõtteosalistega korraldada hugenottide tapmise. Kuningas Charles nõustus nende kavatsustega ja tähendatud ööl, pärtliööl (24. augustil 1572. a.) kell 12 hakkasid Pariisi kirikute kellad helisema, kutsudes katoliiklasi hugenotte tapma. Surmati Coligny,

löödi maha üle 10 000 Pariisi kodaniku. Hugenottide tapmisi korraldati ka teistes Prantsusmaa linnades. Kuid ususõjad veel ei lõppenud. Hugenotid toibusid pärtliöö masendavaist sündmusist varsti ja löid endile tugeva organisatsiooni. Nende vastupanu keskuseks oli Rochelle'i kindlus. Katoliiklased, juhitud prantsuse kõrgaadlist, ühinesid „Pühaks Liigaks“. Neid toetas Felipe II abivägedega. Ususõja ajal hukkus Henri III, Charles IX järglane Prantsuse troonil (1589). Olu-korra lahendas Henri IV Bourbon'i troonile saamine (1589—1610), kes katoliku usku siirdumise-ga sai kõigile prantslastele vastuvõetavaks kunin-gaks.

Henri IV Bourbon avaldas a. 1598 Nante's'i (l. nant) edikti. See korraldus andis hugenottidele usuvabaduse. Nad tohtisid oma jumalateenistusi pidada igal pool, ainult mitte Pariisis. Neile jäeti kaitseks sadakond kindlust ja lubati iga kolme aasta tagant pidada üldisi koosolekuid oma asjade arutamiseks.

Katoliiklik reaktsioon Saksamaal. Augsburgi riigipäev kuulutas teatavasti usuvabaduse ainult vürstidele, kuna alamad pidid olema oma vürsti usku. Kalvinistid aga ei saanud üldse usuvabadust. Esialgu elati siiski võrdlemisi leplikus vahekorras, milleks aitas suurel määral kaasa nähtus, et keiser Karl V esimesed järglased polnud usulised fanaatikud. Kuid muutuma hakkas olukord Karl V kolmanda järglase Rudolf II ajal, kes oli saanud jesuiitliku kasvatusena ja sattunud jesuiitide mõju alla. Selle kuninga ajal asusid jesuiidid tegevusse Saksamaal. Nad asutasid koole, ilmutasid ja levitasid katoliiklikku kirjandust, tungisid mõjule Saksa ülikoolides, püüdsid luua sõprussidemeid vürstidega, eriti Habsburgide keisrikojaga. Nende kihutustöö tu-

lemusena sunniti protestante Habsburgide maades katoliku usku tagasi pöörduma, tagandati kohtadelt protestante-ametnikke, kihutati minema protestandi õpetajad jne. Kuid protestandid ühinesid vastuaktsiooniks. Pfalzi kuurvürsti eestvõttel asutasid protestandid uniiooni, et ühisel jõul oma õigusi kaitsta. Katoliiklased aga tegid sedasama. Nii valmistusid Saksamaal mõlemad pooled sõjaks. Kuid kumbki ühendus polnud kindel omale jõule, mis pärast otsiti abi ka väljastpoolt. Protestandid lootsid Prantsuse kuninga Henri IV abile, katoliiklased Hispaaniale ja paavstile.

Rudolfi venna Matthiase päevil (1612—1619) läks katoliiklik reaktsioon Habsburgide maades üha ägedamaks. Vahekord katoliiklaste ja protestantide vahel läks nii pinevaks, et võitlus sai möödapääsmatuks. Hakati otsima juhust kokkupõrkeks. Varsti see saabuski.

1618. a. takistati Böömimaal protestandi kiriku ehitamist. Tšehhid ei näinud selles sündmuses ainult oma usu tagakiusamist, vaid üldse oma õiguste kärpimist. Tol ajal kehtinud kombe järgi avaldasid tšehhide juhid rahva rahulolematust seega, et tungisid Praha linna raekojas kuninga nõunike kallale ja viskasid nad raekoja aknast tänavale. Keiser Matthias ruttas tšehhe karistama. Nii algaski sõda, mis sai üheks pikemaks maailma ajaloos ja mis on tuntud 30-aastase sõjana. Kui järgmise aasta algul pärast Matthiase surma valiti keisriks katoliiklaste juht Steiermargi Ferdinand, ei tunnustanud tšehhid uut keisrit oma ülemana, vaid valisid oma kuningaks protestantide juhi — Pfalzi kuurvürsti Friedrichi. Nüüd polnud tülidel enam lõppu näha.

30-aastase sõja algus. 30-aastane sõda Saksamaal kestis valitseja päevil, kes ise polnud väga sõjakas.

Keiser Ferdinand II armastas perekonnaelu, vaimustus muusikast ja jahist, jagas helde käega toetust vaestele ning kinke ametnikele. Aga Ferdinand II oli ustav katoliiklane. Ta uskus, et katoliku kirik on ainuke õige kirik, et iga tõsise katoliiklase kohus on ketserite vastu võidelda.

Pfalzi kuurvürst Friedrich, kelle tšehhid oma kuningaks valisid, oli auahne seikleja.

Katoliiklaste ühist väge juhatas väepealik Tilly, väga kohusetruu ja asjalik mees. Praha lähedal Valgel mäel oli (1620) protestantide ja katoliiklaste vahel lahing, kus Tilly võitis. Kuningas Friedrich põgenes Saksamaa piirest. Nüüd käis tšehhide käsi väga halvasti. Ligi 30 000 perekonda saatis keiser Ferdinand kodumaalt välja ja tõi nende asemele sakslasi. Usuvabadus ja poliitiline iseseisvus Böömis hävitati. Asjaajamiskeeleks kuulutati tšehhi keele asemel saksa keel. Böömimaa sai Austria provintsiks.

Aga seega ei lõppenud sõda. Sõda sai koguni rahvusvaheliseks, sest Saksamaa protestantidele tulid appi protestandiusulised naaberriikide valitsejad. Esimesena võttis protestantide abistamise enda peale Taani kuningas Kristian IV.

Wallenstein. Nüüd, kus Saksamaa katoliiklasi ja Ferdinand II-st ähvardas suurem hädaoht, pakkus keisrile oma abi Albrecht Wallenstein, Böömimaa mõisnik. Wallenstein oli silmapaistev sõjamees. Valge mäe lahingus oli ta suurt tähelepanu äratanud. Oma teenete eest sai ta keisrilt kingituseks hulga mõisu ja hertsogi aunime.

Wallenstein lubas muretseda keisrile suure sõjaväe ja võtta väljaminekud enda kanda. Tema arvates pidi sõjasaak kulud katma. Keiser võttis Wallensteini kohe oma teenistusse. Kiiresti hakkas Wallenstein sõjaväge

koguma. Ta ei meelitanud sõdureid palgaga, vaid lubas neile saagiks „alistatud rahva, selle elu ja vara, ihu ja hinge, mehed, naised ja lapsed“. Jooksikuid ja seiklejaid, kellele selline ettepanek meeldis, leidis Saksa maal küllalt; need andsid endid kohe Wallensteini vär-

Albrecht Wallenstein.

bajaile üles, ja Wallensteini käsutusse kogunes varsti suur sõjavägi. Aga häid relvi polnud sel väel. Osa jalaväest olid odamehed; nende relvaks oli kolme kuni nelja sülla pikkune oda. Teine osa jalaväge olid püssimehed; nende püssid olid nii rasked, et neid ei suudetud lastes käes hoida, vaid laskmiseks toetati need raudhargile; nii pidi sõdur peale raske püssi veel raudharki

kaasas kandma. Lahingus jagunes jalavägi salkadesse, kus 20 kuni 30 rida mehi seisis üksteise taga. Samuti salkadesse jaotatud oli raudriides ratsavägi. Suurtükid olid väga suured ja rasked ja lahingu kaotamise korral jäid nad seepärast ikka võitja saagiks.

Wallensteini vaenuväljale ilmumisega oli katoliiklastel kaks suurt väge: katoliku liiga vägi ja keisri sõjamehed Tilly juhatusel ning Wallensteini vägi. Nüüd polnud neil põhjust protestante karta; julgesti läksid nad võitlusse. Tilly ise võitis Taani väed ja Wallenstein saksa protestantide väed.

Wallensteini sõjaväed jäid Põhja-Saksamaale peatuma. Et nende pealik oli neile röövimisvabaduse andnud, said need väed sealsele rahvale tõsiseks nuhtluseks. Ka Wallenstein ise käitus upsakalt, mispärast ta saksa vürstidele sugugi ei meeldinud. Tungivalt hakkasid viimased keisrilt nõudma, et Wallenstein, „Saksamaad peksev verine piits“, ühes oma röövväega minema saadetak. Keiser pidi viimaks järele andma ja saatis Wallensteini puhkusele.

Rootsimaa ja 30-aastase sõja järg. Järgmisena tuli Saksamaa protestantidele appi Rootsi. Pärast Gustav Vasa surma algas Rootsis rahu aeg. Tema poeg ning järglane Erik XIV liitis Eestimaa Rootsi külge (a. 1561), mistõttu said Rootsi vaenlasteks Poola- ja Venemaa, kes samuti ihaldasid Vana-Liivimaa vallutada.

Paremad ajad saabusid Rootsile alles Gustav Adolfiga (1611—1632), kellel korda läks kõik vaenlaste rünnakud tagasi tõrjuda ning kes võitis veel Poolalt Liivimaa (Altmargi rahu 1629).

Gustav Adolf osutas juba lapsena häid vaimuandeid. Ta valitses paljusid keeli, tundis hästi aritmeetikat ja geomeetriat, millised teadmised pidid toleleagse

arvamise kohaselt sõjamehele ja riigivalitsejale eriti kasulikud olema. Gustav Adolf valitses oma riiki üks-

Sõdur 30-aastasest sõjast.

meeles riigipäevaga. Gustav Adolf arendas majandus- ja hariduselu Rootsis ja asutas Eestissegi koole.

Gustav Adolf oli 30-aastase sõja kaasaeglane. Tutvunud üldise seisundiga, otsustas ta Saksamaal käivast sõjast osa võtta. Rootsi kuningas oli usklik protestant,

mispärast ta tundis end kohustatud olevat protestante abistama. Pealegi oleks katoliikliku reaktsiooni võidulepääs Saksamaal tähendanud hädaohtu ka Skandinaavia protestantismile. Veel oli Rootsi kuningate püüdeks Balti mere vallutamine, milleks oli tarvis ka

Gustav Adolf.

selle mere lõunarannal, s. o. Saksamaal, toetuspunkte soetada. Katoliikliku keisririigi mõju vähendamine käis seega kaasas. Kõigil neil põhjustel otsustaski Gustav Adolf sõjast osa võtta.

1630. a. jaanipäeval maandusid tema väed Usedomi saarel, et sealt Põhja-Saksamaale tungida. Rootsi kuningal oli parimini korraldatud sõjavägi. Tema sõja-

väes kehtis kindel distsipliin, röövimine ja võõra vara omandamine oli sõduritele kõvasti keelatud. Ka olid rootslaste sõjariistad palju paremad kui sakslaste omad. Rootsi sõduri oda oli lühem ja kitsam, tema püss kergem, kahurid palju väiksemad, nii et neid võis kergesti ühest kohast teise toimetada. Aga Saksamaal ei ustud Gustav Adolphi sõjaväelisse jõusse; arvati, et „põhjamaa lumekuningas lõunamaa päikesepaistel varsti ära sulab“.

Põhja-Saksamaa vürstid viivitasid algul kuninga ja tema vägede edasilaskmisega. Seda aega kasutas Tilly. Ta piiras ümber protestantide tugevaima kindluse Magdeburgi ja sundis selle alistuma. Nüüd ei takistanud vürstid enam Gustav Adolphi edasiliikumist, nad ühinesid temaga. Doonau haru Lechi kaldal sai Tilly lüüa ja surmavalt haavata. Gustav Adolf aga sai kuulsaks; Saksamaal nimetati teda juba „põhjamaa lõviks“.

Seda raskem oli keiser Ferdinand II seisund, sest Austriat ähvardas hädaoht. Tuli Wallenstein appi paluda. Viimane seadis tingimuseks, et väejuhatuse oleks ainuüksi tema käes ja et temale jäetaks võidetud maa-des täielik tegevusvabadus. Hädaga pidi keiser nõus-tuma. Varsti kogus Wallenstein sõjaväe ja ruttas Gus-tav Adolfile vastu. Leipzigi lähedal Lützeni juures kohtusid a. 1632 need oma aja osavamad väejuhid; mõlemad võtsid taplusest isiklikult osa. Ses lahingus langes Gustav Adolf, kuid sõjaretkesse ei toonud see muutust; see oli võiduta lahing. Sõda ei lõppenud veelgi. Ilmus uus sõjast osavõtja — Prantsusmaa. Prantsuse valitsus saatis oma väed Reinimaadesse. Prantsuse valitsus tuli sõdima ainult poliitilistel põhjustel; vähendada Habsburgide võimu oli juba kauemat aega Prantsuse kuningate soov. Prantslaste osavõtt tegi aga sõjale lõpu. Prantslased

saavutasid Reinimaal keisri vägede üle võidu võidu järel; samal ajal võitsid rootslased Põhja-Saksamaal katooliklasi. Keiser oli kaotanud ka oma hea väepealiku Wallensteini. Wallensteini surmasid tema omad ohvitserid.

30-aastane sõda oli võimalik ainult isesuguse sõdurite värbamise ja nende ülalpidamise korra juures. Wallenstein väljendas seda sõnadega: „sõda toidab sõda“. Säärase korra juures polnud võimalik sõjaväge distsiplineerida. Kui võit käes või linn võetud, muutusid sõdurid röövijaiks. Gustav Adolphi sõjavägi aga oli korralik, riisumine oli sõduritele kõvasti keelatud. Kuid pärast oma tubli kuninga surma läksid ka rootsi sõdurid metsikuks, pealegi oli Rootsi valitsus sunnitud täiendama oma väge palgalistega, kelle kõlbeline tase oli madal.

Pärast Wallensteini oli sõjaõnn keiser Ferdinand II-st jäävvalt lahkunud; ta ei suutnud kahelt poolt ründavaile vaenlasile vastu panna. Kui ta a. 1637 suri, siis ei käinud ka tema järglase käsi sugugi paremini. Saksamaa sai koledasti rüüstata ja põletada. Vaenlase omal maal pidamine ei võinud enam edasi kesta. A. 1648 otsustas keiser (Ferdinand III) vastasega rahu teha. Rahuläbirääkimisi peeti Vestfaalis, mis pärast see rahu on ajaloos tuntud *V e s t f a a l i* rahuna.

Vestfaali rahu järgi kinnitati *u s u v a b a d u s l u t e r i u s u l i s i l e* ja ka reformeeritud (Calvini) kiriku pooldajaile. Sõjakulude tasuks anti Saksamaa küljest Rootsile osa *P o m m e r i m a a d* Rügeni ja Usedomi saarega, Prantsusmaale — *E l s a s s*, *M e t z* ja *T o u l*.

30-aastase sõja mõju oli Saksamaale hävitav. Saksamaa jäi kehvaks. Rahvaarv kahanes kohutavalt, mitmed linnad ja tuhanded külad muutusid rusuhunni-

kuiks, tööstus ja kaubandus langesid. Riiklik kesk-
võim oli lõplikult murtud; vürstid said õiguse välisrii-
kidega iseseisvalt lepinguid sõlmida. Saksamaal oli
nüüd üle 300 iseseisva vürstiriigi. Sõja ajal harjusid

Kerjustüüp pärast 30-aastast sõda.

saksa vürstid maapäeva nõusolekuta makse võtma ning
sõdureid värbama ja seda kavatsesid nad edaspidigi
teha. Nii valmistasid sõjaolud teed absolutismile Sak-
samaa vürstiriiges. Tegelikult Saksamaast eraldunud
Šveits tunnustati iseseisvaks, samuti Hispaaniast
lahkulöönud Holland.

Pidage meeles:

- 1545—1563 — Trento kirikukogu.
- 1540 — Kinnitatakse Jesuiitide ordu.
- 1556—1598 — Felipe II Hispaanias.
- 1571 — Lepanto lahing.
- 1588 — „Võitmatu armaada“ hukkumine.
- 1581 — Madalmaade ehk Hollandi vabariigi algus.
- 1572 — Pärtliöö tapmised Prantsusmaal.
- 1598 — Nantes'i edikt.
- 1618—1648 — 30-aastane sõda.
- 1611—1632 — Gustav Adolf Rootsis.

Küsimusi kordamiseks:

Milles seisnesid katoliikliku reaktsiooni põhjused? Milliseid abinõusid kasutas katoliku kirik reformatsiooni vastu võitlemiseks? Millal kinnitati Jesuiitide ordu? Milliseid eesmärke taotles see ordu? Milline kord kehtis ses ordus? Milliste abinõudega püüdsid jesuiidid eesmärgile? Kuidas töötas inkvisitsioonikohus katoliku kiriku huvides? Kes Euroopa valitsejaist oli katoliku kiriku ustavaim teener? Milliste poliitiliste ja usuliste vaadetega oli Felipe II? Kuidas suhtus Felipe II mauridesse ja juutidesse? Miks algas Madalmaades vabadusvõitlus? Kes juhtis seda? Milles seisnes Utrechti unioon? Mis aastast arvatakse Hollandi vabariigi algust? Mis tähtsus oli Lepanto võidul? Millal kaotas Hispaania oma mõju Euroopas? Kuidas mõjus „võitmatu armaada“ hukkumine Hispaaniale, kuidas Inglismaale? Kellele oli Holland pelgupaigaks katoliikliku reaktsiooni ajastul? Nimetage katoliiklaste ja hugenottide juhid Prantsusmaal? Millal oli pärtliöö? Kuidas ja millal lõppesid ususõjad Prantsusmaal? Miks puhkes ususõda Saksamaal? Millal oli 30-aastane sõda? Millised usulised koondised olid tekkinud Saksamaal? Nimetage juhte 30-aastasest sõjast katoliiklaste ja protestantide poolelt? Iseloomustage Wallensteini ja tema sõjapidamisviisi! Miks ei salinud vürstid Wallensteini? Miks võtsid 30-aastasest sõjast osa rootslased? Mis kihutas prantslasi sõtta astuma? Nime-tage selle sõja tähtsamad lahingud! Milles seisnesid Vestfaali rahu tingimused. Nimetage 30-aastase sõja tulemused Saksa-maa suhtes?

IV. ABSOLUTISM.

Absolutism. Reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni ajastul muutus Euroopa riikides valitsemiskord. Keskaja seisuslik riik kadus, andes aset absolutistlikule ehk piiramatu ainuvalitsusega riigile.

Üleminek seisusliku riigikorra juurest absolutistliku korra juurde ei sündinud Euroopa riiges ühel ajal. Ees sammus siin Itaalia. Teatavasti hakkasid vürstid Itaalia linnriikides juba XV saj. piiramatu võimuga valitsema.

XVI ja XVII sajandil hakkasid seisustekogud igal pool Euroopas langema. Seisustekogudel puudus elujõud, sest neid ei toetanud rahvas (olid ju seisustekogudes esindatud ainult kõrgemad seisused: aadel, vaimulikud ja linnakodanikud) ja seisuste esindajad ei töötanud üksmeelselt. Seepärast läks valitsejail korda keelduda nende kokkukutsumisest ja XVII sajandil absolutism sai valitsevaks riigikorraks Euroopas.

1. Absolutism Prantsusmaal.

Henri IV. Esimeseks kuningaks-absolutistiks Prantsusmaal võib pidada François I-st, Karl V võistlejat. Ta ei kutsunud états généraux' sid kokku. Kogu poliitikat juhtis François ainult käsikäes oma kuningliku nõukoguga.

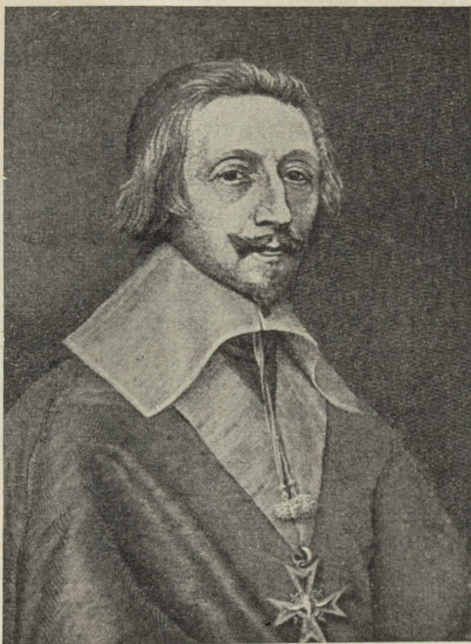
Usutülide ajal langes kuningavõim, kuid H e n r i IV B o u r b o n (1589—1610) oli jälle absolutismi pooldaja. „Olen kuningas ja tahan, et kuuldaks mu sõna,“ lausunud Henri IV. See kuningas oli ühtlasi hoolas valitseja.

Ususõjad olid Prantsusmaad laastanud, vahest veel rohkemgi kui 100-aastane sõda. Hulk maid oli söötis. Paljud külad ja mõisad põhjalikult hävitatud, mitmed linnad varemeiks muutunud. Sõdureist röövsalgad liikusid mööda maad. Mõisnikud mõtlesid oma seisundit seega parandada, et tõstsid talupoegade renti. Kuid talupojad nõudsid maksude vähendamist ja feodaalkohustuste kaotamist.

Talurahva vastuhakk juhtis valitsuse tähelepanu talupoegade raskele olukorrale. Henri IV püüdis seda parandada. Pealegi oli ta arvamusel, et põllumundus on rahva peatoitja. Kuningas jättis kehvemate talupoegade riigimaksud ära või lubas neid tagantjärele maksta. Ta laskis kirjutada põllumajandusliku sisuga raamatuid ja neid rahva keskel levitada. Ta kuivatas soid ja rabu, et suurendada põlluharimiseks soodsat maapinda. Igati püüdis kuningas talupoja jõukust tõsta, et teda ühtlasi maksujõuliseks teha.

Henri IV püüdis edendada ka tööstust. Tema ajal hakati Prantsusmaal harima mooruspuid siidiusside kasvatamiseks ja sai alguse siiditööstus. Tekkisid veel kristallasjade, naha-, paberi-, linase riide ja gobeläänide manufaktuurid. Neis ettevõtteis, mis kapitalistide asutatud, töötasid koos hulgald töölisi, valmistades suurel arvul kaupu. Et töö neis suurettevõtteis tehti käsitsi, nimetati neid m a n u f a k t u u r i d e k s. Kodumaa tööstuse soodustamiseks keelati välismaa kaupade sissevedu, samuti toorainete väljavedu. Kutsuti välismailt meistreid ning tehnikuid.

Richelieu. Henri IV järglase Louis XIII valitsuse ajal hakkas kuninga ainuvõimu teostama tema peaminister kardinal Richelieu (l. rišeljöö). Louis XIII ise oli haiglase ja nõrga iseloomuga. Seevastu oli Richelieu tark, energiline ja auahne riigimees. Riche-

Richelieu.

lieu tahtis valitseda ja oskas ka Louis XIII-t nii mõjutada, et see jättis talle tegevusvabaduse.

Richelieu seletas, et kuningavõimu ei tohi keegi piirata. Kogu riiki tuleb juhtida keskkohast; kõrgeimaks ametnikuks on esimene minister, kes valitseb kuninga nimel. Kuninga ja tema ministrite tegevust ei tohi avalik arvamine arvustada ega hukka mõista.

Richelieu kõrvaldas kuningakojust vägevad suurnikud, kes tahtsid valitsuse tegevust endiselt mõjutada. Kubernerid, maakondade valitsejad, kes püüdsid iseisvusele, paigutas ta uutele kohtadele, ja kui ta neilt vastupanu märkas, siis kõrvaldas nad. Maakondadesse nimetas Richelieu valitsusametnikke, *i n t e n d a n t e*, tavaliselt kodanikuseisusest. Intendantide ülesanne oli valvata avaliku korra järele ja paljastada salasepitsused kuningavõimu vastu; süüdlase võis intendant kohe vastutusele võtta. Intendant revideeris kohtuid, valvas rahandust. Isegi kuberneride (need olid endised senjöörid, suurfeodaalid) tegevust kontrollisid intendantid. Nad olid valitsusega alatises kirjavahetuses, andsid kõigest aru, küsisid juhtnööre jne.

Richelieu oli 30-aastase sõja kaasaeglane ja tema soovil võttis sellest sõjast osa ka Prantsusmaa. Teatavasti saigi Prantsusmaa Vestfaali rahu järgi endale Elsass'i, Metz'i ja Toul'i.

Louis XIV. Alles Louis XIV (1643—1715) isikus jõudis *a b s o l u t i s m* Prantsusmaal täiusele. „Riik olen mina!“ — nii lausunud endast see valitseja. Riiginõukogus, mis koosnes ministritest ja mis arutas riigi tähtsamaid asju, tegi lõpliku otsuse kuningas. Ametnikud valitsesid kuninga nimel, olles ühtlasi sõltuvad neid ametisse määravast keskvalitsusest. Oma valitsus kaotati. Kõrgeima võimu kandjaiks kohtadel olid *i n t e n d a n d i d*, kellele kuberneriamet üle läks. Kõigi kodanike elu allus *p o l i t s e i j ä r e l e v a l v e l e*.

Louis XIV ei leppinud ainult piiramatu võimu oamisega, vaid teda pidi ümbritsema ka hiilgus ja toredus. Prantsusmaal tekkis tema aegu säärane võimukummardamine, millist mujal Euroopas kuskil ei tuntud. Ver-

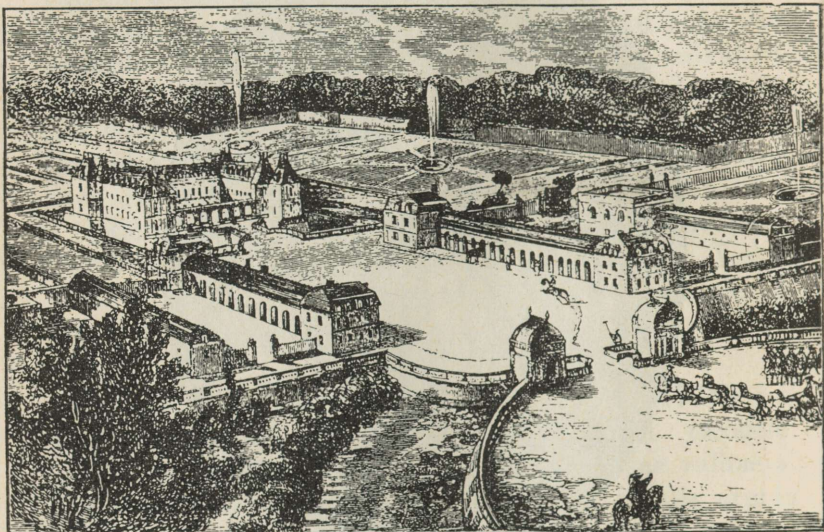
sailles' (l. versai) loss oli kuninga kummardamise peapaik. Siia, natuke maad Pariisist, oli kuningas oma kojaga elama asunud. Prantsuse parimad ehitusmeistrid, kuulsaimad kujurid ja maalikunstnikud olid lossi ehitamisel ametis olnud. Lossi parkidesse kaevati tiigid,

Louis XIV.

ehitati toredad purskkaevud, püstitati sambad ja kujud täiendama looduse loomulikku ilu. Kõik tähtsamad Louis XIV aegsed ehitused on barokkstiilis, millele on omased tugevad, lopsakad vormid, sümmeetriata plaan, murd- ja kaarjooned; fassaadid kaunistati raidkujudega. Ka siseruumide viimistlemisel kasutati raidkunsti, aga eriti rikkalikult maalinguid.

Kuninga ja tema koja järel asusid Versailles'sse elama ka rikkad toredusearmastajad kodanikud. Louis XIV-le meeldis nende asumine Versailles'sse, sest neist tekkis kuninga kummardajate hulk tänavail. Prantsuse jõukas aadel, kes nurises Richelieu üle õiguste kitsendamise pärast, oli Louis XIV ajal oma seisundiga juba leppinud; ta püüdis ainult kojale lähemale pää-

Versailles loss Louis XIV ajal.

seda, kuninga armu osaliseks saada. Hulgakaupa jätsid nad mõisad maha ja ehtasid endile Versailles'sse paleed, kuhu asusid elama. Versailles's korraldas Louis XIV tihti paraade ja pidusid, kuhu ta kutsus välismaalasigi prantslaste hiilgust ja rikkust imetlema.

Kuninga igapäevaseist toimetustest tehti pidulikud talitused. Varahommikust hilisõhtuni keerles kogu kojaelu kuninga isiku ümber. Tema ülestõusmisel ja ma-

gamaminekul, tema einel ja lõunasöögil viibis hulk kojateenreid. Igal kojateenril oli oma ülesanne: üks ulatas särgi, teised hoidsid selle selgapanemisel varrukaid; üks pesi kuningat, teine ulatas seebi, kolmas käterätiku; üks ajas habet, teine pani kuningale paruka pähe. Kõik toimus kindlate eeskirjade järgi, igal teenril oli oma ülesanne täpselt teada.

Colbert'i majanduspoliitika. Louis XIV tähtsaim abiline oli rahaminister Colbert (l. kolbäär), kelle juhtida oli riigi majanduspoliitika.

Colbert, kaupmehe poeg, oli kokkuhoidlik ja töökas riigimees. Ta tahtis Prantsumaa jõukust tõsta. Ta lootis kõige kiiremini eesmärgile jõuda suurtööstuse ja kaubanduse edendamisega. Colbert oli tüüpilisim merkantilismi, s. o. selle majandusteooria pooldaja, mis näeb rahva pearikkust hästi arenenud tööstuses ja kaubanduses. Ta toetas igapidi uusi ettevõtteid; võimaldas neile odava laenu saamist, jagas tööstuslikke eesõigusi, hankis töölisi, andis ainuõiguse ühe või teise tööstusharu peale jne. Ühele manufaktuurile andis Colbert näiteks sukakudumise ainuõiguse ja kohustas ühtlasi linnapäid ja külavanemaid sundima töötuid, ka naisi ja lapsi, tema töökodadesse tööle asuma. Ettevõtete produktiivsuse tõstmiseks soovitas Colbert välismaalt osavaid meistreid kutsuda ja käskis neid käitiste juhatajaks panna. Et hõlbustada tööstussaaduste laialisaatmist üle maa, alandas minister veohinda, laskis kiviteid ehitada ja jõgesid kanalitega ühendada. Et välismaa kaubad ei suudaks kodumaa saadustega võistelda, pandi kehtima tollitariif, mis maksustas välismaalt sisseveetavad tööstussaadused kõrge tolliga. Colbert'i majanduspoliitika lõppeesmärk oli valmistada kodus niipalju, et jätkuks väljaveoksi. Suhtlemise

hõlbustamiseks välismaaga ehtas Colbert sadamaid, laevu ja asutas mitu suurt kaubaseltsi, nagu Ida-India ja Lääne-India seltsi, ja andis igäühele neist teataval alal monopoli, s. o. ainuõiguse teatava kaubaga kaubelda. Seni olid peamiselt hollandlased Kesk-Euroopat kaupadega varustanud ja nende laevad Kesk-Eu-

Colbert.

roopast kaupu välja vedanud, nüüd aga astusid prantslased hollandlastega võistlusse.

Colbert oli hiiglatööjõuga inimene, ta töötas 16 tundi päevas. Suurt jõupingutust nõudis ta ka kõigilt kodanikelt, eriti ametnikelt ja tööliselt. Manufaktuuri-des valvas politsei selle järele, et töölised täidaksid kõik töötingimused. Töölistele oli kõvasti keelatud tööta

vahtimine, üksteisega jutlemine töö juures. Väljaspool kaitist nõuti töölistelt korralikku käitumist; nad ei tohtinud kaitise saladusi välja lobiseda, joomisele anduda, pärast kella 10 õhtul väljas liikuda jne.

Kaubanduse ja tööstuse edenemise tulemusena kadusid prantslaste riigimajandusest puudujäägid. Riigi tulud ületasid tavaliselt kulud. See ülejääk võimaldas Louis XIV pidada parimat sõjaväge Euroopas, palju sõdida ja oma koja tarveteks hiiglasummasid kulu-
tada.

Louis XIV usupoliitika. Kui tüüpiline ainuvalitseja tahtis Louis XIV, et kõik tema alamad oleksid ühte usku. Prantsusmaal oli aga katoliiklaste kõrval hulk hugenotte. Kuningas ei pooldanud seda usuvaadete erinevust; rahvas pidi oma maailmavaatelt ühtlane olema. Et ta ise oli katoliiklane ja et ka rahva enamiku moodustasid katoliiklased, tühistas Louis XIV a. 1685 Nantes'i edikti. Seega oli hugenottidelt võetud usuvabadus. Nende kirikud ja palvelad suleti ja nende juhid saadeti maalt välja. Algas ühtlasi hugenottide tagakiusamine, mille tulemuseks oli nende põgenemine Prantsusmaalt. Et hugenotid kuulusid peamiselt rahvastiku keskkihti, oli nende lahkumine Prantsuse tööstusele ja kaubandusele suureks kaotuseks.

Louis XIV sõjad. Louis XIV oli töökas valitseja. Iga päev pühendas ta 5—6 tundi valitsemisasjadele. Louis XIV välispoliitikat juhtis tema tahe olla maailma suurima ning võimsaima riigi valitseja, mispärast ta asus uuesti maid vallutama. Louis XIV sõdis lootuses, et sõjad toovad temale ja Prantsusmaale kuulsust.

Kõigepealt tahtis Louis XIV tungida Euroopas Reinini. Ta okupeeris Belgia, mis kuulus Hispaaniale.

Algas sõda. Hispaanlasi toetasid hollandlased ja inglased. Prantsuse kuningas sunniti varsti rahu tegema; ta omandas siiski mõned Belgia piiriäärsed linnad.

Nüüd läks Louis XIV Hollandit karistama; hollandlased sõdisid meeleheitlikult. Kui teised abinõud ei aidanud, ujutasid nad maa üle, nagu omal ajal Felipe II vägede rünnaku puhul. Hollandlasi toetasid selles sõjas hispaanlased, Saksa keiser ja mõned Saksa vürstid. Louis XIV-l tuli sõdida laial frondil. Teda ei suudetud küll võita, aga ta oli sunnitud rahu sõlmima, sest juba läksid sõjaohvrid prantsuse rahvale raskeks. Siiski lõpetas Louis XIV oma teise sõja võitjana. Louis XIV pidi Hollandist lahkuma, aga omandas mõned Belgia ja Saksa piiriäärsed linnad ning Hispaanialt *Fr a n c h e - C o m t é*. Nüüd oli Louis XIV juba küllalt kuulus. Euroopas nimetati tema nime aukarutusega. Kõigi riikide valitsejad ihkasid tema kõrguseni tõusta. Ta oli absolutismi pooldavate valitsejate ideaal.

Ent Louis XIV-le polnud sellest kuulsusest küllalt. Ta läks vägivaldselt omandama Saksa maid Reini ääres ja pärast oma pojapojale Hispaania kuninga krooni nõudma. Seega ässitas ta enda vastu kõik Euroopa valitsejad; tekkisid suured koalitsioonid, keda Prantsusmaa ei suutnud võita.

Oma kolmandas sõjas okupeeris Louis XIV mitmed kohad Kesk-Reini ääres. Selles sõjas, mis oli ühtlasi eelmistest pikem, olid prantslaste kaotused määratu suured. Rijswijk'is (1697) sõlmitud rahulepingu järgi tunnistati Prantsusmaa ja Saksamaa piiriks Rein.

Louis XIV-nda viimne sõda oli nn. *H i s p a a n i a p ä r i l u s s õ d a* (1701—1714). Hispaanias suri lasteta viimne Habsburgide soost valitseja. Louis XIV tahtis Hispaania trooni oma pojapojale Philippe'ile.

Aga Austria keiser (Leopold I), kes samuti kui Louis XIV oli abielus Hispaania printsessiga, nõudis Hispaania trooni oma nooremale pojale Karlile. Nii algas sõda, milles Austriaga Prantsusmaa vastu ühinesid Inglismaa, Holland jt. Samal ajal puhkes Ida-Euroopas Põhjasõda. Lahinguid löödi peagu kõigis Euroopas. Viimaks pani Inglismaa ette Hispaania pärand jagada. Sellega oldi päri: Utrechti rahulepingu järgi (1713) sai Louis XIV pojapoeg Hispaania trooni tingimusega, et ta loobub Prantsuse kroonist, nii et Prantsusmaa ja Hispaania ei koonduks ühe valitseja kätte. Philippe päris ka Hispaania asumaad. Belgia, Milano ja Sardiinia määrati Habsburgile. Inglismaa tingis endale Gibraltari kindluse. Utrechti leping leidis kinnituse järgmisel aastal (1714) Rastattis.

Louis XIV püüd oli Prantsusmaad maailmariigiks teha; tema viimse sõja õnnestumise korral, s. o. Hispaania trooni ja maade ühendamise puhul Bourbon'ide kätte, oleks see eesmärk olnudki saavutatud. Kuid Prantsusmaa sõjaväe seisund ja rahalised võimed ei ulatunud niikaugele. Louis XIV sõdade lõpptulemusena võiks märkida vaid Franche-Comté ja Elsassi püsivat liitumist Prantsusmaaga.

2. Inglismaa absolutismiajastul.

Esimesed Stuartid Inglise troonil. Pärast kuninganna Elisabethi surma sai Inglise troonile Stuartite suguvõsa Šotimaalt (1603—1688), endise valitseva soo Tudorite sugulased. Esimene neist James I oli absolutismi pooldaja. Temast on säilinud kirjutus, milles ta valitsemisviisi üle filosoferib ja ab-

solutismi kõigile teistele riigivormidele eelistab. „Kuningas on seadus“ („rex est lex“) olnud tema armastatud ütlus. Usupoliitikas püüdis ta inglise kirikut paavstiga lepitada.

Oma absolutistliku poliitikaga ässitas James I parlamendi enda vastu. Inglise parlament oli endale kindla

Charles I.

seisukoha võitnud; ei inglise aristokraatia ega keskseisus tahtnud oma õigustest loobuda. Kuningaga, kes ei tahtnud parlamendi õigusi austada, algasid nad kohe võitlust. Inglismaal olid seisuste esindused omavahel palju leplikumad kui mujal, mis andis neile vastupanu-

jõudu võitluses kuningatega ja lõpuks võidu parlamendile. Kuna James I valitsusaeg möödus siiski veel võrdlemisi rahulikult, puhkes äge võitlus kuninga ja parlamendi vahel tema poja Charles I (1625—1649) ajal.

Ka Charles I oli absolutismi pooldaja ja püüdis anglikaani kirikut katoliku kirikule lähendada. Nii olid seltskonna rahulolematuse põhjused tema ajal samad, mis James I päevil. Kui Charles I veel Prantsusmaaga sõdima hakkas ja sõjakulude katteks parlamendilt kõrgendatud maksude võtmise õigust nõudis, avaldas parlament talle umbusaldust, süüdistades teda ja kõrgemaid ametnikke rahva raha raiskamises, ning lükkas ettepaneku tagasi. Ent Charles I hakkas siis omavoliliselt makse nõudma, üle parlamendi poolt lubatud määra. See teguviis ärritas seltskonda. Seltskonna meeleolule tugeses valmistasid kaks silmapaistvat kõnemeest Wentworth ja Eliot nn. Õiguste peetitsiooni (Petition of Right), mis parlamendi poolt kuningale kinnitamiseks ette pandi ja milles nõuti: 1) et kuningas võib üksnes parlamendi loal makse nõuda, 2) et ühtegi kodanikku ei vangistataks omavoliliselt ega peetaks ilma kohtu otsuseta vangis. Kuningas kinnitas küll petitsiooni, kuid käis oma tegevuses vana rada. Ta otsustas parlamendi, kes oli temaga opositsioonis, koguni laiali saata.

Parlamendi koju saatnud, valitses Charles I-ne 11 aastat iseseisvalt. Kuid rahulolematust temaga üha suurenenes. Viimaks lootis ta jälle parlamendilt abi leida. Ta avaldas parlamendi kokkuastumise käsu. 1640. a. sügisel tuligi kokku parlament, mis on ajaloos tuntud „pika parlamendina“, sest see oli koos üle 12 aasta. Selle parlamendi moodustasid andekaimad inglise kodanikud, nagu silmapaistvad juristid, kirjanikud, aja-

kirjanikud jne. Parlamendi liikmed rühmitusid juba algul parteideks (erakondadeks). Parlament asus kohe absolutismi likvideerimisele. Maksunõudmised ilma parlamendi nõusolekuta kuulutati seadusevastaseks; otsustati, et parlament ei sõltu enam kuninga kokkukutsumisest ega laialisaatmisest. Parlamendi pahempoolsed liikmed nõudsid veel ministrite vastutavust parlamendi ees. Kuid need nõuded ei olnud absolutistlike kalduvustega Charles I-le sugugi vastuvõetavad; kuningas ilmus sõjaväelaste saatel parlamenti, et oma mõjuvaid vastaseid vangistada. Aga need ei viibinud koosolekul ja Charles I nägi parlamendis enda vastu ainult opositsiooni. Nüüd lahkus kuningas temale vaenlikust pealinnast (1642), et väge mobiliseerida ja parlamendiga sõda alata.

Kodusõda ja vabariigi väljakuulutamine. Charles I-t toetas aristokraatia ja tal oli poolehoidu katoliiklaste ning anglikaani kiriku pooldajate hulgas. Parlamenti, kes samuti sõja vastu valmistus, toetasid linnakodanikud ja presbüterlased (lahkusulised). Kuningal oli häid väejuhte ja seepärast kaldus võit algul kuninga poole. Kuninga mehi kutsuti *kavalerideks* (õukondlasteks), parlamendi kaitsjaid *pöetud-peadeks* (enamikult lihtrahva hulgast, kandsid pöetud pead, lühikesi juukseid, kuna tookord olid meestemoeks pikad lokitud juuksed). Võiduõnn ei jäänud aga kavaleride juurde peatuma. Parlamendi nõusolekul tuli pöetud-peadele appi *O l i v e r C r o m w e l l*, käremeelne independent, kes oli oma usuvendadest loonud tugeva löögisalga. Oliver Cromwell oli agar ja ettevõtlik, kindla tahtejõuga ja valju iseloomuga, ühtlasi fanaatiline usuvend. Ta oli väga andekas väejuht. Ta oskas sõduritega sõdurlikult ja vai-

mustavalt rääkida; seepärast olid need nõus temaga igale poole minema.

Uusi jõude juurde saanud, löid pöetud-pead kavale varsti mitmes lahingus. Charles I-l ei jäänud muud üle kui põgeneda (1646); ta põgenes oma kodumaale Šotimaale, kust aga šotlased ta parlamendile välja andsid.

Võidu saanud pöetud-pead ei saavutanud isekeskis kokkulepet poliitilistes küsimustes; presbüterlased tahtsid kuninga võimu ainult piirata, independendid aga nõudsid vabariiklikku korda. Presbüterlasi toetas London. Püüdes independentidest lahti saada soovitasid presbüterlased sõjaväe laiali saata. Kuid independendid, kes ise tahtsid võimu haarata, ei lasknud seda sündida. Algas uus kodusõda, seekord presbüterlaste ja independentide vahel. Cromwell, independentide juht, marssis oma väega Londoni; ta ilmus ise parlamendi koosolekule, kus ta selle presbüterlastest puhastas; järele jäid sinna ainult vabariiklike ning independentlike vaadetega liikmed. Independendid nõudsid veel, et Charles I üle mõistetak kohut. Mõned järelejäänud lordid protesteerisid selle vastu, aga enamus kinnitas ettepaneku. Parlamendi liikmeist moodustatud kohus mõistis Charles I kui riigi reetja surma (1649).

Pärast kuninga hukkamist kaotati Inglismaal monarhistlik riigikord ja kuulutati välja vabariik (1649). Seadusandlik võim jäi parlamendile; parlamendi ülemkoda kaotati kui „tarbetu ja kahjulik“ asutus. Täidesaatev võim usaldati riiginõukogule, mille moodustasid parlamendis valitud 41 parlamendiliiget, kellede hulgas oli ka Oliver Cromwell. Aga noorel vabariigil polnud seljatuge. Kaubandus-tööstuslik London tunnistas enda avalikult tema vastaseks, samuti

vaimulikud. Oli ju vabariik usuliste parteide saavutus ja independendid saavutasid võidu ainult tänu oma julgele ning andekale kindralile Oliver Cromwellile.

Cromwelli protektoraat. „Puhastatud pikk parlament“ ehk „sabaparlament“, nagu teda pilgates hüüti,

Cromwell.

ei rahuldanud kedagi. Seltskonnas nõuti tema koju-
saatmist ja uute valimiste korraldamist. Sõjavägi, kes
allus Cromwellile, nõudis sedasama.

Ka Cromwell ei sallinud sabaparlamenti. Tuge-
des sõjaväele ajas ta parlamendi ja riiginõukogu laiali.

Nüüd astus kokku independentidest konvent ehk asutav kogu. Usuvennad, kes selle moodustasid, palvetasid iga koosoleku eel ja lõpul ning kõnelesid piiblikeelt. Kuid ka sel asutusel polnud inglise rahva poolehoidu. Konvent viis siiski läbi mitmed tähtsad uuendused: kuulutas välja usuvabaduse, seadis sisse kodanliku abielu, andis kogudustele õiguse ise vaimulikke valida jne. Ent varsti tüütas ka konvent Cromwelli ja ta saatis selle laiali. Nüüd töötati sõjaväe nõusolekul välja isesugune konstitutsioon: täidesaatev võim usaldati Cromwellile ja ta nimetati protektoriks; tal oli õigus riigiametnikke nimetada ja sõjaväe ning laevastiku ülalpidamiseks makse võtta. Tähendab, tema võim oli suurem kui oli olnud Inglise kuninga võim enne riigipööret. Seadusandlik võim kuulus uue konstitutsiooni järgi ühekojalisele parlamendile. Protektor ei olnud parlamendi ees vastutav.

Tegelikult kujunes asi nii, et valitsema hakkas Cromwell. Sest niipea kui esimene parlament kokku tuli ja tahtis ellu kutsuda riiginõukogu, saatis Cromwell selle laiali ning hakkas iseseisvalt valitsema. Cromwelli aeg (1653—58) oli Inglismaale tõusuaeg. Cromwell oskas juhtida riigi majanduselu ning vaigistada mässud, mis tekkisid liri- ja Šotimaal Inglismaast lahkulöömise eesmärgil. Tähtsaid tagajärgi saavutas Cromwell välispoliitikas. Veel sabaparlament avaldas a. 1651 nn. „Meresõiduakti“, mis oli sihitud Hollandi vastu, kes oli Inglismaa võistleja merel. Meresõiduakti järgi võis Inglismaale kaupa tuua ainult Inglise laevadel või nende maade laevadel, kust kaubad pärit. Hollandlased valmistasid ise vähe, aga kauplesid peamiselt võõramaiste kaupadega, eriti koloniaal-kaupadega, ja Inglismaa oli neile saadustele tähtis turg. Meresõiduakt ähvardas Hollandi kaubanduse hävitada.

Seepärast algas Holland Inglismaaga sõda, kuid see lõppes Inglismaa võiduga; Holland pidi Meresõiduakti tunnustama.

Inglismaa arenes Cromwelli juhatusel tugevaks mereriigiks õnneliku välispoliitika tõttu. See oligi, mis Inglismaa protektoriga lepitasi ja mispärast Cromwellil oli võimalik juhtida riiki iseseisvalt oma surmani. Õnneliku välispoliitika tõttu ulatus Cromwelli kuulsus ka välismaale ja sealgi leidis tema austajaid. Cromwelli protektoraadi lõpul suurenes Inglismaal monarhistlik liikumine. Oli selge, et vabariik hävib.

Stuartite restauratsioon. A. 1658 suri Oliver Cromwell. Enne surma oli ta määranud protektoriks oma poja R i c h a r d i. Kuid Richardist ei pidanud lugu isegi independentlik sõjavägi. Keset raskusi arvati, et Cromwelli laialisaadetud sabaparlament peab kokku astuma ja oma otsustava sõna ütleva. Nii sündiski. Nüüd lahkus Richard Cromwell protektori kohalt. Sabaparlamenti enamuse pooldas vabariiki, kuid enne kui see parlament midagi vabariigi seisundi kindlustamiseks sai ette võtta, ilmus Londoni monarhistlik kindral Monk oma väeosaga ja ajas vana parlamenti laiali, et Inglismaa saatust saaks tulla otsustama uus rahvaesindus, vabalt valitud konvent-parlament. Kindrali ettepanekule ei julgetud vastu seista. Nii lahkus pikk parlament lõplikult ametist.

Kokkuastunud uus konvent, milles enamuse moodustasid kavalierid, otsustas Inglise troonile kutsuda Charles I poja Charles'i (II). Troonikandidaat, kes viibis välismaal, töötas kõigile monarhia vastastele armu anda, revolutsiooni ajal konfiskeeritud varandused uutele omanikele jätta ja usuvabadust mitte kitsendada. Rahva vaimustatud hüüete saatel marssis

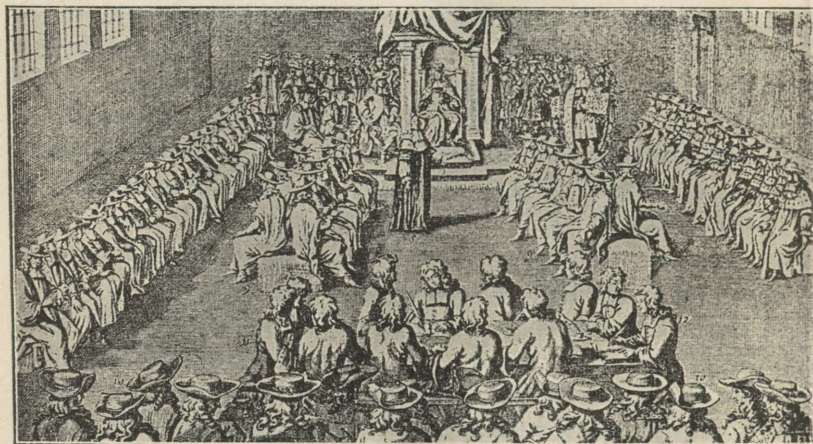
Charles II oma 30. sünnipäeval, 29. mail 1660 Londoni, et õnnetu isa troonile asuda. Charles II ei pidanud aga antud lubadusi. Ka tema oli absolutist ja sümpatiseeris katoliku kirikule.

Parlament ruttas riigiusu kaitseks avaldama nn. Test-Act'i. See seadus kõrvaldas riigiametist kõik, kes tunnustasid kirikupeana paavsti. Nii pidid riigiteenistusest lahkuma katoliiklased, teiste hulgas ka kuninga vend. Hiljemini nõuti sama Test-Act'i põhjal, et katoliiklased, kui nad ei taha riigiusku üle minna, lahkuksid 6 nädala jooksul Inglismaalt. Teine tähtis seadus, mille parlament Charles II ajal avaldas, oli isiku kaitseks antud nn. Habeas Corpus Act. Habeas Corpus Act'i järgi pidi igale areteeritule ette näidatama kohtuniku kirjalik vangistamiskäsk, vastasel korral võis vang või tema omaksed nõuda, et süüdistatava asi kohtule 24 tunni jooksul otsustamiseks esitataks või vang otsekohe vabastataks.

Erilist muret tegid inglise rahvale tulevikuväljavaated. Charles II polnud poega; troonipärijaks oli kuninga vend James, kes pooldas avalikult katoliku kirikut. Anglikaani kiriku kaitseks tekkis poliitiline erakond, mis nõudis James'i kõrvaldamist. Kuninga vastaseid hakati tollest ajast nimetama whigideks, kes olid enamasti linlased ning talupojad; kuninga poolehoidjaid aga hakati hüüdma torydeks, kellele hulka kuulusid enamasti suurmaapidajad. Esimene oli edumeelne partei, teine — konservatiivne. Algul olid whigid parlamendis enamuses; Charles II ei sallinud neid ega kutsunud parlamenti neli viimast aastat kokku.

James II ja „mõnus revolutsioon“. A. 1685
suri Charles II ja troonile astus James II. Viimane

hakkas katoliiklasi ametisse nimetama. Varsti avaldas ta ka usuvabaduse deklaratsiooni, mis kaotas katoliiklaste ja puritaanide kohta käivad kitsendused. Et deklaratsioon ähvardas anglikaani kiriku võimu, keeldusid mitmed piiskopid seda kirikus ette lugemast. Kui piiskoppide asi kohtusse jõudis, mõisteti nad seal õigeks. Isegi toryd hakkasid katoliku usu hädaohtu kartma ja nad otsustasid olla päri whigidega, kes tahtsid Inglise

Inglise parlamendi istung kuningas James II ajal.

troonile James II asemele kutsuda kuninga väimeest — Hollandi maavalitsejat Oranje Wilhelmit. Kõigist mahajäetud James II põgenes Prantsusmaale (1688). Nii vabanes Inglise troon. See oligi Inglise teine ehk mõnus revolutsioon (riigipööre sündis verd valamata).

Uus kuningas William III võeti vastu erilise lepinguga. Selle põhjal astusid edaspidi Inglismaal seadusjõusse ainult määrused ja seadused, mis andis

välja parlament ühes kuningaga. Parlament määras sõjaväe suuruse ja nimetas kuninga vägede ülemjuhatajaks. Kodanikke ei võidud parlamendi loata makstada. Hakkasid kehtima sõnavabadus ja petitsioonide õigus. Mitteriigiusulistele anti jumalateenistuse pidamise vabadus ja õigus valida endale vaimulikke ning vanemaid.

3. Venemaa.

Peeter Suure eelkäijad. Tugevaks saanud ja vaenlasi võitnud, püüdsid ka Moskva valitsejad absolutismi poole. Meile kodumaa ajaloost tuntud Joann IV võttis a. 1547 vastu tsaaritiitli; tollest aastast alates jäi ära Moskva valitsejate endine nimetus „suurvürst“. Uue tiitli võtmine pidi märgitsema Moskva valitsejate ainuvõimu kehtimapanekut. Kuid veel oli Joann noor ega tahtnudki üksi riiki juhtida. Ta valis endale abilised ja laskis riigiasju arutamas käia bojaride nõukogul, mille moodustasid endised vürstid, ja maakogul, nagu nimetati Venemaal seisustekogu. Kuid oma valitsuse teisel poolel pani Joann kehtima oma ainuvõimu, muutudes ühtlasi julmaks valitsejaks, millest on säilinud tema lisanimi „Julm“.

Pärast Joann IV valitses tema poeg veel vanast valitsevast suguvõsast. Viimase surmaga a. 1598 kustus Rjurikute suguvõsa Venemaa troonil. Järgnes ega aeg, millal Venemaa troonile püüdsid mitmed troonikandidaadid, isegi välismaalased. Ent 1613. a. valis maakogu Vene troonile Mihhail Romanovi. Romanovitega sai Venemaa jälle kindla valitseva dünastia, mis püsis troonil kuni Vene suure revolutsioonini a. 1917.

Esimesed Romanovid Mihhail ja Aleksei juhtisid Venemaad käsikäes seisuste esindusega, m a a k o g u g a. Koos viimasega avaldas tsaar Aleksei uue

Vene bojaarid.

seadustiku (1649). Et maakogust Venemaal võtsid osa ainult mõisnikud ja linnakodanlus, olid uues seadustikus kaitstud nende huvid. Venemaal oli talupoegade

liikumisvabadust juba enne Aleksei Romanovit piiratud. Uus seadustik kuulutas talupoja s u n n i s m a i s e k s. Talupoeg oli maaga seotud, kuid maa oli mõisniku oma; talupoeg oli ainult maa kasutaja. Mõisnik nõudis talupoegadelt sisse ka riigimaksud ja oli nende ainukeseks kohtunikuks. Uus seadustik pani kehtima p ä r i s o r j u s e selleks, et mõisnikud saaksid kohusetruult täita oma ülesandeid, millest tähtsaim oli väeteenistus. Esimesed Romanovid püüdsid Venemaad Euroopale lähendada. Mihhail kutsus välismaalt ohvitseri, meistreid, tehnikuid. Moskvas tekkis saksa asundus ligi 1000 saksa perekonnaga. Aleksei hindas välismaa mõju tähtsust veelgi rohkem. Ta korraldas juba kojaelu euroopa moodi, andis oma lastele euroopaliku hariduse ja ümbritses end sõpradega Euroopast.

Kuid Venemaa tõsiseks lähendajaks Euroopale, Venemaa elu-olu uuendajaks sai Aleksei noorim poeg Peeter Suur. Tema pani Venemaal kehtima ka a b s o l u t i s m i.

Peeter Suur (1682—1725). Peetrit hakkas varakult huvitama lääneriikide elu-olu. Moskvas seltsis ta välismaalastega. Kuid teda ei rahuldanud üksnes välismaalaste jutustused, ta unistas Lääne-Euroopat oma silmaga näha.

A. 1697 sõitis Peeter mõisnik Peeter Mihhailovi nime all Riiga ja sealt edasi Lääne-Euroopasse. Ta viibis Hollandis ja Inglismaal, kus tutvus laevaehitusega; ta töötas ise puusepana, et tegelikult asja juures olla. Mitu tööala õppis Peeter välismaal olles kätte. Tsaari huvitasid ka Lääne-Euroopa riiklikud ja seltskondlikud olud, samuti kaubandus ja suurtööstus. Igalt alalt kogus ta endale ahnelt teadmisi. Peeter läbis veel Prantsusmaa ja Saksamaa.

Meheks sirgunud Peeter oli väga pika kasvuga — kõigist pea võrra pikem —, kiirete liigutustega, ilusa näoga, mida ainult vahel rikkusid närvilised tõmbed. Peetril oli hiiglajõud ja alatine tegutsemistung. Temast kõneldi, et kui ta ei reisinud, maganud ega pidutsenud, siis ta tingimata midagi ehitanud või valmistanud. Peeter oskas käsitseda iga tööriista, igas töökojas tundis

Peeter Suur.

ta enese kodus olevat. Peetrist jäid järele mitmed tema enda valmistatud tarbeasjad.

Peeter oli lihtsa eluviisiga: ta käis kulunud riideis, paigatud saapad ja nõelutud sokid jalas. Ta viibis tihti lihttöölise ja madruste keskel: suitsetas, purjutas ja mängis nendega. Käitumises oli ta sageli toores.

Peeter oli kangekaelne: ta ei sallinud vasturääkimist, teisitimõtlemit. Ta oli iga vastase vastu halasamatu. Isegi oma ainukese poja Aleksei, kes oli tema

vastane, laskis ta Peeter-Pauli kindluses surnuks piinata.

Peetril oli hiiglatahtejõud ning suurepärane organiseerimisanne. Need omadused tegid temast Venemaa uuendaja.

Peetri mõttes mõlkus pilt jagamatust Suur-Vene riigist. Lähimaks ülesandeks seadis ta endale võita Moskva riigile merepiirid läänes ja lõunas. Selle eesmärgi saavutamiseks oli tal tarvis võita rootslased, et tõusta Baltimaa peremeheks; võita türklased, et tungida Musta mereni; sõdida veel pärslastega, et vallutada neilt Kaspia rannik.

Peetri reformid. Kogu Peetri riiklik tegevus on ühenduses sõjaliste nõudlustega. Et sõdades võitjaks jääda, oli tal tarvis reorganiseerida sõjavägi; endiste juhuslike sõjaväeosade asemele rajas ta välismaa eskujul alatise õpetatud sõjaväe. Kõiki mõisnikke kohustas ta teenima; talupojad pidid andma igal aastal umbes 20 perekonna kohta 1 nekruti. Sõjaväekohustus oli raske, sest teenida tuli eluaeg.

Riigi kulud tõusid alatiste sõdade tõttu mitmekordseks. Moskva riigis võeti enne makse ülesharitud maa pealt. Mihhail Feodorovitsšist saadik aga võeti makse talu või maja pealt. Et rohkem raha saada, hakkas Peeter võtma makse iga meeshinge pealt („hingemaks“). See maks pidi Peetri eelarves katma umbes pooled väljaminekud, kuna teise poole väljaminekuid pidid katma kaudsed maksud; viimaseid võeti toiduaineilt, tööstusettevõtteil, saunadelt, kirstudelt, isegi habemekandmise-õiguse pealt jne.

Tööstust ja kaubandust katsus Peeter välismaalaste abil suuresti arendada; võib ütelda, et tsaar Peeter pani vabriku- ja mäetööstusele Venemaal alguse.

Ka haridust hindas Peeter, eeskätt kutseharidust; ta avas mõned merendus- ja tehnikakoolid. Tema pani alguse ka vene teaduste akadeemiale.

Peeter Suure aegu hakkas Venemaal ilmuma esimene ajaleht.

Välismaa eeskujul muutis Peeter oma kodumaal valitsemiskorda. Ta oli veendunud absolutist.

Kogu riigi valitsemine pidi sündima keskkohast; selle keskkoha moodustasid kõrged asutused ja kõrged ametid, milledele allusid üle riigi kõik kohalikud asutused ja ametid. Riigi keskasutustena lõi Peeter senati ja kolleegiumid, pärastiste ministerriumide eelkäijad. Senati juurde nimetas ta prokuröri, kes valvas senati tegevuse ja selle järele, et senati asjaajamisel oleksid tsaari vaated mõõduandvad, kuna kolleegiumides pääses mõjule kolleegiumi presidendi võim, kes omakorda allus riigipeale. Ametnikke nimetas Peeter Suur mõisnikuseisusest. Kõigilt mõisnikelt nõudis Peeter eluaegset teenistust kas riigi- või sõjaväeteenistuses. Tasuks teenistuse eest oli mõisnikul kasutada mõis. Selle kõrval tõusis riigiteenija auastmetabelil, kui ta oli hoolas ja osav. Auastmeid oli 14.

Vene kirikupeaks nimetas Peeter patriarhi asemele püha sinodi. Ta pani maksma uue ajaarvamise Kristuse sünnist, 1. jaanuarist (enne arvati Venemaal aega maailma loomisest, 1. sept.).

Vene seltskonnaelule püüdis Peeter samuti välismaist ilmet anda. Ta keelas pikkade kuubede kandmise, käskis meestel habet ajada, ainult vaimulikel ja talupoegadel lubas ta pikka habet ja pikka riidet kanda. Peeter pani kõrgemas seltskonnas kehtima välismaised külaliste vastuvõtmise kombed. Venemaal ei olnud naised seni avalikust elust üldse osa võtnud. Peeter

aga käsutas naised „teeremitest“ (naiste ruumest) seltskondlikuks suhtlemiseks välja.

Peeter Suure sõjad. Teatavasti oli Peeter Suure eesmärgiks merepiiride omandamine. Lepingus Poola ja Austriaga algas ta juba a. 1695 sõda Türgiga, et riigi lõunapiire kindlustada ja Mustale merele pääseda.

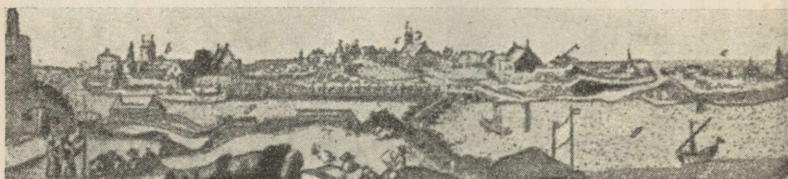

Karl XII.

Äsja loodud laevastiku abil võitis ta türklastelt Aasovi kindluse ja pääses Aasovi merele (1696). Siis aga ruttas ta rinnet lõunast põhja viima. Algas Põhjasõda, mis kestis 21 aastat (1700 kuni 1721).

Näha Balti merd Venemaa piirina ei ihaldanud Peeter Suur ainult strateegilisil põhjusil, siit tahtis ta „raioda akent Euroopasse“; Balti mere kaudu tahtis ta haritud Euroopa riikidega kaubanduslikku ja kultuurilisse suhtlemisse astuda, mida oli ihaldanud juba Joann IV.

Venemaa-poolne Balti mere rannik kuulus Rootsil. Seepärast tuli sõdida rootslastega. Gustav Adolphi järglane Rootsi troonil, kuninganna Kristiina oli

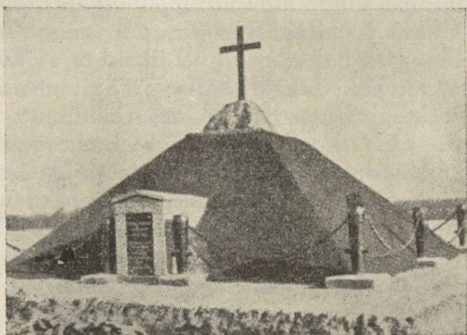
Narva linn XVIII saj. algul.

vähendanud riigi tulusid riigimõisade kinkimisega kõrgaadlile, mille tulemusena Rootsi majanduslik seisund üldse halvenes. Kuigi teiste seisuste pealekäimisel viidi hiljem läbi mõisade reduktsioon (tagastamine), oli Rootsil tegemist raskustega. Kui a. 1697 astus Rootsi troonile 15-aastane Karl XII, arvasid Rootsi vaenlased Rootsi võimu murdmiseks kohase aja olevat.

A. 1700 tõttas Poola kuningas Riiat piirama, taanlased algasid sõjalist tegevust Rootsi vastu ja Peeter Suur saatis oma väed Ingerisse. Kuid varsti selgus, et Rootsi noor kuningas oli energiline ja sõjanduses erakordselt andekas. Ta sundis taanlased sõja lõpetama ja saavutas hiilgava võidu venelaste üle N a r v a all. Edasigi sammus Karl XII võiduteed, lüües venelasi ja saa-

lutades võidu võidu järel poolakate üle. Kuid Rootsi kuningas alahindas Peeter Suurt ja venelasi. Ta laskis neil suureks võitluseks ette valmistuda ja, meelitatud Vene sisemaale, kaotas ta 1709. a. Poltava lahingu. Siit alates lahkus sõjaõnn temast jäävalt.

Põhjasõja võitsid venelased. Uusikaupunki's allakirjutatud rahulepingu järgi a. 1721 sai Venemaa endale Liivi-, Eesti-, Saare- ning Ingerimaa ja Kä-

Mälestusmärk Narva lahingus langenud vene sõdureile.

kisalmi lääni ning Viiburimaa. Rootsile oli see määratu suur kaotus, Venele hiilgav võit.

Pärast Põhjasõda võttis Peeter Suur vastu imperaatori aunime ja nimetas oma riigi Kõik-Venemaa keisririigiks. Venemaa pealinnaks tegi Peeter Suur Peterburi (praegune Leningrad), mille ta asutas 1703. a. Neva kaldaile.

Pärast suuri, ennenägematuid pidustusi algas väsimatu Peeter veel sõda Pärsiaga Kaspia mere ranniku pärast. Tal läks korda vallutada Kaspia läänerand. Peeter suri a. 1725.

Karl XII.

(Ühe rootsi ohvitseri kiri oma sõbrale Viini.)

Sa nõuad minult selle ainulaadse, suure ja haruldase mehe iseloomustamist, kuna ma olen olnud ta tõusu ja languse pealtnägijaks. Sa saad selle, kuivõrd ma üldse suudan selle ülesandega vääriliselt toime saada; kindlasti juhtigu täpne tõde sealjuures mu sulge.

Kuninga kaunis, majesteetlikus kehas, mis vaevarikast sõjatööst karastatud, asus niisama kaunis, suur ja õilis hing.

Ta ühendas hulga voorusi, millest juba üksainus oleks küllaldaselt kindlustanud lugupidamise igale teisele valitsejale. Teesklematu jumalakartus, kaugel vagatsemisest, otse uskumatu pehmus — iial ei kuulnud ükski ta sõjaväes, ei kõrgem ega alam, ainustki karmi sõna, rääkimata vandest; ta siirus oli eraisikutegi vastu haruldane, rääkimata valitsejaist; õiglustunne, mis pidas kord antud sõna mehesõnaks — need olid ta peaomadused. Keelepeksmist ta põlgas, seepärast ei leidnud tema juures pinda tavalised õukondade urgitsused. Keegi ei tohtinud tema kuuldes teisest halvasti rääkida, kui ei tahetud pälvida noomitust; süüdistatu leidis tema poolt alati sooja kaitset. Tema, vabamõtleja, armastas vaba, parimast veendumusest juhitud otsust. Suuremeelsus oli talle külge sündinud ja otse piiritu heldus kaunistas ta õilsat hinge. Ta kinkis alati kuninglikult. Mitte seisus, päritolu või sugulus — ainult mehisus oli temale mõõduandev. Õiglane oli ta karmuseni ja tema valitsemise ajal pole vähimalt tema teadmisel ühtki ülekohut sündinud. Õnnetuses oli ta suur, veel suurem õnnes. Karm oli ta iseenese suhtes, teiste vigade suhtes aga andestav ning arusaaja.

Otsekui tabav välk lahingus, ei unustanud ta siiski iialgi inimlikkust. Haavatute sidumiseks pärast taplust ta jagas — ükskõik, kas sõbrale või vaenlasele — heldesti omaenda pesu. Ta oli vastutulelik ja sõbralik — nii varastas ta nagu Absalom südameid. Ta kõnelused olid lühidad, kuid tuumakad; kui ta kõneles, sätendas ta silm ja ta sõnade veenvus oli vastupandamatu. Ta mõistus oli terav ning selge. Teadmisi omas ta rohkem kui neid tarvitseb olla kuningail, ta mälu oli suurepärane, sest iialgi ei unustanud ta ühegi tubli mehe nime. Ta riietus oli lihtne, sõdurlik, isegi veidi hooletu, ta oli vaba kirgedest.

Temale heidetakse ette liigset, hulluseni minevat julgust. See on aga inimeste otsus, kes kannavad rinnas kartlikult tuksumat südant, sellepärast hädaohule selja pööravad ja kuulutavad endil puuduva teiste juures meeletuseks. See, kes tormab leekivasse majja inimesi päästma, ei hakka pikalt mõtlema, kas ta ehk sealjuures ei kõrveta oma riideid ja saapaid. Teda süüdistatakse, et ta olevat Poltava lahingu eel tsaari poolt tehtud rahupakkumise tagasi lükanud. Kas aga võis ta usaldada moskvalasi ja mitte arvata, et tsaaril oli vaja vaenlasi eemaldada, aega võita. Mõõnan, et Karl tegi pärast Narva lahingut tsaari silmist lastes vea; mõõnan, et marss Vene ebasõbralikule lagendikule põhjustas Poltava õnnetuse ja et sellega valmistati meie kuulsusele puusärk.

Kujuteldagu aga noort kuningat, keda otsekohe valitsemisele asumisel rünnatakse vägevate, uhkete, saagihimuliste naabrite poolt, keda ähvardab trooni kaotus, kes näeb oma rahvale ahelaid taotavat. Oleks tema, kes seepärast algas õigustatud võitlust, oma vaenlased võitnud, jõudnud oma almaid kindla rahuga õnnestada, arendades kunsti, teadust ja kaubandust, siis ta kaasaeglased ja ka tulevad põlvned oleksid teda jumaldanud. Nüüd aga, kus vältimatu sõda — vastupidi — lõppes riigi piiride kitsendamisega, muutuvad kiidulaulude lauljad niisama ägedaiks arvustajaiks. Et suur mees on surelik, et ka tema peab kadedust ja reetmist kannatama, juhuste mängule alistuma ja õnnetust kandma — see pole tõesti mitte tema süü.

Ühe sõnaga: Karl suri, olgugi võidetuna, siiski võitmatuna!

Prantsusmaa	Inglismaa	Venemaa
1589 – 1610 – Henri IV	1603 – 1688 – Stuartid	1547 – Joann IV võtab
1642 – Richelieu †	Inglise troonil	tsaaritiitli
1643 – 1715 – Louis XIV	1649 – 1660 – Inglismaa	1613 – Romanovite va-
1685 – Nantes'i edikti	vabariik	litsuse algus
tühistamine	1649 – Charles I †	1682 – 1725 – Peeter
1701 – 1714 – Hispaania	1653 – 1658 – Crom-	Suur
pärilussõda	welli isevalitsus	1700 1721 – Põhjasõda
	1688 – „mõnus revolutsioon“	

Küsimusi kordamiseks:

Millisel maal sai alguse absolutism? Millal oli absolutism Euroopa riikide valitsemissüsteemiks? Millised maad Euroopas jäid absolutismist puutumata? Mispärast ei suutnud seisustekogud absolutismi tekkimist takistada? Millised asjaolud soodustasid keskaja lõpul kuningavõimu tõusu Prantsusmaal? Kes riigimeestest arendasid absolutismi Prantsusmaal? Kuidas hoolitses Henri IV riigi majanduselu eest? Milliste vahenditega tõstis Richelieu kuningavõimu? Millised põhimõtted juhtisid Louis XIV-t valitsemisel? Iseloomustage prantsuse õue-elu Louis XIV ajal? Milliseid majandusalasid soodustasid merkantilistid? Iseloomustage Colbert'i majanduspoliitikat! Nimetage prantsuse tööstuse tähtsamad tooted! Millist kirikupoliitikat ajas Louis XIV? Kuidas mõjus Louis XIV kirikupoliitika Prantsusmaa majanduselule? Millised olid tema sõdade tagajärjed? Miks saavutas Louis XIV oma välispoliitikaga nii vähe tulemusi? Millisest suguvõsast olid Inglismaa XVII saj. valitsejad? Millised olid James I ja Charles I poliitilised vaated? Milles erines Inglise parlament mandririikide seisustekogudest? Mida nõuti „Õigustepetitsioonis“? Miks tekkis Inglismaal kodusõda? Millised erakonnad olid Inglismaal kodusõja ajal? Millega lõppes Inglise kodusõda? Millal oli Inglismaal vabariik? Iseloomustage Cromwelli tegevust! Miks ei jäänud vabariik Inglismaal püsima? Iseloomustage tagasikutsutud Stuartite tegevust! Milliste seadustega võitles parlament nende vastu? Kuidas erinesid whigid ja toryd poliitiliselt? Miks ei pooldanud whigid Stuarteid? Millal oli Inglise „mõnus revolutsioon“? Milline tähtsus oli Inglise „mõnusal revolutsioonil“? Millistel tingimustel asus Inglise troonile kuningas William? Kes püüdsid Venemaal enne Peeter Suurt absolutismi teostada? Mis ajast hakati Venemaa valitsejaid hüüdma tsaarideks, mis ajast imperaatoriteks? Kuidas sai Venemaal troonile Romanovite suguvõsa? Kuidas valitsesid riiki esimesed Romanovid? Kuidas sündis talupoegade orjastamine Venemaal? Iseloomustage Peeter Suurt! Nimetage tema tähtsamad reformid! Mida tegi Peeter Suur Vene majanduselu arendamiseks? Mis oli tema sõdade eesmärk? Millal oli Põhjasõda? Milliste meredeni tungis Peeter Suur? Milline tähtsus on Peeter Suurel Vene ajaloos? Iseloomustage Karl XII-t! Nimetage Uusikaupunki rahu tingimused!

V. VALGUSTUSSAJAND.

1. Valgustussajandi ideed.

Vana kord. XVII saj. oli Euroopas domineerivaks riigivormiks **absolutism** ehk piiramatu ainuvalitsus. See oli aeg, kus arvati, et valitseja üksi on kõigi õiguste allikas, et tema poolt ametisse kutsutud valitsuse tegevust ega tema antud seadusi ei tohi keegi arvustada. Absolutistliku riigi alamal puudus isikuvabadus; politsei võis teda vangistada ja aastaid vangis hoida, teinekord vaid kahtlustuse pärast. Tal puudus ka usuvabadus (Prantsusmaal oli katoliku usk ainuke lubatud usk), samuti sõna- ja trükivabadus. Rahvas pidi kõigega päri olema, mis valitsus tema suhtes korraldas. Kohtus oli asjaajamine aeglane ja omavoliline. Rahva hariduse eest hoolitseti vähe, rahva hulgas oskasid lugeda vaid üksikud.

Absolutistlikus riigis jagunes rahvas **seisustesse**; seisuste järgi olid jagatud ka õigused ja kohustused. **Vaimulik** ja **aadliseisus** olid maksuvabad, neile kuulusid suured maa-alad mõisade näol; talupoegadelt nõudsid nad feodaalkohustusi. Peamiselt aadlikud ja vaimulikud pääsesid riigiameetesse ja moodustasid valitsejate õukonna. Kuid oma poliitilise võimu olid nemadki kaotanud. Aadlikud, meelitatud koja teenistusse, muutusid kuninga soosikuiks,

kuninga kummardajaiks, nad pidid ainuvalitseja au ja hiilgust suurendama.

Linnakodanikud ja talupojad olid absolutistlikus riigis maksumaksjad. Kõik riigi suured kulud, nagu sõjakulud, kojakulud, ametnike palgad jne., pidid nemad oma maksudega katma. Aga muidu valitsus linnakodanikke ja talupoegi ei arvestanud: ei andnud neile omavalitsust, ei võtnud neid riigiteenistusse, ei vähendanud nende makse ega piiranud nende suhtes aadlike ja vaimulike eesõigusi.

Suurt pahameelt tekitasid linnakodanikes mitmesugused tööstustes kehtivad korraldused. Näiteks oli viisiks, et valmistatav toode pidi mitmest töökojast läbi käima: ühes töökojas kedrati villu, teises kooti kangast, kolmandas värviti jne. Oli ette kirjutatud, kui jämedad pidid olema lõngad, kui pikk ja lai võis olla kangas jne. Iseseisva töökoja asutamise õigus oli vaid meistritel, kelleks oli väga raske saada. Muidu pidid käsitöölised töötama tsunftides, nagu keskajalgi. Väga raske olukorras elasid käitiste töölised: nende tööpäev kestis 14—15 tundi ja palk oli madal.

Kaupmehi pahandas vana korra ajal mõõtude ja kaalude erinevus igas maakonnas ja tollimaks, mida tuli maksta kaupade transportimisel ühest maakonnast teise.

Talupojad elasid mitmes riigis veel pärispõlves (Saksamaal, Venemaal jm.); neil puudus peaaegu iga sugune kaitse mõisniku vastu. Talupoja õlul lasusid feodaalkohustused, s. o. ta pidi mõisnikule makse maksma, andameid andma, teopäevi tegema ja muid kõormusi kandma. Sellele lisandusid veel maksud riigile ja kümnis kirikule.

Absolutistlikku korda hakati XVIII saj. arvustama. Leiti, et see on aegunud. Leiti, et ei tohi olla seisuslikke

eesõigusi, ei tohi olla talupoegade orjust ja majandus-
elu kitsendusi. Kodanikud peavad saama riikliku ja
ühiskondliku elu korraldamisest osa võtta. Peab hak-
kama kehtima isiku-, usu-, sõna- ja trükivabadus.
Nende ideede seisukohalt oli kehtiv kord (absolutism)
v a n a k o r d, mis pidi uutele riigi- ja ühiseluvormi-
dele aset andma.

Valgustusliikumine. Reformatsiooni ja katoliik-
liku reaktsiooni ajastul ei saanud ilmlik kultuur vabalt
areneda. XVIII saj. pääses uuesti mõjule elav huvi
selle vastu. Tekkisid uued vaated usule, poliitilisele,
ühiskondlikule ja majanduslikule elule. Tekkis rikkalik
kirjandus, mis püüdis lugejale näidata, kuidas tuleb
elu paremini korraldada. Ärkas usk inimese m õ i s-
t u s e piiramatusse võimeisse, leiti, et kõike, mis on
olemas, saab mõistusega seletada. Kujunes uus vaimne
liikumine, mida hüütakse valgustuseks ehk
v a l g u s t u s l i i k u m i s e k s ja mille järgi XVIII
sajandit nimetatakse v a l g u s t u s s a j a n d i k s.

Valgustus tõi endaga kaasa uue tõusu teaduse, kir-
janduse ja kunsti arenemises. Loodusteaduste alal ha-
kati rohkem rakendama katseid ja vaatlusi. Teleskoop
tõi uurija silmade ette kaugete taevakehade käigu. Ha-
kati eduga kasutama t e r m o m e e t r i t, b a r o-
m e e t r i t, k r o n o m e e t r i t, h ü g r o m e e t r i t.
Füsioloogias, zooloogias ja botaanikas võimaldas m i k-
r o s k o o p uurida kehade sisemist ehitust ja oma
väiksuse tõttu varemalt nägematuks jäänud eluaval-
dusi. E l e k t r i alal tehti rida leiutusi. Mitmed seni
seletamatud nähtused omandasid mõistusele arusaadava
kuju.

Loodusteaduste mõjul hakati XVIII saj. m õ i s-
t u s e p ä r a s e l t lahendada ka kõiki muid küsimusi.

Võeti arvustusele *u s u k ü s i m u s e d*, rõhutati ägedalt piibliimede võimatust, otsiti usku, mis on teaduse ja loomuliku mõistusega kokkukõlas (Locke). Inglismaal kujuneski XVIII saj. mõistusepärastatud usk — *d e i s m* (s. *deus* — jumal). Selle usu pooldajad seletasid, et jumal on küll olemas, et ta on kord loonud taeva ja maa, aga on jäänud siis maailmast eemale ega sega end enam selle asjusse. Deistid hülgasid mõistusele arusaamatud dogmad ja nägid religiooni ainult jumala — *deuse* — tunnetamises. Inglismaalt levis see moodne usk teistesse Euroopa maadesse. Prantsusmaal eitasid *e n t s ü k l o p e d i s t i d* (nad said oma nime „Entsüklopeedia“-nimelisest käsiraamatust, mida nad välja andsid) jumala olemasolu hoopis. Nad väitsid, et pole jumalat, vaime ega hauatagust elu (ateism). Maailmas on olemas vaid materia, isegi inimese vaimuelu pole muud kui peaaju-aatomite liikumine. Entsüklopedist *H e l v e t i u s* väitis veel, et kõlblus ei põhine inimese usulisel maailmavaatel, vaid et välised mõjud, kasvatus ja ümbrus on need tegurid, mis kujundavad inimese iseloomu. On tarvis luua säärane ühiskondlik kord ja kehtima panna sellised seadused, mis on kasuks rahva enamikule, siis saavad kodanikud vooruslikuks.

Veel rohkem kui entsüklopedistid käsitlesid poliitilisi ja ühiskondlikke küsimusi uutest seisukohtadest prantsuse valgustussajandi suurvaimud: *V o l t a i r e* (l. voltäär), *M o n t e s q u i e u* (l. monteskjöö) ja *R o u s s e a u* (l. russoo).

Voltaire († 1778). Voltaire oli XVIII saj. tähtsaim kirjanik ning mõttetark. Oma vaateid avaldas ta ajaloolistes ja filosoofilistes kirjutustes, näidendites, romaanides, lugulauludes. Ta oli väga produktiivne. Tema teoste arv ulatus 400-ni. Ta istus suurte meeste

pilkamise pärast kaks korda vanglas ja pidi hiljem võõrsil elama. Voltaire'il oli üleeuroopaline kuulsus, tema töid loeti igas riigis.

Oma kirjutustes käsitles Voltaire ühiskondlikke küsimusi, paljastades elu väärnähtusi. Ta nõudis päris-

Voltaire.

orjuse kaotamist ja kohtualuste piinamise lõpetamist. Ta oli ka seisusevahede vastu, seletades, et kõik inimesed on sündides ühesugused, misparast kõik peavad olema üheõiguslikud ka seaduse ees. Tunnistades inimesed sündimise poolest küll üheväärsiks, ei olnud Voltaire ometi selle poolt, et lihtrahvas omaks poliitilisi õigusi. „Kui harimata rahvahulk hakkab targutama, siis hukub kõik,“ lausunud ta. Seepärast oli Voltaire

poliitilise meelsuse poolest piiramatu ainuvalitsuse toetaja, aga ta nõudis kuningalt, et see valitsegu mõistlikult ja heatahtlikult ning teostagu uuendusi, mis vajalikud rahva hüvanguks.

Voltaire kaitses sõna-, trüki- ja usuvabadust. Ta oli deist. Eriti tähelepanuväärne oli tema vastuhakkamine katoliku kirikule ja üldse ebausule. Kõiki tema töid läbis mõte, et rahva vaimupimeduses on süüdi üksnes vaimulikud ja riigivalitsejad, kes hoiavad rahvast sihilikult pimeduses. Ebausust kaotamist ja hariduse levitamist rahva keskel ootas Voltaire valgustatud riigivalitsejailt.

Montesquieu († 1755). Montesquieu oli palju reisinud, palju näinud, viibinud kauemat aega Inglismaal, kus tutvus Inglise riigikorraga ja uute vaimsete vooludega. Inglise mõjul hakkas ta Prantsusmaal maksvat absolutistlikku valitsemisviisi hukka mõistma. Oma teoses „Seaduste vaim“ ta väitis, et peavõimud riigis peavad olema lahutatud. *S e a d u s a n d l i k v ö i m* kuulugu *r a h v a e s i n d u s e l e*. Aga peale rahvaesinduse on vajalik ülemkoda, mis moodustatakse oma päritolult ja teenetelt kuulsaist isikuist. Ülemkoda on vajalik seks, et see piiraks rahvaesinduse ehk alamkoja võimu, kui see läheb oma vabameelsuses liiga kaugele, ja lepitaks tülide korral kuningat alamkojaga. *T ä i d e s a a t e v* ehk valitsev võim kuulugu kuningale ja tema ministritele. Ministreid määrab kuningas oma äranägemise järgi. Kuningal olgu õigus alamkoda laiali saata ja uuesti kokku kutsuda. *T ä i d e s a a t e v v ö i m* olgu alamkoja ees vastutav, kuid rahvaesindus ei tohi kuninga üle kohut mõista; ta võib vastutusele võtta ainult ministreid, kuid nendegi üle otsustab ülemkoja poolt selleks valitud komisjon ülemkoja liikmeist. Sõ-

javägi allugu kuningale, kuid alamkoda kinnitagu kuulud sõjaväe ülalpidamiseks. K o h t u v õ i m kuulugu rahva poolt valitud kohtunikele. Montesquieu nõudis sõna-, trüki-, usu- ja isikuvabadust ning kinnitas, et need vabadused saavad olla ainult riigis, kus on teostatud võimujaotus, sest niipea kui kõik kolm võimu koonduvad ühe isiku või ühe asutuse kätte, ei saa kodanikuvabadusist enam juttu olla.

Montesquieu raamatut loeti suure huviga. Montesquieu oli andnud prantslastele kujutluse teissugusest riigikorrast, kui oli tol ajal kehtiv riigikord. Montesquieu idealiseeris Inglise riigikorda ja soovitas seda eeskujuks. Ta oli piiratud ainuvalitsuse pooldaja.

Rousseau († 1778). Genflane Rousseau võrsus käsitöölise perekonnast. Kogu tema elu möödus ainelises puuduses. Elades ikka lihtrahva keskel tekkis temas sümpaatia kehvikute ja põlgus rikaste vastu. Rousseau idealiseeris loodusrahvast; tema arvamise järgi on iga loodusrahvas kultuurrahvast õnnelikum, sest loodusrahvastel puuduvad seisuslikud vahed, eesõigused, eraomandus: inimesed on vabad ja sarnlevad üksteisega. Kultuur ja suurlinna-elu rikuvad inimesi, tekitades ja suurendades nende vahel valitsevat ebavõrdsust. „Ürgseisund on rahva noorus,“ ütleb Rousseau, „kultuur — tema vanadus ning surmale lähenemine.“ „Tagasi lihtsuse, tagasi looduse juurde!“ on Rousseau hüüed inimkonnale.

Rousseau avaldas ka uusi kasvatuslikke vaateid. Talle ei meeldinud kaasaegne kool oma valju korra ja võõrkeelte tuupimisega. Rousseau väidab, et laps peab üles kasvama loomulikes tingimuses. Koolid, kasvatusmajad asetsegu maal, eemal linnakultuuri hävitavast mõjust. Kasvataja lasku lapsel vabalt areneda, ta

ainult juhtigu lapse arenemise ja iseloomu kujunemise käiku. Väikesele lapsele õpetatagu ainult emakeelt; ainult siis, kui laps seda hästi valdab, võib talle hakata õpetama võõrkeeli. Oma kasvatuslikud vaated avaldas Rousseau teoses „Émile ehk kasvatuses“.

Rousseau.

Tunnistades ideaaliks inimese üheõigusluse nõudis Rousseau riikidele sellist valitsuskorda, kus kõigil oleksid võrdsed poliitilised õigused. Nii avaldas ta demokraatia põhimõtteid. Iga kodanik peab saama osa võtta riigi juhtimisest, sest „üldine tahe on alati õige ja püüab alatasa üldsuse heaolu poole“. Seejärel peavad kodanikud ise rahvakoosolekuil riigiellu puutuvaid küsimusi otsustama. Nii soovitas Rousseau rahvavabariiki.

Valgustusideede levimine ja süvenemine. Saanud alguse Inglismaal, võtnud laia ulatuse Prantsusmaal, levis valgustus Euroopa teisteski maades.

Itaallane *Beccaria* († 1794) hakkas vastu inkvisitsioonile, ihunuhtlusele, üldse piinamistele, väites, et kohus peab olema avalik ja ühesugune kõigile, kaebealusel peab olema võimalus endale kohtusse kaitsjat võtta; tema tõstis esimesena üles ka surmanuhtluse kaotamise küsimuse. *Beccaria* teos „Roimad ja karistused“ tõlgiti kõigisse keeltesse, see on silmapaistvaim raamat valgustusaja kirjanduses. Helveetslane *Pestalozzi* († 1827) propageeris Rousseau eeskujul uusi kasvatuslikke vaateid. Saksamaal esinesid kaasaegsed kirjanikud valgustusideede kandjatena, Venemaal keisrinna Katariina II. Nii oli XVIII saj. valgustusliikumine universaalne nähtus, mille populaarseimad esindajad kuulusid prantsuse rahvusse.

Ka majanduslikes küsimusis asuti uutele seisukohadele. Leiti, et riigi vahelesegamine majanduslikku ellu eeskirjade ja kaitsetollidega ning monopolisüsteemiga (ainuõigus mingi kaubaga kaubelda) on ebaõige. Tarvitaja seisukohalt polnud kõrged kaitsetollid välismaa korralikelt ja odavalt kaupadelt sugugi kasulikud, sest need sundisid kodumaa-halba kaupa kallilt ostma. Määrused produktide omaduste suhtes, nagu need kehtisid Prantsusmaal absolutismi ajal — näiteks määras eeskiri ettevõtjale, kui pikk ja lai võis olla kangas, millisest lõngast jne. —, olid tööstuse seisukohalt täiesti vastuvõtmatud. XVIII saj. tundsid prantsuse majandusteadlased (füsiokraadid), et riiklik kaitstesüsteem peab asenduma vaba võistlusega. Nende hüüdsõna oli: „laske teha, laske minna“, s. o. ärge segage endid elu loomulikku käiku. Laske loodusel valitseda! Sel-

lest tulenebki nende õpetuse nimetus „f ü s i o k r a a t i a“, mis tähendab „loodusevalitsus“.

Inglismaal oli majandusliku vabaduse nõudjaks Adam Smith († 1790), Glasgow ülikooli professor. Ta väitis, et majanduspoliitikas tuleb käia põhimõtte järgi: osta sealt, kus kaup odav, müüa sinna, kus see kallis. Igal maal arenegu tööstused, mis selle maa loodusvarade tõttu töötavad suurimaid sissetulekuid. Kui mõnda produkti saadakse teistes maades valmistada väiksemate tootmiskuludega, siis on kasulikum seda sisse vedada, kui kodus halvemais tingimuses ise toota. Igal maal valmistatagu ainult neidprodukte, mille tootmiseks on olemas soodsad tingimused, siis kasvab üldine rahvaste rikkuste kogusumma kõige kiiremini. Seepärast eitab Smith kaitsetolle ja nõuab piiramatut vabadust nii sise- kui väliskaubanduses. Smith nõuab täielikku vabadust ka varade valmistamises; seepärast oli ta tsunftisüsteemi ja riikliku vahelesegamise vastu majanduslikus elus.

Nii valgustas XVIII saj. kirjandus kõiki eluküsimusi, tõi selgust inimeste maailmavaatesse, andis ideid, kuidas juhtida paremuse poole poliitilist, ühiskondlikku ja majanduslikku elu. Aga kas riikide valitsejad tegid sellest järeldusi?

Valgustus ja valitsejad. Prantsuse kuningad ei teinud uutest ideedest algul mingeid järeldusi. Aga XVIII sajandil oli Euroopa teistes riikides valitsejaid, kes lasksid endid ajavaimust mõjutada ja hakkasid oma rahva heaolu tõstmiseks valgustusaja vaimu uuendusi läbi viima, jäädes seejuures piiramata ainuvalitsejaiks edasi. Ajalugu nimetab neid valgustatud ainuvalitsejaiks. Erilist tähelepanu

nende hulgas väärivad Preisimaa kuningas Friedrich II, Austria keiser Joseph II ja Venemaa valitsejanna Katariina II.

2. Valgustatud ainuvalitsus.

Friedrich II Preisimaal. Tuntumaid valgustatud ainuvalitsejaid oli Friedrich II Suur (1740—1786) Preisimaal. Preisi riik oli tekkinud Ida-Preisi ja Brandenburgi ühinemise teel (1618). Selle pealinnaks oli Berliin. 1701. a. muutus Preisi kuningriigiks. Preisi valitsejaks olid Hohenzollern'id.

Friedrich II Hohenzollern oli kunstiliste ning kirjanduslike huvidega. Eriti vaimustas teda moodne prantsuse kirjandus. Ta kutsus oma kotta kirjanikke ja kunstnikke. Ta avaldas ise kirjutusi poliitiliste küsimuste kohta ja on ka luuletanud. Friedrich armastas veel muusikat. Ta korraldas oma kojas kontserte ja esines ise flöödimängijana. Friedrich II armastas elada Sanssouci (l. sässussii) lossis Potsdami lähedal; siin asus tema kodagi. Siit levisid teated kuninga andumusest kunstile ja kirjandusele ning tema moodsaist vaa-teist. Selle koha järgi hakati Friedrich II juba tema elupäevil hüüdma „Sanssouci mõttetargaks“.

Kuningana oli Friedrich II hoolas ja töös väsimatu. Ta juhtis ise kogu valitsemisaparaati. Ministritelgi polnud tegevuses iseseisvust, ja väga tähtsaid ülesandeid ei usaldanud Friedrich II üldse nende lahendada. Sõjaväes nõudis ta valju distsipliini ja kõigilt ametnikelt sõnakuulmist ning täpset tööd. Friedrich II oli ka andekas diplomaat ja osav väejuht. Ta pidas oma ülemjuhatusel ajal ligi 20 suurt lahingut, millest kaotas ainult mõned.

Friedrich II välispoliitika. Friedrich II tegi Preisi suurriigiks, mispärast teda nimetatakse „Suureks“.

Juba Friedrich II eelkäijad Preisil olid loonud korraliku sõjaväe ja seda pidevalt suurendanud. Oma sõ-

Friedrich II.

javäe kasutasid Preisi valitsejad maade vallutamiseks. Nad võtsid osa igast Euroopa sõjast, mis töötas Preisile kasu tuua. Nii kasutas Friedrich II Austrias Maria Theresia päevil puhkenud niinimetatud Austria päri-lussõda selleks, et Austrialt ära võtta Sileesia,

ainus Austria maakond, kus oli edenenud tööstus ja kus rahvas elas võrdlemisi jõukalt. Maria Theresia ei suutnud seda sammu Friedrichile andestada. Ta valmistas kava Preisi riigi hävitamiseks. Tal õnnestuski sõlmida sõjalised lepingud Vene-, Rootsi- ja Prantsus-

Maria Theresia.

maaga. Friedrich II-le lubas toetust ainult Inglismaa. Nii oli Friedrich II vaenlastest ümbritsetud. Algas ajaloos Seitsmeaastase sõjana tuntud äge rahvusvaheline võitlus (1756—1763).

Seitsmeaastases sõjas tuli nähtavale Friedrich II sõjaline anne. Tema osavus vägesid kiiresti pea ühe, pea teise vaenlase piirile paigutada ja tema võidud tundu-

valt tugevama vastase üle panid kogu Euroopa imetlema. Sõja algul käis Friedrichi käsi hästi, aga sõja neljandal aastal läks tema seisund vaenlaste suure jõulise ülekaalu tõttu kriitiliseks. Venelased olid vallutanud Ida-Preisimaa, austerlased Sileesia, rootslased Pommeri; Friedrichi väed olid surutud tema riigi keskohta, kus ei leidunud enam tarvilisel määral toitugi. Aga Friedrichi päästsid kaks asjaolu: esiteks astus Vene troonile valitseja (Peeter III), kes kutsus Vene väed rindelt ära; teiseks lahkus liidust Prantsusmaa, leppides Inglismaaga kokku, et kumbki neist sõdijaid pooli edaspidi enam ei toeta. Rootslased, kes samuti olid sõjast nähtavasti tüdinud, lahkusid Preisi-Pommerist. Preisi ja Austria sõdisid omavahel edasi, kuid nüüd oli tugevam Friedrich II. Jälle vallutas ta Sileesia. Liitlastest maha jäetud, ei jõudnud Maria Theresia enam kaua edasi sõdida. A. 1763 tegid Preisimaa ja Austria Hubertsburgis (Leipzig lähedal) rahu, mille põhjal Sileesia jäi lõplikult Friedrich II-le.

Ligi 10 aastat hiljem (1772) võttis Friedrich II ühes oma endiste vastaste Austria ja Venemaaga osa Poola riigi esimesest jagamisest. Ta omandas Lääne-Preisimaa Visla pahemal kaldal, mis oli loomulikult vahelülks Ida-Preisimaa, Pommeri ja Brandenburgi vahel ja mille omandamine oli seepärast Preisi riigile väga tähtis.

Oma võitudega laiendas Friedrich II Preisi riigi maaala väga tunduvalt. Rahvaarv, mis oli ta troonileastumise aastal 2 miljonit, tõusis ta valitsuse lõpul 5 miljonini.

Friedrich II reformid. Friedrich II valitses absolutistlikult, kuid ta viis läbi uuendusi valgustusaja vaimus.

Friedrich II oli deist. Kuid Friedrich ei tahtnud kelleltki usku ega kirikut ära võtta. Igal kodanikul pidi olema *u s u v a b a d u s*. On tuntud tema ütlus: „Minu riigis võib igaüks omal viisil õndsaks saada.“

Friedrich II *l e v i t a s h a r i d u s t*. Tema asutas juurde uusi koole ja võttis algkoolide ülalpidamise riigi kanda. Kuid peaaegu kõik Friedrichi tulud kulusid sõjatarveteks; seepärast ei saanud ta koolide eest vajalikult hoolitseda. Kõrgema sõjaväelise hariduse andmiseks asutas ta sõjaväe-akadeemia ja sõjalise tehnika edendamiseks inseneridekooli.

Friedrich II-se riigis jäid kehtima seisuslik kord ja seisuste eesõigused. Ent ta kaotas *t a l u p o e g a d e p ä r i s p õ l v e r i i g i m õ i s a d e s* ja lubas mõisnikel oma talupoegadelt nõuda teoorjust ainult kolm päeva nädalas. Ta keelas mõisnikele ka talupoegade väljaajamise talust. Veel nõudis Friedrich II mõisnikelt inimlikku pärisorjade kohtlemist, keelas piinamised ja ihunuhtlused.

Friedrich II edendas ka *t ö ö s t u s t* ja *k a u b a n d u s t*. Nii said tema ajal alguse portselani-, paberi- ja siiditööstus Preisimaal. Sisekaubandust edendas ta veeteede korraldamisega; aga kaubanduslik suhtlemine kaugete maadega oli raskendatud, sest kaubalaevastiku ehitamiseks ei jätkunud tal summasid. Friedrich II ei lasknud end mõjutada oma sajandi majandusteadlasist. Ta jäi kaitsetollide pooldajaks ja sundis oma kodanikke neid äärmise valjusega tunnustama. Eriti suurt pahameelt tekitas rahva keskel tubaka-, kohvi- ja soolamüügi riigi monopoliks tunnistamine tema päevil.

Kohtunike omavolitsemisele katsus Friedrich II piiri panna sellega, et võttis kohtunikud riigi palgale. Oma ülesandeid pidid nad täitma kiiresti, korralikult ja

seadustega kokkukõlas. Kaebealuste piinamised olid keelatud.

Nii pani Friedrich II kehtima mõned uuendused valgustussajandi ideede vaimus ja väärib seepärast valgustatud ainuvalitseja nime.

Joseph II.

Austria ja Joseph II. Austria oli saksa riikidest suurim ja rahvarikkaim. Selle moodustasid Habsburgide pärusmaad: Austria, Tirol, Steiermark, Kärnten, Krain, Böömimaa ühes Sileesia ja Määrimaaga ning Ungari kuningriik; neile maile sai Austria Utrechti-Rastatti rahulepingu järgi (1714) juurde Belgia, Milano ja Sardiinia. Maria Theresia pidi küll loovutama

Sileesia, ent ta sai Poola esimesel jagamisel endale Galiitsia (1772).

Austrias elas mitu üksteisele koguni võõrast rahvast: sakslasi, tšehhe, ungarlasi, rumeenlasi, itaallasi, belglasi. Igal maal räägiti oma keelt ja olid omad ametiasutused; riigivalitsemine ei olnud seega ühtlane. Aga Austriaski panid valitsejad aegamööda kehtima absolutismi, kaotades üksikute maade omavalitsused ja nimetades neisse valitsema riigiametnikke. Selle reformi viis lõpule Joseph II (1780—1790), kes teostas ühtlasi reforme valgustussajandi vaimus ning väärib seepärast valgustatud ainuvalitseja nime. Joseph II oli ühtlasi Saksamaa keiser.

Joseph II oli XVIII saj. julgeim reformaator. Varsti pärast troonileastumist andis Joseph II isikliku vabaduse Böömi, Määri, Kraini ja Galiitsia talupoegadele. Talupojad said liikumisvabaduse, kuid teoorjus ja muud kohustused mõisa vastu säilisid. Aga varsti viis Joseph II talupoegade kaitseks läbi teise reformi, mis kohustas mõisnikke talurahva teoorjust rahasse ümber arvutama ja lubas mõisnikel talupoegadelt ainult raharenti võtta. See uuendus oli tähtis, sest talupoja aeg ja tööjõud vabanesid nüüd tema isikliku majapidamise jaoks. Muidugi ei olnud kõik talupojad nii jõukad, et oleksid suutnud end raha eest teoorjusest lunastada. Kuid paljud suutsid seda siiski, ja mõisnike pahameel oli oma valitseja vastu väga suur.

Joseph II oli ka eesõiguste vastane. Eriti ei meeldinud talle aadli maksuvabadus. Ta avaldas määruse ühtlase maksujaotuse kohta, mis kohustas eranditult kõiki kodanikke makse maksma.

Joseph II oli nagu Friedrich II-gi ususalливuse pooldaja (endisist Austria valitsejaist olid mitmed ägedad katoliiklased); ta kaotas kõik kitsen-

dused protestantide, õigeusuliste ja juutide suhtes. Keiser Joseph II oli kloostrite ja munkade vastu; viimaseid pidas ta kasutuiks olendeiks maailmas. Joseph II määras Austria kloostreist pooled sulgemisele; järele jäid need, mis tegutsesid hariduslike ülesannetega või heategevusega. Suletud kloostrite tulud kasutas keiser koolide avamiseks ja ülalpidamiseks. Joseph II hoolitses koolide eest; võttis vaimulikelt koolide revideerimise õiguse ja andis järelevalve koolides ilmlike võimude kätte. Kloostrite varanduste müümisest saadud summasid kasutas Joseph II haiglate, vaeste- ja lastevarjupaikade asutamiseks ning ülalpidamiseks.

Edendades rahvaharidust ja tõstes rahva majanduslikku seisundit oli Joseph II arvamusel, et tema ise kõige paremini teab, kuidas seda tuleb teha. Ta ei lasknud seltskonnal kaasa töötada ega kaasa rääkida; kõik rahva kasuks, kuid mitte midagi rahva kaudu, oli tema põhimõte. Joseph II viis kogu riigis läbi ühtlase valitsuse ja kuulutas ametlikuks keeleks saksa keele. Kuid Joseph II unustas, et Austria koosnes osadest, mis ei sarnelnud üksteisega; igal „maal“ oli oma minevik, elas eri rahvas omade kommete ja pruukidega; igal rahvusel oli oma keel. Seda kirjut peret ühtlase valitsemisviisi ja ametliku keele maksmapanekuga kokku sulatada ei olnud võimalik. Seepärast tekkis selle valgustatud ainuvalitseja vastu tugev opositsioon, Belgias koguni avalik mäss. Keset neid ärevaid sündmusi suri Joseph II. Tema järglased summutasid küll mässu, aga panid ka seisma tema vabameelsed reformid, andudes täielikult reaktsioonile.

Katariina II Venemaal. Katariina II (1762—1796), Peeter Suure tähtsamaid järglasi, oli haritu-

maid Venemaa valitsejaid; ta oskas lääne-euroopa keeli, luges ladina ja kreeka keelt, tundis hästi valgustusaja kirjandust, oli sõbralikus kirjavahetuses Montesquieu ja Voltaire'iga ning ostis entsüklopedist Diderot'lt ta raamatukogu.

Katariina II.

Lugedes uut kirjandust ja olles kirjavahetuses kirjanikega, andus Katariina uutele ideedele. Troonile astudes esines tema valgustatud ainuvalitsejana. Ta tahtis Venemaa riiklikku ja ühiskondlikku elu uute aadete seisukohalt ümber korraldada. Ta otsustas kokku kutsuda komisjoni uute seaduste väljatöötamiseks. Sellele komisjonile kirjutas ta „suure juhatuskirja“, milles avaldas oma vaateid. Ta kirjutas, et inimesed peavad olema seaduse ees ühetaolised

ja et seadus ei tohi olla karm; ei tohi üldse olla karistus, mis inimest vigastavad. Roimi tuleb vältida, milleks peab rahvale haridust ja kasvatust andma. Komisjoni liikmeid manitses ta õiglased ja humaansed olema, täitma oma ülesannet nii, et tulevased põlvned neid lugupidamise ja tänuga meenutaksid.

Katariina II seadusandlik komisjon töötas ligi poolteist aastat, kuid ilma tulemusteta. Ükski seisus ei tahtnud oma eesõigustest loobuda; eriti agaralt kaitses oma eesõigusi aadliseisus. Katariina II, kes oli kergesti andunud prantsuse kirjanduse mõjule, alistus niisama kergesti tagurlike mõisnike mõjule. Nähes, et riigi esimene seisus on uute ideede vastu, loobus ta oma vabameelseist kavatsusist ja andus reaktsioonile nagu tema eelkäijad ja järglasedki. Seadusandlik komisjon läks laiali, ilma et oleks ühtki otsust vastu võtnud.

Kesk-Euroopa valgustatud ainuvalitsejad vabastasid talurahva. Kuid Venemaal Katariina II komisjonis ei käsitletud talurahva küsimust üldse eri päevakorrapunktina. Keisrinna ise ei võtnud talupoegade küsimust tõsiselt. Oma „suures juhatuskirjas“ nimetas ta pärisorjust küll ühiskondlikuks paheks, kuid tähendas, et talurahva vabastamisega peab olema ettevaatlik, sest „ei tohi äkki uusi kodanikke luua“.

Katariina II-se päevil jõudis pärispõlv Venemaal oma haripunkti. Talupoeg oli oma ihu ja hingega mõisniku omand. Talupoegi müüdi küll üksikult, küll perekondade viisi, neid anti altkäemaksuks, nende peale mängiti kaarte jne. Oli mõisahärrasid ja -prouasid, kes oma pärisorje halastamatult peksid. Talupojal ei olnud isegi kaebamisõigust mõisnike vägivalla üle. Siberi sunnitöö ähvardusel keelas seda keisrinna käsk.

Katariina II-se uuendusi. Lääne-Euroopa moodsaist ideist teostas Katariina ainult mõned. Ta viis läbi osalise võimude lahutuse, eraldas kohtu administratsioonist, asutades erikohtud mõisnikele, linnlastele ja talupoegadele. Katariina II pühendas erilist tähelepanu haridusele. Ent ta ei hinnanud ainult haridust, tema silmis oli niisama tähtis ka kasvatus. Ta tahtis kasvatada uue põlve haritud vanaid, kes oleksid perekondliku kasvatuse uutele radadele viinud. Et harimata ümbruse mõju kasvatustööd ei takistaks, pidid tulevased emad ja isad saama kasvatuse ja hariduse kinnistes asutustes vilunud pedagoogide juhatusel. Neiks asutusiks said tütarlastele institutid ja poeglastele kadettidekoolid. Katariina avas ka avalikke õppeasutusi: kubermangulinnadesse kõrgemad rahvakooolid, maakonnalinnadesse alamad rahvakooolid lähema õppeajaga. Katariinal oli veel kavatsusel asutada 4 ülikooli. Kuid tema sõjad neelasid riigi tulud ja ta ei saanud ühtki ülikooli avada (esimene ülikool Venemaal asutati Katariina eelkäija Eliisabeti poolt Moskvasse 1755. a.).

Riigi majanduspoliitikas oli Katariina II vaba tööstuse ja vaba kaubanduse pooldaja ja loobus Peeter Suure ajast maksvast riiklikust protektsionismist. Tööstuse ja kaubanduse toetamiseks avas ta riigipanga, kust väljaantud laenudelt võeti 5%.

Tähelepanu väärivad veel Katariina II sammud tervishoiu ja hoolekande alal. Ta asutas „tervishoiukolleegeiumi“, mille ülesandeks oli avada igas linnas apteek ja kutsuda ametisse arst. Paljudesse linnadesse tekkisid tema päevil haiglad ja kodud va-

nade ning nõdrameelsete jaoks. Ka sai rōugetepanemine Venemaal alguse Katariina II päevil.

Katariina II-se välispoliitika. Välispoliitikas sammus keisrinna Katariina II Peeter Suure rada. Temagi eesmärgiks oli Venemaa piire laiendada. Ta püüdis seda teha Türgi ja Poola kulul. Türgiga sõdis Katariina kaks pikka sõda ning omandas Krimmi poolsaare ja stepimaid Musta mere kaldal. Katariina II ajal toimus ka Poola jagamine kolme naabერიigi vahel.

Poolakad elasid Visla jõe piirkonnas. X saj. võtsid nad vastu rooma-katoliku usu ja sattusid seega lääneeuroopa kultuuri mõjupiirkonda. Kui lääneriiges levis feodalism, tõusis ka Poolas aadel võimsaks rahvahiiks, kuna talupojad langesid pärisorjusesse.

Poolakail tuli oma naabrite leedulastega unioonis seisma panna sakslaste kolonisatsioonitungitta — ülesanne, millega nad XV saj. algul (Tannenbergi võit a. 1410) hästi hakkama said. Kuid samal ajal tekkis nõrkusi Poola riigi siseelus. Kuningas oli valitav ja tema valimine sündis enamasti välisriikide surveel. Kuninga võim oli piiratud seimi-nimelise riigipäevaga, kus võimutses aadel. Seim ise oli teovõimetu, sest igal seimi liikmel oli „liberum veto“, s. o. seimi otsuse tagasilükkamise õigus. Iga küsimuse otsustamisel leidis mõni vastuhäaletaja; nii polnud seimi tööel tegelikke tagajärgi. Linnakodanlus oli riigi juhtimisest täiesti eemale jäetud. Nagu öeldud, elasid talupojad pärispõlves. Sellised asjaolud tegid rahva laiemad hulgad riigi saatuse vastu passiivseks.

Poola väljalangemist Euroopa riikide perest ootasid igatsusega saagihimulised naabrid: Vene, Preisi ja Austria. Otsiti põhjusi Poola oludesse segamiseks. Ka

tariina II leidis selle põhjuse õigeusuliste toetamises. Poolas puudus ususalivus, kogu rahvast püüti katoliseerida. Õigeusuliste kaitseks saatis Katariina sõjaväe oma parima kindrali Suvorovi juhtimisel Poolasse, millele järgnes Poola esimene jagamine kolme nimetatud naaberriigi vahel. Iga jagaja riik sai sealt löikeid. Pärast neid kaotusi ärkas Poolas küll rahvuslik liikumine; võeti vastu uus konstitutsioon (1791), millega kõrvaldati endise riigikorra puudused: kaotati liberum veto, asjade otsustamine seimis pidi sündima häälteenamusega; linnakodanlusel lasti seadusandlikust tööst osa võtta; kuninga võim kuulutati pärandatavaks, anti usu-vabadus jne. Kuid siiski järgnes teine Poola jagamine Preisi ja Venemaa vahel; esimene sai Poseni maakonna, Danzigi ja Thorni linna, Katariina sai kogu Valge-Vene ja Poola lõunamaakonna d. Järelejäänud osa Poolast anti Vene ülemvalitsuse alla (1793).

Poolakail oli üliraske leppida tehtud ülekohtuga, unustada oma iseseisvust. Julge patrioot Tadeusz Kosciuszko juhatusel sundisid nad Varssavist ja Vilnost sinna jäetud vene garnisonid lahkuma. Kuid juurdetõtanud Vene ja Preisi vägedele ei suutnud nad vastu panna. Meeleheitlikus lahingus Varssavi all rauges patriootide jõud; nad võideti, Kosciuszko langes vangi. Järgnes Poola viimne ning lõplik jagamine (1795). Venemaa sai Leedu ja Kuramaa, Austria osa Vana-Poolast Krakoviga ja Preisi järelejäänud osa Vana-Poolast Varssavi linnaga.

Lõviosa Poola riigist oli langenud Venemaa saagiks; Katariina II-st ülistati tema võitude pärast ja nimetati „Suureks“.

3. Inglismaa valgustussajandil.

Poliitiline olukord. „Mõnusa revolutsiooni“ (1688. a.) olid teostanud whigid. Nende nõudel kindlustas uus kuningas William III parlamendile ülekaalu kuninga võimu üle. Valitsus oli muutunud parlamendi ees vastutavaks. William III teise järglasega (George I) said Inglise troonile Stuartite kauged sugulased — väikese Saksamaa vürstiriigi Hannoveri valitsejad (1714).

Esimesed Hannoverid (George I, George II) tundsid endid Inglismaal täiesti võõrainana. George I ei mõistnud inglise keeltki ja sai oma ministritega vaid tõlgi kaudu asju ajada. Need juhuslikult Inglise troonile sattunud väikese riigi valitsejad ei osanud uutes oludes koduneda. Seetõttu oli whigidel kerge juhtivat osa mängida. Nende hulgast kui parlamendi enamusparteist olid sunnitud Hannoverid valima oma ministreid, kes moodustasid ministrite kabineti. George I, sest et ta keelt ei mõistnud, andis kabineti juhatamise peaministri kätte ja kabinet (valitsus) hakkas koguni ilma kuningata koos käima. Seepärast tähendati juba tol ajal, et „Inglismaal ei valitse kuningas, vaid ministrid“. Kabineti tekkimine mõjus omalt poolt kaasa parlamendi võimu tõusule, eriti enamuspartei mõju kasvamisele. Nii kujunesid olud, mis määratu tähtsuse andsid valimisvõitlustele.

Inglise vana valimisseadus. Tänapäeval valitseb Inglismaal üldine valimisõigus. Kui aga Hannoverid valitsema hakkasid, oli seal lugu hoopis teisiti. Kehtis veel keskajast päritolev valimissüsteem, mille järgi Inglismaal oli saadikute saatmise õigus ainult määratud linnadel ja kohtadel. Neist linnadest olid mõned

aja jooksul tähtsusetuks jäänud, mõned kohad maa pealt kadunudki, kuid nende elanikel või omanikel olid siiski valimisõigused. Ent samal ajal oli juurde tekkinud palju uusi linnu, mõned neist saanud suurlinnadeks, kuid neil kas ei olnud üldse parlamendi valimise õigusi või oli liiga väheste esindajate saatmise õigus. Kuna London oma poole miljoni elanikuga võis saata parlamenti 4 esindajat (1 esindaja 125 000 elaniku kohta), oli 30 kohakesel 375 elaniku kohta parlamendis 60 esindajat (1 esindaja 6 elaniku kohta). See näitab, kui ebahühtlaselt oli inglise rahvas parlamendis esindatud. Pealegi ei lubanud Test-Act katoliiklastel parlamenti ega riigiameteisse pääseda. Seega oli suur osa rahvast veel usulise maailmavaate pärast seadusandlikust tööst ning üldse mõjuavaldamisest poliitikasse kõrvaldatud.

Igapäevane nähtus oli tol ajal Inglismaal valijate äraostmine. Poliitiline iseteadvus oli veel nii vähe arenenud, et valijad lasksid endid kergesti ära meelitada. Jõukad suurmaaomanikud ja asumaades rikastunud ärimehed ostsid parlamendikohti kas endile või oma poolehoidjaile.

Inglise asumaadepoliitika. Uued maad, mida Euroopa suurriigid ihkasid tol ajal oma mõjupiirkonda saada, olid Ameerika ja India. Need olid maad, mis ei tõotanud ainult suuri looduslikke rikkusi, vaid kus avanesid Euroopa tööstussaadustele laialised turud.

Inglise esimesed väljarändajad ilmusid Ameerikasse Elisabethi valitsuse ajal. Nad tulid Põhja-Ameerikasse, mille mõõdukas kliima vastab Euroopa kliimale, mille loodus sarnleb Euroopa omaga. Nad asusid Ameerika randa seal, kus see on üle ookeani Eu-

roopale kõige lähedam. Mississipi ja Laurentiuse jõgi-konda ning nende jõgede vahel asetsevale maa-alale asusid nad elama. Siin oli võimalik põldu harida ja karja kasvatada; siin oli maapõu rikas rauast, kivisöest ja ehitusmaterjalidest, s. o. tähtsaist eeldusist tööstuse tekkimiseks. Siin elas maa päriselanikke hõredalt, ei teinud suuremat tüli nende vallutamine. Oma töö ja vaevaga tuli siin kasutada maa loomulikke rikkusi ning luua oma kultuur. Inglise väljarändajad hakkasid siin enamikult põlluharijaiks, aga andusid ka mitmesugustele tööstusharudele ning kaubandusele.

Kuid varsti ei leppinud Inglise valitsus ainult selle okupeeritud maa-alaga Põhja-Ameerikas. Inglased tahtsid oma mõjupiirkonda võtta ka maid, mis olid Ameerikas vallutanud prantslased ja hispaanlased.

Utrechti rahu (1713) järgi olid nad juba omandanud Hudsoni lahe ja Laurentiuse jõe suudmel asetsevad prantslaste asumaad Põhja-Ameerikas. Kui XVIII saj. keskel algas Seitsmeaastane sõda, milles Prantsusmaa toetas Austriat, ruttasid inglased toetama Friedrich II. Nad asusid prantslastelt nende Põhja-Ameerika asumaid vallutama. Peale Prantsusmaa oli Inglismaal siin tegemist ka Hispaaniaga, kuid võitjaks jäid siiski inglased. Suureks toeks Inglise valitsusele Ameerikas olid asunikud ise, keda meelitasid Inglise asumaade vabamad olud; nende abiga võidetigi prantslastelt **K a n a d a (1763)** ja hispaanlastelt **F l o r i i d a**.

XVIII saj. keskpaiku tungisid inglased ka **I n d i a s s e**, tõrjudes sealt välja prantslasi. Inglise kätte langesid maa tähtsaimad punktid: Bombay, Madras ja Kalkutta. Inglased kindlustasid endile siin suu- repärased kaubaturud. Oma asumaade rohkuselt ning kaubanduslikelt suhetelt tõusis Inglismaa XVIII saj.

60-ndail aastail esimeseks koloniaalriigiks ning üldse tähtsaimaks riigiks Euroopas.

Harilik eurooplaste asumaadepoliitika oli asumaadest võimalikult suurt kasu saada, neid emamaa huvides põhjalikult eksploateerida. Ka inglastele ei olnud see põhimõte võõras. Juba Cromwelli „Navigatsioonikakti“ ehk meresõiduseadusega tohiti ainult Inglise laevadel kaupa asumaadesse ja sealt välja vedada, Inglismaale aga võisid võõrad laevad tuua ainult omamaisi produkte. Selle seadusega oli Inglismaa välismaa võistluse eest täiesti kaitstud ja inglise tööstur ja kaupmees oma sise- ning asumaaturu täielik peremees. Inglismaa tööstuse ja kaubanduse huvides ei lubanud valitsus asumail omi tööstusi asutada. Rauda ümbertöötamine ja nahaparkimine olid asunikele otse keelatud. Igatahes kitsendas säärane asumaadepoliitika asumaade majanduslikku arenemist suuresti. Kuid asumaade elanike arv kasvas (1688. a. revolutsioonist saadik oli rahvaarv 200 000-lt tõusnud 1 760 000-ni) ja kiiresti edenes nende keskel haridus, tõustes Inglismaa hariduslikust tasemest isegi kõrgemale. Kaubandus-tööstuslikust survest hoolimata kasvas ka asumaade jõukus ja arenes asunike silmaring. XVIII saj. teisel poolel ei tahtnud inglise asunikud Põhja-Ameerikas Inglise valitsuse määrusi enam arvestada. Siis puhkes tüli emamaa ja asumaade vahel.

Põhja-Ameerika vabadussõda. XVIII saj. teisel poolel ei nõudnud Inglise valitsus ainult täpset meresõiduseaduse pidamist, vaid katsus asunikele veel muidki kohustusi peale suruda. Asumaadesse saadeti sõjavägi, mille ülalpidamiskulud läksid asunike kanda. Veel otsustas Inglise valitsus asumaades sisse seada tempelmaksu, mille põhjal äri- ja eripaberid kuulusid

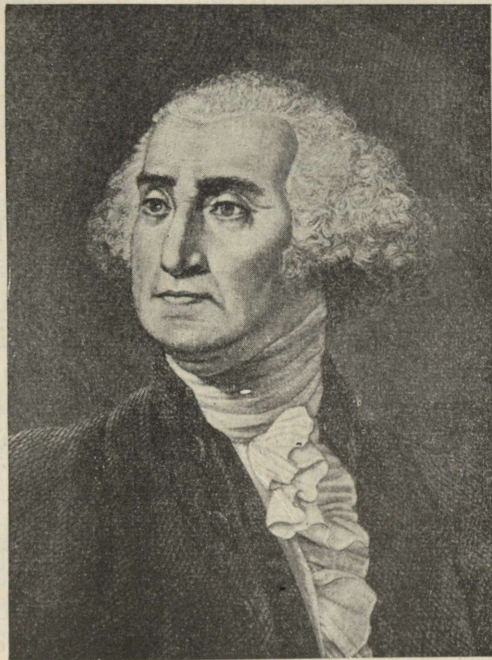
maksustamisele. Nii sõjaväe saatmise kui tempelmaksu vastu protesteerisid asunikud. Nad seletasid, et Inglise parlamendis ei ole neil esindust, mispärast parlamendil pole mingit õigust neid maksustada. Tempelmaks kaotatigi. Selle asemel aga pandi mõned sisseveokaubad kõrge tolli alla. Asunikud vastasid siis inglise kaupade boikoteerimisega. Bostonis heideti koguni terve laevatäis Inglismaalt saadetud teed merre. Inglismaal aga otsustati survepoliitikat jätkata. Siis astus Philadelphia's kokku esimene asunduste kongress seisukoha võtmiseks edaspidise tegevuse suhtes (1774).

Kongress valmistas protestikirja, milles mõisteti hukka Inglise valitsuse sammud, ja kutsus asunikke üles Inglismaalt saadetud kaupu mitte ostma. Sellele reageeris valitsus sõjaseaduse väljakuulutamiselega asumaaades; ta oli arvamisel, et asunikud Inglise vägedele vastu ei hakka. Ent asumaaades valmistuti siiski sõjaks. Sõjaväe organiseerimine ja juhatus usaldati George Washington'ile, kes oli oma sõjaväelised kogemused omandanud inglaste ja prantslaste vahelises sõjas Kanadas.

Inglise valitsus kogus palgasõdureid Ameerikasse saatmiseks Saksamaalt. Inglise sõjamehed olid korralikult riides, relvade ja toidumoonaga hästi varustatud. Asumaade mehed aga olid harjumata, distsiplineerimata, viletsa varustusega ja õpetamata juhtide juhata. Pole siis ka ime, kui algul kaotasid ameeriklased. Aga Washingtoni energia oli kustumatu. Väsimatu agarusega kogus ta uusi mehi juurde, muretses varustust, õhutas võitlushimu. Võitlust võiduka lõpuni viia tahtis ka 1776. a. Philadelphiasse kokkutulnud kongress; see kuulutas Ameerikas olevad 13 Ing-

lise asumaad iseseisvaks. See oli Põhja-Ameerika Ühendriikide tegelik algus.

Omal jõul ei oleks ameeriklased eesmärgile jõudnud. Nende suurimad linnad New York ja Philadelphia langesid juba Inglise vägede kätte. Aga neile tuli abi Euroopast.

George Washington.

Suure põnevusega jälgis Euroopa, eriti vabameel-
sed ringkonnad, ameeriklaste vabadusvõitlust. Prant-
susmaal tunti Ameerika sündmuste vastu erilist huvi.
Siin soovisid nii vabameelsed kui tagurlikud ringkon-
nad edu vabadusvõitlejaile. Prantsusmaa pahameel

Inglismaa vastu oli tol ajal Kanada kaotuse pärast (1763) eriti suur. Ameeriklased pöördusidki abipalvega kõigepealt Prantsusmaa poole. Benjamin Franklin, kelle nimi oli Euroopa õpetlastele piksevarda leiutamise tõttu juba tuntud, ilmus Pariisi, tuues kaasa oma kodumaa sõltumatuse deklaratsiooni. Franklin, 70-aastane vanamees, avaldas oma demokraatliku lihtsuse ja sümpaatse esinemisega prantsuse seltskonnas kaasakiskuvat mõju. Igalt poolt tõttas uute ideede pooldajaid vabatahtlikena ookeani taha — appi ameeriklastele nende vabadusvõitluses. Ka Saksamaalt ja Poolast sõitis vabatahtlikke.

Abi saatis ameeriklastele kättemaksuhimust aetuna oma võistleja vastu ka Prantsuse valitsus. Peale sõjaväe saatmise Ameerikasse kimbutasid prantslased inglasi oma laevastikuga igal pool merel. Ka Hispaania ja Holland toetasid Põhja-Ameerika koloniste. Nii oli Inglismaa päris raskesse seisundisse sattunud ja ta ruttas oma asumaadega rahu tegema, kinnitades neile a. 1783 Versailles' rahulepingu põhjal täieliku iseseisvuse.

Põhja-Ameerika Ühendriikide konstitutsioon. Saavutanud iseseisvuse, oli ameeriklastel tarvis välja töötada põhiseadus oma riigile. Tekkis vaadete lahkumine kuid: ühed tahtsid igale asumaale ehk osariigile — nagu neid nüüd hakati nimetama — täielikku iseseisvust, teised jälle kindlat keskvalitsust, mis ühendaks kõiki osasid. A. 1787 astus kokku nn. konvent 12 osariigi saadikuist ning hakkas endise vägede ülemjuhataja George Washingtoni juhatusel Ühendriikide konstitutsiooni välja töötama.

Konvendis jõuti pärast pikki vaidlusi kokkulepele; riigi valitsemiskord seati liitriigi alusele.

Ühendriigid moodustavad föderatiivse vabariigi; seadusandlik võim on kahe asutuse — senati ja saadikutekojas käes; need asutused moodustavad üheskoos Ühendriikide kongressi. Senatisse valib iga osariik, sõltumata suurusest ja elanike arvust, 2 esindajat 6-ks aastaks; saadikutekotta valib iga osariik saadikuid proportsionaalselt rahvaarvule 2-ks aastaks. Mõlemal valimisel kehtib üldine, ühtaoline, otsene ning salajane hääletamine. Üksikud osariigid korraldavad oma kohalikud asjad ning töötavad välja seadused kohalike olude jaoks; Ühendriikide keskasutuste otsustada ja toimetada on osariikide ühised asjad, nagu sõjaväe, väliskaubanduse, rahanduse, mõõtude, posti ning teede korraldus ja rahvusvaheline suhtlemine.

Riigi esindajaks ja täidesaatva võimu kandjaks valiti president 4-ks aastaks. President, kelleks sai George Washington, elas ajutiselt New Yorgis ja Philadelphias, aga varsti otsustati presidendile anda asukohaks eriline ringkond Kolumbias, väljaspool osariikide piire. Pealinn nimetati hiljem esimese presidendi auks Washingtoniks.

Põhja-Ameerika Ühendriikide põhiseadusega lahutati kirik riigist. Iga kogudus hoolitseb ise oma kiriku eest, valib vaimulikud, maksab neile palga jne.; riik ei sega end kiriku asjusse ega kannaks kiriku heaks mingit kulu.

Vaimustusega tervitati Ühendriikide konstitutsiooni Euroopa vabameelseseltskonnas. Uue riigi poliitiline kord oli midagi seninägematut.

Majanduslik areng ja tööstuslik revolutsioon Inglismaal. Inglise majanduslikku ellu tõi Põhja-Ameerika asumaade kaotus vähe muutust. Kaubanduslik suhtle-

mine Ühendriikidega ei lõppenud ja Indias oli nii hea turg euroopa kaupadele, et tööstuslikku kriisi polnud karta. Ka asusid inglased samal ajal koloniseerima Austraaliat, leides seal oma tooteile uusi turge.

XVIII saj. arenes tööstus Inglismaal kiiremini kui kuski mujal. Eriti riidekauba järele oli Inglismaal ja tema välisturgudel väga suur nõudmine. Iga ettevõtja püüdis seepärast produktsiooni ja ühtlasi oma saaduste väärtust tõsta. Tahes-tahtmata tuli leida abinõusid, kuidas tõsta tootmisel tööviljakust. Seepärast oli Inglismaa see maa, kus võeti kõige enne tarvitusele masinad. Inglismaal tekkis kõige enne nn. tööstuslik revolutsioon, üleminek käsitöölt masinatöele.

Tõuke masinate leiutamiseks andis „ketrusnälg“, mis seisnes selles, et ketrarjad ei jaksanud kangrutele küllaldaselt lõnga kedrata. Vajadus mingi tööproduktiivsust tõstva vahendi järele ketramistööstuses suurenes a. 1738, millal John Kay leiutas kiirsüstiku, mille abil kangur jõudis kududa 2—4 korda rohkem kui varemalt. Väsimatult töötas nüüd inimvaim uute tehniliste vahendite leiutamiseks, ja mitte asjatult: a. 1769 leiutas Arkwright ketrusmasina. Oma masina käivitamiseks kasutas Arkwright veejõudu. Arkwright'i masin suutis kedrata ainult jämedaid lõngu, mispärast see ei päästnud peenriide kudujaid veel ketrusnäljast. Pisut hiljemini combineeris Crompton uue ketrusmasina, mis, töötades kas auru- või veejõul, suutis kedrata igas jämeduses lõnga, ühtlasi käsitsi ketrarjast mitusada korda kiiremini.

Nüüd oli käes aeg, kus kangrud olid tööga üle koormatud, tuli omakorda tõsta kudumistööstuse produktiivsust. A. 1785 leiutas Cart-

w r i g h t k u d u m i s m a s i n a, mida teised pärast täiendasid. Uue leiutusega oli saavutatud tasakaal ketramis- ja kudumistööstuses. Masinate töölerakendamise tagajärjel jäid käsiketrajad ja käsikangrud tööta, sest käsitöö ei suutnud masinatöoga võistelda; käsitöölised olid sunnitud palgalistena vabrikuisse minema. Üksteise järel tekkisid nüüd vabrikud, kus olulisema osa tööst tegid masinad; inimest vajati vaid töö etteandjana, juhatajana ja korraldajana. Et masinaga töötamine nõudis ühtlasi suurt pingutust, alatist valvelolekut, kindlal tunniajal töötamist, ei meeldinud vabrikuis töötamine endistele käsitöölistele. Vana eluviis oli neile palju sobivam ja mugavam ja nad olid siis tööga enam-vähem kindlustatud. Uutes oludes tuli tööd otsida ja võis seda ka mitte leida. Oma õnnetuse põhjust nägid töölised masinais, ja nii mõneski tööstuses korraldati seepärast masinate lõhkumisi.

Masinate käivitamiseks kasutati algul peamiselt veejõudu. A. 1769 õnnestus James W a t t' i l a u r u m a s i n a t täiendada sedavõrd, et seda võidi hakata veejõu asemel kasutama. See oli väga suur edusamm. Nüüd ei olnud vabrikute asutamine enam kohaga seotud, ka oli töösturil nüüd võimalik ettevõtet oma soovi kohaselt suurendada, kuna varemalt oli see piiratud kohapealse veejõu tõttu tihti võimatu.

Aurumasina töölerakendamisega olid saavutatud uued soodsad tingimused tööstuse arendamiseks. Aurumasina kütmiseks tarvitati algul puid; kuid see kütmisviis osutus väga kulukaks ja ähvardas Inglise metsi hävitada. Seepärast siirduti järk-järgult kivisöega kütmisele, millist küttematerjali oli Inglismaal palju ja millega kütmine tuli odavam.

Vabrikute juurdekasv ja tootmise odavnemine löid alla produktide hinnad, milline asjaolu tegi tooted laia-

listele rahvahulkadele kättesaadavaks. Nii kasvas nõudmine järjest ja tekkis uusi ettevõtteid juurde.

Vabrikutööliseks hakkasid endised käsitöölised, kellelt masinatööle üleminek oli riisunud nende töö. Töölisi vabrikuisse said ettevõtjad ka maalt. Nimelt samal ajal, kui Inglismaal teostus üleminek käsitöölt vabrikutööstusele, likvideerus maal väikepõllupidamine. In g l i s m a a m u u t u s s u u r m a a o m a n d i t e m a a k s. Talupojad muutusid proletaarlasteks, otsides teenistust kas maal mõisnike ja farmerite (mõisarentnike) majapidamistes või linnas vabrikuis.

P i d a g e m e e l e s :

XVIII saj. — valgustusajastu.

1740—1786 — Friedrich Suur Preisimaal.

1756—1763 — 7-aastane sõda.

1780—1790 — Joseph II Austrias.

1762—1796 — Katariina II Venemaal.

1795 — Poola lõplik jagamine.

1714 — Hannoveri dünastia algus Inglismaal.

1776 — Inglise asumaad Ameerikas kuulutasid endid iseseisvaks.

1783 — Versailles' rahu: asumaad tunnistatakse iseseisvaks.

Küsimusi kordamiseks:

Millist korda tunneme ajaloos „vana korra“ nime all? Loetelge selle iseloomustavaimad jooned! Millistesse seisustesse jagunes rahvastik vana korra ajal? Iseloomustage seisuste olukorda vana korra ajal! Millal oli valgustusaeg? Millised tegurid põhjustasid valgustusliikumise? Iseloomustage seda liikumist! Kus maal sai valgustus alguse? Mida õpetasid deistid? Mida õpetasid entsüklopedistid? Milliseid põhimõtteid soovitas Montesquieu riigikorras rakendada? Mille eest võitles Voltaire? Millist riigikorda pidas Rousseau kõige õiglasemaks? Kuidas suhtus Rousseau kaasaegsesse seltskonda ja kultuuri? Nimetage valgustajaid teistes maa-ades! Millised nõuded püstitati majandusliku elu huvides

XVIII saj.? Nimetage valgustuskirjanduse tähtsamad teosed! Kuidas mõjutas valgustusliikumine ajalookäiku? Nimetage valgustatud ainuvalitsejaid! Iseloomustage üldjoontes valgustatud absolutismi! Millistest maadest tekkis Preisi riik? Millal sai Preisi kuningriigiks? Milline suguvõsa valitses Preisis? Iseloomustage Friedrich II! Millal oli 7-aastane sõda? Kuidas puhkes see sõda ja millised riigid võtsid sellest osa? Millised asjaolud päätsid Preisimaa kaotusest selles sõjas? Miks nimetatakse Friedrich II valgustatud ainuvalitsejaks? Nimetage ta reforme! Millistest maadest tekkis Austria riik? Nimetage Joseph II reforme Austrias? Miks ei võitnud Joseph II üldist poolehoidu? Millal valitses Katariina II Venemaal? Milliseid eesmärke taotles ta välispoliitikas? Miks nimetame teda valgustatud ainuvalitsejaks? Miks ei vabastanud Katariina II talupoegi? Nimetage tema tähtsamad uuendused! Nimetage Poola riigi nõrkuse põhjused! Millised riigid jagasid omavahel Poola? Millal oli Poola lõplik jagamine? Millised Poola maakonnad omandas Vene, millised Preisi ja millised Austria? Millal sai Inglise valitsus parlamendi ees vastutavaks? Võrrelge Inglise XVIII saj. riigikorda samaaegse Prantsuse riigikorraga: milles need ühtusid, milles erinesid? Millal hakkas Hannoveri dünastia Inglismaal valitsema? Mis ülesanded olid peaministril Inglismaal? Millisest erakonnast kutsuti tavaliselt Inglismaal valitsus? Kellel olid Inglismaal parlamendivalimise õigused? Miks ei uuendatud seal valimisseadust? Millal ja kus tekkisid inglaste esimesed asumaad? Millised asumaad omandasid nad Utrechti rahu järgi? Millised asumaad omandasid inglased 7-aastase sõja ajal? Miks läksid Prantsusmaa asumaad Inglismaa kätte? Kus otsisid inglased asumaad peale Ameerika? Millistel põhjustel tekkis tüli Inglismaa ja tema Ameerika asumaade vahel? Millal kuulutasid Ameerika asumaad endid iseseisvaks? Millega põhjendasid ameeriklased oma sammu? Nimetage Ameerika vabadusvõitluse ajaloolisi isikuid! Kes toetasid ameeriklasi nende vabadussõjas? Millal tunnustati P.-A. Ühendriikide iseseisvus? Milline põhiseadus hakkas Ühendriikides kehtima? Võrrelge Ühendriikide konstitutsiooni Inglismaa riigikorraga! Millistel põhjustel arenes tööstus Inglismaal XVIII saj. kiiremini kui mujal? Mida mõistate tööstusliku revolutsiooni all? Nimetage esimesi masinaid ja nende leiutajaid!

B. UUSIM-AEG.

VI. SUURE PRANTSUSE REVOLUTSIOONI JA NAPOLEONI AJASTU.

1. Suur Prantsuse revolutsioon.

Vana kord. Samal ajal kui teised Euroopa suurriigid elasid üle valgustatud absolutismi, süvenes Prantsusmaal v a n a k o r d. Ei kuski mujal olnud aadlikud ja vaimulikud nii eesõigustatud kui Prantsusmaal, kuski mujal ei loobitud rahvalt kogutud raha nii hoolimatult aadlikest soosikuile ja koja lõbustusteks, kuski mujal ei olnud kodanik niivõrd omavoli ohver kui Prantsusmaal. Seal olid tarvitusel nn. vangistamiskirjad. Igaüks, kel oli kuningliku kojaga lähem tutvus, võis neid kirju saada. Sellele kirjutati kas oma vastase või vihamehe nimi ja saadeti politseisse, ja viimane vangistas ülesantud isiku. Nii polnud ükski kodanik kindel oma puutumatuses. Täna võis ta vabaduses elada, aga homme end vangikongist leida.

Külluses elasid vaid kuninglik koda, aadlikud ja kõrged vaimulikud. Linnakodanlus, keda hüüti siin k o l m a n d a k s s e i s u s e k s, ja talupojad ägasid raskete maksude all. Talupojad elasid suures puuduses, kandes rõhuvat feodaal-iket. Maksude ja andamite kõrval mõisnikule, riigile ja kirikule pidid nad mõisa

veskis vilja jahvatama ja mõisa ahjus leiba küpsetama. Talupoegadel ei olnud jahiõigust, aga mõisnik võis oma jahiseltskonnaga talurahva põlde tallata. Kaitset polnud talupoegadel kustki otsida.

Samal ajal oli Prantsusmaa rahaline seisund väga raske. Tulusid ja kulusid ei osatud tasakaalustada. Eelarvest ei peetud kinni. Valitsus pillas raha hoolimatult, kui seda käes oli; elati põhimõtte järgi: meie päeviks jätkub, pärast meid tulgu kas või veeuputus. Louis XIV teise järglase Louis XVI valitsuse algul oli riigivõlg kohutavalt suureks kasvanud. Riigi aastased kulud ületasid aastased tulud mitmekümne miljoni frangi võrra. Riik seisis pankroti lävel.

Riigi pankrot ähvardas suurte kaotustega kõiki neid, kes olid ostnud riigi võlapabereid. Neid oli suures arvul lunastanud jõukas linnakodanlus. Seepärast sattus see eriti ärevusse. Jõukuse kasvamine linnades ja hariduse tõus (linnad ise hoolitsesid hariduse eest) olid mõjunud linnaelanikele iseteadvust arendavalt. Linnakodanlus ei tahtnud vana korraga enam leppida. Teda häirisid valitsuse hoolimatu rahanduspoliitika ja asjaolu, et linnakodanikke ei võetud riigiteenistusse ega küsitud nende arvamist riiklikes küsimusis. Neid rusus isiku-, sõna- ja trükivabaduse puudumine. Seepärast sattusid nemad valgustusaja ideist eriti vaimustusse. Kojas ja aadliperekondade eeskujul hakkas ka jõukam linnakodanlus korraldama omavahelisi kinnisi koosviibimisi, kuhu politsei silm ja kõrv ei ulatunud, kus saadi vabalt vestelda nii poliitilisest kui ühiskondlikest küsimusist, kus levitati valgustusideid ja kõneldi revolutsioonivõimalustest. Mida raskemaks läks valitsuse seisund rahanduslikel põhjustel, seda julgemaks läks linnakodanlus oma rahulolematuse-avaldustes. Louis XVI taipaski, et vanas korras tuleb uuendusi ette võtta.

Louis XVI ja reformid. Louis XVI (1774—1792) oli heatahtlik, aga arenemata ja nõrga tahtejõuga valitseja. Ta laskis end kergesti mõjutada hoovkondlastest ja kuninganna Marie Antoinette'ist (Maria Theresia tütar Austriast), kes oli tuntud suure pillajana. Kui minister Turgot, keda kuningas volitas reforme algatama ja teostama, soovitas talupojad feodaalkohustustest vabastada, anda linnadele ja maakondadele omavalitsus, kohustada aadlikke ja vaimulikke makse maksma, kaotada tsunftikohustus jne., nõudsid kuninganna ja koda kuningalt Turgot' vallandamist ning tema algatatud reformide seismapanekut. Louis XVI laskiski end mõjutada ja vabastas Turgot' ametist.

Samal ajal puhkes Põhja-Ameerikas Inglise asumaades sõda emamaa vastu. See oli kodanike vastuhakk valitsevale võimule. Ameeriklaste julgus vaimustas prantslasi ja nad tõttasid neile vabatahtlikena appi. Seda meeleolu märgates asus Louis XVI seisukohale, et Prantsusmaal ei tohi reformikatsetest loobuda, kuid ka järgmised katsed ei andnud koja vastu-seisu tõttu tulemusi.

Valimised seisustekogusse. Kui 80-ndate aastate lõpul tekkis Prantsusmaal viljaikalduste tagajärjel veel näljahäda, hakati üldiselt nõudma *seisustekogu* — *états généraux* — kokkukutsumist, mis polnud 1614. a. saadik koos käinud. Rahva meeleolu rahustamiseks oli hädavajalik seisuste esindajaid riiklike küsimuste lahendamisele kaasa tõmmata. A. 1788 kuulutati Louis XVI seisustekogu valimised välja ja koyal tuli sellega tahes-tahtmata leppida. Kolmandal seisusel lubati valida 600 esindajat (endise 300 asemel), aadlil ja vaimulikul seisusel endiselt kummalgi 300 saadikut. Kihutustööd lubati vabalt teha. Kolmanda

seisuse juhtideks valimiste eel olid advokaadid ja preestrid. (Preestrid moodustasid vaimuliku seisuse alamikihi ja nende õlgadel lasus kogu kirikute töö, aga palka said nad vähe, mispärast leiamegi neid revolutsionääride ridades.) Teistest tähtsamad olid vabameelne vaimulik *Sieyès* (l. sjess) ja krahv *Mirabeau* (l. miraboo), kes oma päritolust hoolimata polnud vana korra pooldaja.

Seisustekogu. 5. mail 1789. a. oli Versailles' lossis seisustekogu avamine. Ükski valitsuse nimel kõnelejaist ei rääkinud sellest, kuidas saadikud töötama hakkavad, kas lahus, nagu keskajal, või üheskoos ning ühises ruumis, nagu soovis seda kolmas seisus; samuti ei räägitud sellest, kuidas saadikud otsuseid vastu võttes hääletama hakkavad: kas vanal viisil seisuste järgi kolme häälega või hääletavad kõik rahvaesindajad isiklikult. Kolmas seisus tahtis, et hääletamine toimuks peade järgi, kuid aadli- ja vaimulik seisus ei tahtnud sellest kuuldagi. Ka valitsuse teguviisist paistis, et ta asus keskaegsel seisukohal, sest ruumid olid valmistatud igale seisusele lahus töötamiseks.

Sieyès sõandas siiski umbes kuu pärast esineda kolmanda seisuse nimel ettepanekuga aadlike ja vaimulike esindajaile — hakata kõigil *rahvuskogu* nime all ühes töötama, kuid sai neilt eitava vastuse. Seepeale nimetasid kolmanda seisuse saadikud endid 17. juunil *rahvuskogu*ks, s. o. Prantsuse rahvaesinduseks. See kolmanda seisuse samm ei meeldinud kojale; oma isikliku koosolekule ilmumisega lootis kuningas kolmanda seisuse saadikuid korrale kutsuda.

23. juunil oli määratud istung Versailles' lossis, kuhu ilmusid kõigi seisuste saadikud ja kuningas oma koja saatel. Kuningas esines kõnega, milles laitis sei-

sustevahelisi hõõrumisi ja manitses saadikuid vana kombe järgi eri ruumes tööle asumata. Kolmas seisus ei alistunud siiski. Kuningal ei jäänud muud üle kui käsutada aadli- ja vaimuliku seisuse esindajail kolmanda seisuse saadikutega rahvuskoguks ühineda ja ühiselt tööle hakata. See oli rahvaesinduse võit ainuvalitsuse üle Prantsusmaal.

Revolutsiooni algus ja selle mõju. Kuningakojas ei tahetud tekkinud seisundiga sugugi leppida. Seal otsustati ruttu sõjaväge koguda ja tõrksad saadikud laiali saata.

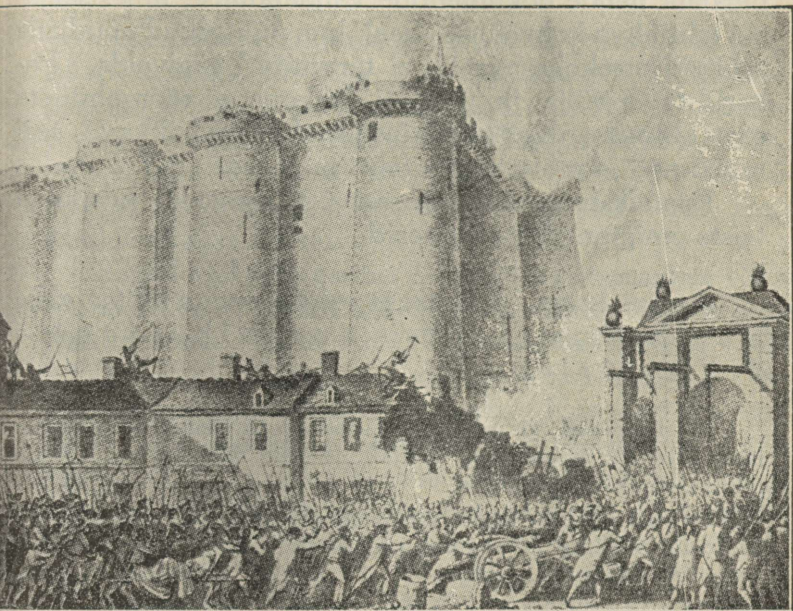
Sõjaväe kogumine tekitas omakorda rahvuskogus ärevust. Oma seisukoha kindlustamiseks kuulutas rahvuskogu enda asutavaks koguks (9. juulil), tahtes uue nime võtmisega näidata, et ta kokku on tulnud põhiseaduse väljatöötamiseks ja et keegi ei tohi teda seepärast puutuda.

12. juulil algasid tänavarahutused. Tähtsaim sündmus oli kuulsa Bastille' (1. bastij) kindluse vallutamine 14. juulil ja seal kinnipeetud poliitiliste vangide vabastamine relvastatud rahva poolt. Kindluse komandant surmati. Bastille' kindlus purustati maani. Peavärava võtmed saadeti kingitusena Põhja-Ameerika Ühendriikide presidendile Washingtonile. Bastille' vallutamise päevast, s. o. 14. juulist 1789, loetakse tavaliselt Suure Prantsuse revolutsiooni algust ja prantsuse rahvas pühitseb seda päeva tänini rahvuspühana.

Pariisi rahvas valis endale revolutsioonilise linnavolikogu ja uueks linnapeaks Bailly; korrapidamiseks moodustati nn. rahvuskaart, mille juhatajaks hakkas Ameerika vabadussõja kaasateinud Lafayette.

Revolutsiooni lahtipuhkemine ajas kuningliku koja ja kõrgaadli hirmule. Hulgaliselt hakkasid nad Prant-

susmaalt emigreeruma, kartes märatseva rahva kättemaksu ja lootes, et välismaa valitsejad annavad neile niipalju abi, et nad suudavad revolutsiooni Prantsusmaal maha suruda ning vana korra jälle kehtima panna. Need pagulased ehk niinimetatud emigrandid

Bastille' vallutamine.

hakkasid Prantsuse revolutsiooni vastu väljaspool kohe kihutustööd tegema.

Välismaa vabameelses seltskonnas tunti Pariisi sündmustele kaasa. Paljud sõitsid Pariisi, et seal endasse prantsuse vaba õhku hingata ja „vana korra matuseid“ kaasa elada. Vabameelsed luuletajad ülistasid Prantsuse revolutsiooni lauludes, kirjanikud ja teadusmehed kirjutasid sellele tervitusi.

Prantsuse provintsilinnades talitati pealinna eeskujul: kukutati vana linnavalitsus ja valiti uus, asutati rahvuskaart, vabastati poliitilised vangid jne.

Maal tahtsid talupojad vihatud feodaalkohustusist vabaneda. Nad käisid mõisast mõisa ja nõudsid mõisapidajailt nende dokumentide väljaandmist, mis sisaldasid talurahva kohustusi. Seal, kus mõisnikud nõudjaile arhiivid otsekohe avasid, ei tarvitatud vägivalda. Paberid toodi välja ja põletati külarahva rõõmuhüüete saatel tuhaks. Kus aga mõisnikud vastu hakkasid, seal tapeti nad ja mõisahoone tehti maatasa.

Enamik mõisnikke põgenes välismaale, kus nad teiste emigrantidega ühinesid.

Asutav kogu. Prantsuse rahvaesindus töötas välja ja avaldas kuulsa „Inim- ja kodanikuõiguste deklaratsiooni“:

1. Inimesed sünnivad vabadena ja õigustelt võrdsetena ning jäävadki sääraseiks. Seltskondlikud vahed võivad põhineda üksnes üldises kasus.

2. Iga riikliku organisatsiooni eesmärk on säilitada inimese loomulikke ja aegumatuid õigusi. Need õigused on: vabadus, omandus, julgeolek ja õigus rõhumistele vastu panna.

3. Kõrgeim võim kuulub üksnes rahvale. Ükski asutus ega üksikisik ei saa omandada valitsevat võimu, kui see ei tule rahvalt.

4. Vabadus seisneb selles, et tohitakse teha seda, mis ei too kellelegi teisele kahju; inimesel ei ole tema loomulike õiguste kasutamisel muud piiri kui see, et teistele ühiskonna liikmetele peab kindlustatama samade õiguste kasutamine. Neid piire tohib määrata üksnes seadus.

5. Seadus võib keelata üksnes tegusid, mis on ühiskonnale kahjulikud. Seda tegemast, mis seaduses pole keelatud, ei tohi kedagi takistada, ja kedagi ei või sundida seda tegema, mida seadus ei käsi.

6. Igal kodanikul on õigus seadusandlikust tööst kas isiklikult või asemike kaudu osa võtta. Seadus on kõigile ühesugune. Kõik avalikud aud, kohad ja ametid on kodanikele nende võimete ja annete kohaselt kättesaadavad.

(Inim- ja kodanikuõiguste deklaratsiooni esimesed punktid.)

Selle dokumendiga kuulutati kõik prantslased poliitiliselt üheõiguslikuks, s. o. kaotati seisuslik kord; edaspidi moodustas prantsuse rahvas ainult ühe „kodaniku-seisuse“. Igale kodanikule kindlustati isikuvabadus: teda ei tohtud omavoliliselt vangistada, ta oli vaba mõtete ja arvamiste avaldamises. Kõrgeim võim riigis kuulus üksnes rahvale.

Samal ajal asus asutav kogu riigi põhiseaduse väljatöötamisele. Asudes sellele tööle esines asutav kogu Prantsusmaa täisõigusliku peremehena. Kuid selle nähtusega ei tahetud kuninglikus kojas leppida. Seal kavatseti asutav kogu laiali ajada. Koondati sõjaväge Pariisi ja Versailles' ümbrusse. See tekitas Pariisi rahvas ärevust. Ärevus kasvas seda suuremaks, et sõjavägi takistas Pariisi varustamist esimese järgu tarbeainetega.

Leivamäss. Pariis nälgis. Aga Versailles' kojast oli rahval arvamine, et seal samal ajal priisatakse. Kui rahva hulgas levis veel jutt koja uuest kavatsusest asutav kogu laiali saata ja teiselt poolt seletati, et ainult kuninga Pariisi toomisega saab riigipööret vältida, oligi rahvas valmis kuningale järele minema, lootes kuninga äratoomisega ühtlasi leivapuudust Pariisis lõpetada.

5. oktoobril ei saanud Pariisi elanikud tšekkidega oma tavalist leivaportsjonit kätte, mispärast sel päeval läks rahvas eriti rahutuks. Tänavaille kogunes pereinasi, avaldades pahameelt koja priiskamise pärast ja

hädaldades oma viletsuse üle. Nendega ühinesid teenijatüdrukud, kes olid oma härraste välismaale põgenemisega kohad kaotanud ja nälgisid. See rahutu mass liikus mööda tänavaid ja karjus: „Leiba, leiba!“ Rahutute naistega liitusid relvastatud mehed. Viimaks kostis hüüd: „Versailles'sse!“ ja rahvahulk hakkaski Versailles' poole marssima. Pärast lühikest tulevahestust sunniti kuningas ühes perekonnaga Versailles'st lahkuma ja Pariisi asuma. Kuninglik perekond asus Tuileries' (l. tülrii) lossi.

19. oktoobril kolis ka asutav kogu Pariisi.

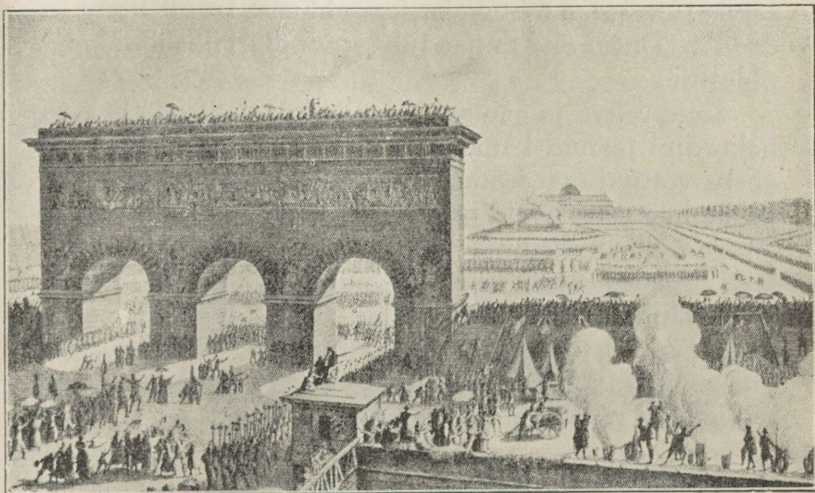
Klubid. Ajakirjad. Meeleolu. Asutava kogu üleviimisega Pariisi algas intensiivsem poliitiline elu. Tekkisid poliitilised klubid ja rohkenes poliitiline ajakirjandus. Kõigist poliitilistest klubidest sai tähtsaimaks jakobiinide klubi, mis hakkas oma koosolekuid pidama Pariisis Püha Jakobi kloostri saalis. Kloostriolt ongi see klubi saanud oma nime.

Jakobiinide klubil oli varsti osakondi kõigis linnades ja see moodustas endast võimsa organisatsiooni, mis kattis oma võrguga kogu Prantsusmaa. Jakobiinide klubis ja selle osakondades peeti poliitilisi kõnesid ja arutati rahva ellu puutuvaid küsimusi. Siin õhutati rahvas revolutsioonivaimu.

Mitte vähem kui klubid mõjus poliitilisse ellu ajakirjandus, mis revolutsiooni aegu hoogsalt edenes. Enne revolutsiooni oli Prantsusmaal hoopis vähe ajalehti, aga nüüd ujutati Prantsusmaa nendega üle. Ainult Pariisis ilmus ligi 150 ajalehte. Eriti palju loetud ajaleht oli Marat' (l. maraa) toimetatud „Rahvasõber“. See oli tööliste häälekandja, milles arvustati teravalt asutava kogu ja linnavalitsuse tegevust.

Aasta ümber kestis igal pool ülev meeoleolu ja võrdlemisi hea vahekord rahva ja valitsuse vahel. See hea vahekord jõudis haripunkti Bastille' langemise ning revolutsiooni aastapäeval, 14. juulil 1790.

Seda päeva, ainuvalitsuse kaotamise aastapäeva, pühitseti suurejooneliselt. Marsi väli määrati piduplatsiks ja seati korda 400 000 pidulise jaoks. Keset platsi

Revolutsiooni aastapäeva pühitsemine Marsi väljal.

oli nn. isamaa-altar ja selle ümber kohad kuningale, asutava kogu liikmeile, linnavalitsusele jne.

Pidupäeval säras linn lippude ja lillede ehtes. Hommikul algas Bastille' platsilt rongkäik, millest võttis osa loendamatu rahvahulk. Peatuti Tuileries' ees, kus rongkäigu etteotsa asusid kuninglik perekond, asutava kogu liikmed, linnavalitsus ja rahvuskaart Lafayette'iga eesotsas. Marsi väljale jõutud, peeti isamaa-altaril enne jumalateenistus, siis kõneles Lafayette rahvuskaardi ni-

mel, vandudes: „Me vannume, et jääme alati truuks rahvusele, seadusele ja kuningale, et tunnustame uut riigikorda ja jääme kõigi prantslastega ühendatuks vendluse lahutamatute sidemete läbi.“ Sedasama hüüdis rahvahulk. Vaimustustormi saatis kahurite mürin ja rahvuskaardi relvade kõlin. Veel astus altarile kuningas ja vandus, et ta tahab „kindlasti otsuseks tehtud ja veel otsuseks tehtavaist korraldusist truult kinni pidada“. Õhtul olid linnas rahvapidad. Hilisööni kestis pidutuju.

Kuid rahva ja asutava kogu ning valitsuse hea vahetõde ei jäänud kauaks püsima. Asutav kogu oli vastu võtnud maaseaduse, mis vabastas talupojad feodaalkohustustest vaid osaliselt. Seepärast hakkasid talupojad jälle mõisu põletama ja mõisnikke vaenama.

Linnades oli toiduainete puudus, mis tõi endaga kaasa elukalliduse. Tööandjad aga ei tõstnud palku. Seepärast sattusid ärevusse ka töölised. Tõuke revolutsiooniliste kirgede lõkkelelöömiseks andis kuningas Louis XVI põgenemiskatse.

Kuninga põgenemiskatse. Emigrandid olid välismaal juba organiseerunud. Austria oli andnud neile töötuse, et ta kuulutab Prantsusmaale sõja ja paneb seal vana korra kehtima. Louis XVI ja Marie Antoinette pidasid emigrantidega ühendust; need soovitasid neil välismaale põgeneda. Ka Pariisis leidis inimesi, kes soovitasid kuninglikul perekonnal põgeneda. 20. juunil 1791. a. põgeneski kuningas. Tundmatult riietes, lahkus kuninglik perekond südaööl pealinnast. Põgenemise sihtkohaks oli piiriäärne linnake Varennes (l. varenn), kus vanameelne kindral Bouillé (l. buijee) pidi kuningale kaitset andma ja teda üle piiri aitama. Kuid veel enne Varennes'i jõudmist tunti kuningas ära.

Pariisis levis jutt kuninga perekonna põgenemisest 21. juuni hommikul. Asutav kogu astus kokku ja andis käsu põgenev kuningas kinni võtta. Kui teade kuninga tabamisest Pariisi saabus, nimetas asutav kogu enda keskelt kolm komissari, kes tõid kuninga ja ta perekonna tagasi.

Kuninga põgenemisel oli aga tähtis tagajärg: tekkis vabariiklik liikumine. Jakobiinide klubis nõudsid selle klubi silmapaistvaimad juhid Robespierre, Danton ja Marat kuninga troonilt kõrvaldamist ja vabariigi väljakuulutamist.

1791. a. põhiseadus. Samal ajal, 1791. a. suvel, valmis asutavas kogus põhiseadus, mis on ajaloos tuntud „1791. a. konstitutsioonina“. Asutavas kogus olid enamuses piiratud ainuvalitsuse pooldajad ehk konstitutsionalistid, mispärast ka tema poolt väljatöötatud valitsemiskord on konstitutsiooniline. Viidi läbi põhimõte, et riigis peavad lahutatud olema seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim, nagu oli soovitanud Montesquieu. Seadusandliku võimu määras põhiseadus seadusandlikule kogule ehk legislatiivile, täidesaatva ehk valitseva võimu pärandatava võimuga kuningale ja tema ministritele. Kohtuvõim anti valitud kohtunikele; kohtunikelt juriidilist haridust ei nõutud. Kohus pidi olema maksuta, kiire ja avalik.

Seadusandlik kogu pidi valitama kaheks aastaks; selle kompetentsi kuulusid seadusandlus, maksude määramine, sõja- ja rahuküsimuste otsustamine kuningale ettepanekul. Aga kuningale anti seaduste suhtes edasilükkav veto-õigus. See õigus seisnes selles, et kuningas võis legislatiivi poolt vastuvõetud seaduse tagasi lükata. Kui aga kaks järgmist legislatiivi sedasama otsustasid, siis hakkas seadus kehtima ilma kuninga

kinnitamata. Kuninga isik kuulutati puutumatuks, kuid ta polnud enam kuningas jumala armust, vaid kuningas rahva tahtest, kelle ülesanne oli valitseda riiki legislatiivi poolt väljaantud seadustega. Kuninga abilised — ministrid — olid vastutavad seadusandliku kogu ees.

Prantsuse „1791. a. põhiseadus“ sai paljudele teistele riikidele eeskujuks, milles seisnebki selle ajalooline tähtsus; Prantsusmaal aga oli selle kehtivus lühike.

Prantsusmaal pahandas kodanikke peamiselt see asjaolu, et seadusandliku kogu kui ka omavalitsuste valimistest ei lastud kõigil kodanikel osa võtta. Valimisõigus oli vaid kodanikel, kes olid vähemalt 25 aastat vanad ja kes maksid riigile kolme tööpäeva palga suuruses makse. Seega ei pääsenud kehtima kõigi kodanike poliitiline üheõiguslus, kuigi asutava kogu „inimja kodanikuõiguste deklaratsioon“ oli selle välja kuulutanud. Vaesed kodanikud jäid poliitilistest õigustest ilma. Ka teised asutava kogu seadused ei rahuldanud rahva enamikku. Rahvas oli oma poliitiliselt maailma-vaatelt pahemale nihkunud.

Legislatiivi aeg. Juba oktoobris 1791. a. astus legislatiiv kokku. Selle rahvaesinduse tähtsaimad rühmitused olid žirondiinid (selle rühma juhid olid pärit Gironde'i (l. žirond) maakonnast) ja jakobiinid (kandsid nime oma klubi järgi). Mõlemad rühmad pooldasid vabariiklikku korda.

Kuningal pidi olema palju osavust, et vabariiklike kalduvustega seadusandjatega läbi saada. Louis XVI-ndal aga polnud seda osavust ja tal tuli legislatiiviga peagi kokkupõrkeid. Teatavasti oli kuningal 1791. a. konstitutsiooni põhjal edasilükkav vetoõigus. Seda õigust hakkaski Louis XVI kasutama.

Esijoones tahtis legislatiiv avaldada dekreete vaimulike ja emigrantide kohta.

Asutav kogu oli kirikuvarandused riigistanud ja müünud need enampakkumistel kodanikele. Asutav kogu oli kaotanud kiriku kümnise ja võtnud vaimulikud riigi palgale. Vaimulikud ise muutusid valitavaks ja pidid ametisse astudes riigivande andma. Kuid vaimulike keskel oli palju neid, kes uut korda ei tunnustanud. Nende tõrkuvate preestrite kohta otsustas nüüd legislatiiv: kohustada maakondade valitsusi vandumast tõrkuvaid preestrid ametist tagandama ja neid palgast ilma jätma, vangistama ja maakonnast välja saatma. Kuid kuningas ei kinnitanud seda otsust.

Teise veto pani kuningas emigrantide-dekreedile.

Emigrandid olid kogunenud Prantsuse piiri lähedusse. Nad avaldasid kirja, milles teatasid, et nad peavad kõike seda, mis Prantsusmaal 1789. a. saadik sündinud, seadusevastaseks. Pikemate vaidlusteta otsustas legislatiiv nende suhtes, et emigrandid, kes pole 1. jaanuariks 1792. a. tagasi tulnud, mõistetakse surma ja nende varandus riigistatakse. Kuid kuningas pani ka sellele otsusele oma veto.

Vahepeal oli riigi seisund väliste sündmuste tõttu raskeks läinud. Sõjalised ettevalmistused olid käimas nii Austrias kui Preisis. Austria keiser ja Preisi kuningas olid asunud seisukohale, et Prantsusmaa sündmused on kõigile Euroopa ainuvalitsejaile hädaohtlikud, ja et seepärast tuleb Prantsusmaal piiramatu kuningavõim kehtima panna. Legislatiivil polnud enam teist teed kui vaenlastele sõda kuulutada. Kuid selleks oli jällegi nõusolekut vaja. Aga seekord oli Louis XVI seadusandliku koguga ühel arvamisel. Ta uskus, et Prantsusmaa kaotab, ja lootis siis välismaa abiga oma endise võimu tagasi saada. Sõda kuulutati esialgu ai-

nult A u s t r i a l e, kust emigrandid olid kõige rohkem toetust saanud ja kus valmistuti sõja vastu kõige intensiivsemalt (20. apr. 1792. a.).

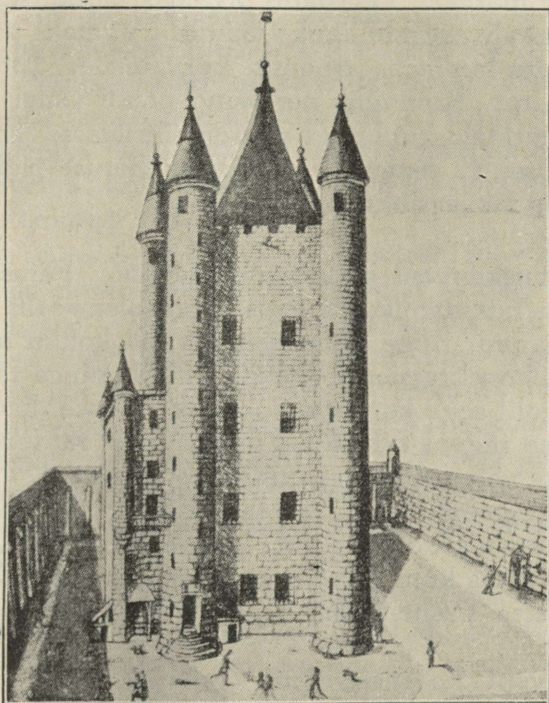
Sõja algus ei olnud prantslastele õnnelik — nad kaotasid mõned lahingud. Need sündmused tekitasid

Danton rahvakoosolekul.

Prantsusmaal, eriti Pariisis, suurt ärevust. Kõneldi reetmisest ja revolutsiooni ähvardavast hädaohust. Legislatiiv otsustas Pariisi kaitseks 20 000-mehelise väesalga asutada. Aga kuningas pani sellele otsusele jälle oma veto.

Louis XVI troonilt kukutamine. Samal ajal valmistuti jakobiinide klubis riigipöörde vastu — kuningas taheti troonilt tagandada. Valiti eriline mässukomitee Danton'iga eesotsas, ja riigipööre pidi teostatama 10. augustil (1792).

Temple.

Ööl vastu 10. augusti võeti mässuliste poolt üle Pariisi linnavalitsus ja asutati uus revolutsionääridest koosnev linnavalitsus („Pariisi kommuun“), kelle kätte mässu juhtimine üle läks. Kuningas, kuulnud riigipöörde-kavatsusist, otsustas end oma perekonnaga

legislatiivi kaitse alla anda. Oma ihukaitsevæe saatel läks ta hommikul läbi rahvamurru sinna.

Vahepeal olid mässulised rahvahulgad kuningalossi jõudnud. Lossi õues ja ruumides langes lossi helveetslastest kaitseesalk ja hävitati Prantsuse kuningate ainuvalitsuse märgid. Legislatiiv avaldas üleskutse, milles manitses rahvast rahulikuks jääma. Viimaks pani üks saadik ette kuningas troonilt kõrvaldada. Ettepanek võeti vastu. Kuninglik perekond pandi vangi vanasti templirüütlitele kuulunud suurde üksildasse hoonesse Temple'isse (l. taampl). Kuninga saatuse pidi otsustama uus rahvaesindus.

Rahvuskonvent ja kuninga saatus. Pärast Louis XVI-nda kukutamist oli legislatiivi olemasolu küsitavaks saanud. See rahvaesindus oli kokku astunud 1791. a. konstitutsiooni põhjal, kuid kuninga tagandamisega oli see konstitutsioon kehtivuse kaotanud. Prantsuse rahval tuli nüüd valida uus rahvaesindus, kes oleks välja töötanud uue konstitutsiooni.

21. septembril 1792 astuski kokku uus rahvaesindus **r a h v u s k o n v e n d i** nime all. Rahvuskonvent kuulutas kuningavõimu Prantsusmaal kaotatuks ja tunnistas Prantsusmaa „j a g a m a t u k s v a b a r i i g i k s“.

Konvent koosnes ainult vabariiklastest. Suuremad rühmitused olid konvendis žirondiinid ja jakobiinid. Kuna žirondiinid pidasid revolutsiooni lõppenuks ja tahtsid vabariigilt ainult, et see kindlustaks saavutatud võidud, ei lugenud jakobiinid revolutsiooni veel lõppenuks. Nad nõudsid kõigi demokraatlike aadete kehtimapanekut, ükskõik milliste abinõudega. Majanduspoliitikas nõudsid žirondiinid täielikku vabadust, jakobiinid aga kindlate hindade määra-

mist. Žirondiinid pooldasid kogukondade laialdast omavalitsust, jakobiinid kaitsesid kõikvõimast keskvalitsust. Nii sattusid need rühmad vastuollu, võitlusse võimu pärast, sest kumbki rühm tahtis omade veendumuste kohaselt riiki juhtida.

Üldiselt iseloomustab rahvuskonvendi kokkuastumise aega meeoleolu tõus, usk lootusrikkasse tulevikku. Endist Prantsusmaad ei tahtud enam üldse arvestada, võeti tarvitusele koguni uus a j a a r v a m i n e. Uue kalendri järgi otsustati arvata edaspidi aega rahvuskonvendi kokkuastumise teisest päevast, s. o. 22. septembrist 1792. a.*)

Üks esimesist küsimusist, mis pidi rahvuskonvendis otsustamisele tulema, oli kuninga saatuse küsimus. Oli ju Louis XVI 10. augustist saadik vang. Tuli võtta seisukoht, kas kuningas vabastada või edasi vangis hoida või koguni hukata. Vabastamise poolt ei olnud konvendis keegi; žirondiinid tahtsid kuninga vangispidamist, aga jakobiinid nõudsid tema hukkamist. Detsembri algul valiti komisjon, mis pidi Louis' vastu tõstetud süüdistused kokku võtma ja süüdistusakti koostama.

Kuningat süüdistati reetmises. Süüdistusaktis loeteldi Louis XVI patustused 1791. a. konstitutsiooni vastu, nagu ühendus emigrantide ja välismaaga, põge-

*) Uus kalender jagas aasta 12 kuuks, igapäev 30 päeva. Kuudele anti aastaegade kohased nimed. Sügiskuud olid: vendemiaire (viinamarjakuu), brumaire (udukuu), frimaire (külmakuu); talvekuud: nivose (lumekuu), pluviose (vihmakuu), ventose (tuulekuu); kevadekuud: germinal (idanemiskuu), floreal (õitsemiskuu), prairial (aasadekuu); suvekuud: messidor (lõikuskuu), thermidor (kuumuskuu) ja fructidor (viljakuu).

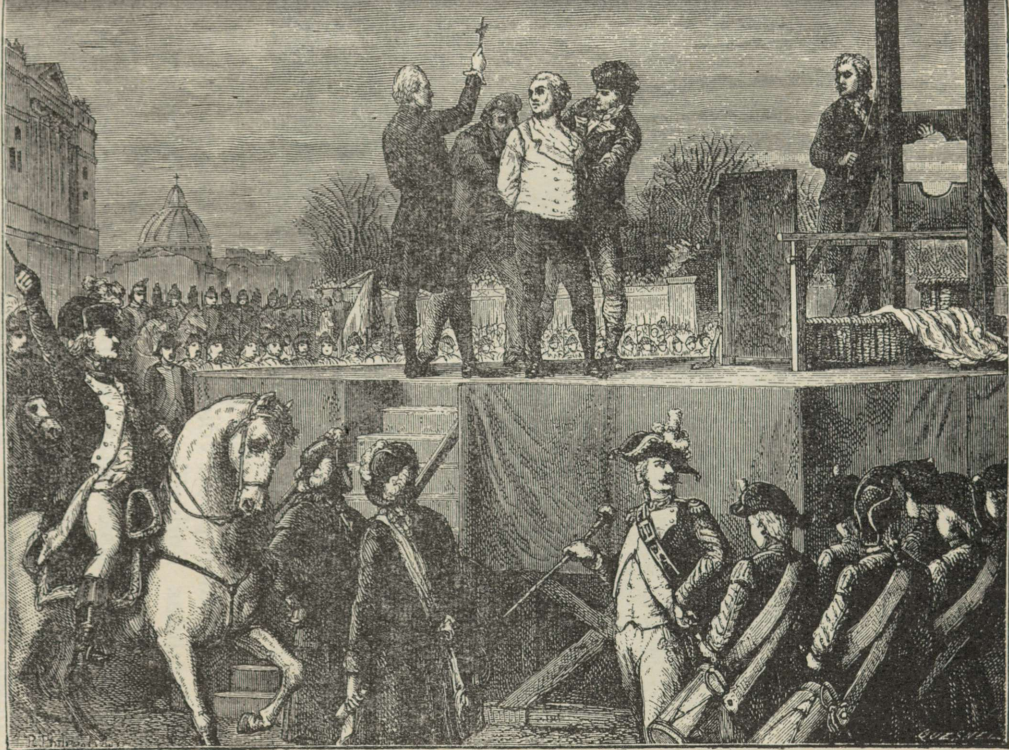
nemine Varennes'i jne. 20. jaanuaril 1793 mõistis rahvuskonvent Louis XVI surma.

21. jaanuaril saadeti surmaotsus täide. Marie Antoinette, „Capet' lesk“, nagu teda nüüd hüüti, jäi lastega edasi vangi.

Prantsusmaa väline seisund. Rahvuskonvendi esimese istungjärgu keskel oli Prantsusmaa sõjaline seisund hea. Vaenlaste väed olid piirist eemale tõrjutud. Vabariigi sõjaväed vallutasid 1792. a. sügisel Belgia ja Reini pahema kalda. Prantslased olid juba sõja algul deklareerinud, et nad sõdivad vaid „kuningatega“. 15. detsembril 1792 kuulutas rahvuskonvent, et igal pool, kuhu tulevad Prantsuse vabariigi väed, hävitatakse vana valitsemiskord, konfiskeeritakse rahva heaks vaimulike ja kirikute maad, kaotatakse kümnis, mõisnike eesõigused, talurahva feodaalkohustused jne. Jutud, et Prantsuse sõjaväed toovad kaasa vabaduse, liikusid sõjavägede eel. Seepärast võitsidki prantslased.

Kuid neil võitudel oli ka halbu tulemusi. Euroopa riikide valitsused ässitusid Prantsusmaa vastu. Prantsuse sõjavägede võitude kõrval ärritas Euroopa kuningakodasid muidugi ka Louis XVI hukkamine. Esialgne vihaavaldus nende poolt tuli nähtavale selles, et nad sundisid Prantsuse vabariigi saadikud lahkuma. Roomas koguni surmati Prantsuse saadik. Prantslased reageerisid neile sündmustele sõjakuulutamisega.

Kõige ägedamat kihutustööd Prantsusmaa vastu tehti In g l i s m a a l. Ainuvalitsuse surve alt vabanenud Prantsusmaa ähvardas tulevikus võimsaks riigiks saada, aga seda ei tahtnud inglased. Nad kihutasid kõik Euroopa riigid Prantsusmaa vastu üles. Seepärast kuulutas Prantsuse vabariik sõja ka Inglismaale,

Louis XVI hukkamine.

siis Hispaaniale. Varsti teatas Saksamaa vürstidekogu, et kogu Saksa rahvuse Püha Rooma riik on Prantsusmaaga sõjajalal, mis tähendas, et ühes Austria ja Preisiga olid hakanud Prantsusmaa vastu sõdima ka teised saksa riigid. Inglastest üleskihutatuna avaldasid oma nõusolekut Prantsusmaa vastu sõdima minna ka Venemaa ja Itaalia. Nii ähvardasid vaenlased noort vabariiki igast küljest.

Sisemised rahutused. Samal ajal algasid Prantsusmaal sisemised rahutused.

Esimesed mässumärgid tulid nähtavale Vendée' (1. vandee) maakonnas. Sellest mahajäänud maakonnast ei olnud aadel ega preestrid välja rännanud. Harijata talupojad pidasid neist suurt lugu, täites vagalt nende soove ja nõudeid. Viletsasti elama harjunud rahvas leppis endiselt oma elukorraga.

Pärast kuninga tapmist hakkasid preestrid ja mõisnikud Vendée's talupoegi konvendi vastu üles ässitama ja panid neile ette keelduda valitsusele nekrutite andmisest. Konvendi komissarid, kes toimetasid nekrutite võtmist, leidsidki igal pool vastuhakkamist.

Inglased lähetasid mässulistele abi nii rahas kui varustuses. Vendée's oli mässu eesmärgiks konvendi kukutamine ja Louis' poja troonile asetamine.

Rahvuskonvent saatis sõjaväed mässajaid vaigistama. Mõlemalt poolt võideldi suure julmusega. Konvent kuulutas lindpriiiks kõik preestrid ja mõisnikud, kes mässust osa võtsid.

Et teisigi maakondi hirmul hoida, asutas konvent igasse maakonda erilised kohtud, nn. revolutsioonilised tribunaliid kohtumõistmiseks ärandjate, mässajate ja angeldajate üle. Pariisis asutati päästekomitee. Selle komitee üheksa lii-

get seisid ministritest kõrgemal, nad võisid teha ja käsida kõik, mida nad riigi ja rahva hüvanguks tarvilikuks pidasid. Ministrid pidid komitee kärke täitma. Päästekomitee määruste täidesaatjaks kohtadel hakkasid selle komitee poolt ametisse pandud komisariid, kellele anti suured volitused.

Kohtuistung tribunalis.

Jakobiinid tahtsid päästekomiteesse ainult oma mehi valida, et üksi Prantsusmaa saatust juhtida, kuid sellele seisid vastu žirondiinid. Nüüd puhkes žirondiinide ja jakobiinide vahel äge võitlus, mis lõppes jakobiinide võiduga. Žirondiinid heideti rahvuskonvendist välja ja neid ei valitud enam ka päästekomiteesse.

Robespierre ja terrori algus. Žirondiinidest puhastatud rahvuskonvent ja päästekomitee pidasid tarvilikuks anda sisemise hädaohu vältimiseks Robespierre'ile diktaatorlik võim. Robespierre oli jakobiinide mõjuva juhina juba tähtsat osa mängi-

Robespierre.

nud; pärast žirondiinide kukutamist algas tema võimutsemine. Robespierre oli oma eluviisides väga korralik, oma ametis väga kohusetruu. Ta oli väga töökas. Kodulinna elanikud pidasid temast lugu ja valisid ta oma saadikuks juba 1789. a. Asutavas kogus ei äratanud Robespierre veel kellegi tähelepanu. Kuul-

suse võitis Robespierre oma tegevusega jakobiinide klubis.

Olles demokraatliku riigikorra pooldaja ei pidanud Robespierre rahvast siiski küpseks riiki valitsema. Robespierre oli endast arvamisel, et tema on see mees, kes oskab prantsuse rahvast õiget rada juhtida. Tolleaegsed Prantsusmaa olud, väline ja sisemine hädaoht võimaldasid temale juhiks hakata (1793).

Jakobiinide võimulesaamisega algas terror. Tõuke selleks andis Marat', „Rahvasõbra“ toimetaja surmine.

Kõigist revolutsionääridest oli Marat revolutsiooni vastaste poolt kõige enam vihatud, sest tema oli see, kes ajakirjanduses kodanluse vastu kõige rohkem sõdis ja kes juhatas tänavail rahvalikumisi. Marat' mõrvariks hakkas žirondiinidele sümpatiseerija Charlotte Corday (l. kordee). Ta sõitis Pariisi ja ostis endale terava otsaga noa, millega surmas Marat' (juulikuus 1793). Järgnes vastuaktsioon Robespierre'i poolt.

Tema ettepanekul otsustas päästekomitee endised konvendi liikmed-žirondiinid tribunali kätte anda.

Ent enne žirondiine mõistis pealinna tribunal koht Marie Antoinette'i üle. Kuninganna poeg Louis oli juba varem kingsepp Simon'ile kasvatada antud. Marie Antoinette'i süüdistati salauhenduse pidamises välismaaga. Ta tunnistati süüdlaseks ja hukati. Kohe pärast seda algas kohus konvendist väljaheidetud žirondiinide üle; nad leiti süüdi olevat ja mõisteti surma.

Tribunalid tegutsesid Pariisis ja provintsis. Üksteise järel sammusid vangistatud kohtusse. Ainult üks karistamisviis oli revolutsioonilisel kohtul: süüdimõistetud saadeti tapamasina — giljotiini — alla, mis lõikas õnnetul pea otsast.

Majandusliku elu langus ja maksimumiseadus. Jakobiinid omandasid võimu väga raskel ajal. Rääkimata ähvardavast sisemisest ja välisest hädaohust oli seekord ka Prantsuse majanduslik elu äärmiselt langenud. Juba revolutsiooni algul jäi vili mitmel pool mõisades külvamata ja kahanes töö töökodades ning vabrikuis. Kui algas sõda, läks olukord veelgi raskemaks. Väliskaubandus jäi peaaegu soiku, sest Prantsusmaa vastu hakkasid sõdima kõik naaberriigid. Prantsuse vabrikutööstus tarvitas palju välismaa tooraineid. Et toorainete juurdevedu jäi sõja puhkemisega seisma, kahanes jällegi märksa ka Prantsuse tööstus. Põllu- ja vabrikutööstuse langemise ja väliskaubanduse lakkamise tulemuseks oli uus tarbeainete hindade tõus. Väikese palga saajate ja eriti töötute seisund läks päev-päevalt raskemaks.

1793. a. sügisel avaldasid jakobiinid kuulsa **m a k s i m u m i s e a d u s e**. Selle seadusega kohustati kogukondlikke võime kiires korras välja töötama ja välja kuulutama kõigi tarbeainete hindade ülemmäär ehk maksimum, kusjuures maksimumhinna aluseks kästi võtta kolmandiku võrra suurendatud 1790. a. turuhind.

Maksimumiseadus pandi kehtima, kuid kasu ei toonud see kellelegi. Elukallidus ei kadunud. Kaupmehed varjasid oma kaupa, et mitte sunnitud olla seda valitsuse määratud hinnaga müüma. Altkäe müües võtsid nad aga samasugust hinda kui varemaltki või veelgi kõrgemat. Kaubad kadusid turult üha rohkem. Valitsus kuulutas toiduainete ja tarbeainete varjamise eest välja surmanuhtluse, kuid ka see abinõu ei aidanud.

Toidu- ja tarbeainete hindade kindlaksmääramisele järgnes ka tööjõu ehk tööliste päevapalga maksimumi

kindlaksmääramine ja koguni tööjõu rekvireerimine. Kuid töölised ei võinud taksipalga eest teenida, sest toidu- ja tarbeaineid nad taksihindadega ei saanud. Seejärel hakkasid töölised vabrikuist lahkuma, aga valitsus keelas selle. Siis rekvireeriti tööjõud; töölisi kohustati määratud kohtadel töötama. Põgenenud töölisi vangistas politsei. Töölisi süüdistati valitsuse käskude mittetäitmisel ja nii mitmedki neist hukati tapalaval. Samuti keelati streigid, sest streik loeti valitsusele vastuhakkamiseks. Streigile kihutajaid karistati surmaga.

Lõhed jakobiinide keskel ja Robespierre'i surm.

Robespierre ei osanud pääseteed leida. Tema valjus ja abinõud tundusid paljudele tema mõtteseltsilistelegi üleliigseina. Ühe osa jakobiinide keskel küpses mõte, et on aeg terrorist loobuda. Nii oli Danton Robespierre'ist juhitud hirmusüsteemi vastu; ta nägi, et kestvail tapmisil ei saa head lõppu olla. Pealegi sõiditi vaenlasega tagajärjekalt, vanameelsete mässud siseriigis olid maha surutud, ei olnud enam tarvet jakobiinide diktatuuri, veel vähem Robespierre'i hirmuvalitsuse järele. Et aga Robespierre järele ei andnud, taganes temast Danton ja hakkas oma mõtteosalistega Robespierre'i vastaseks.

Robespierre asus nüüd võitlusse vastastega oma erakonnas; ta laskis nad vangistada ja hukata.

Pärast dantonistide hukkamist ei olnud tribunali tegevusel enam mingeid piire. Ebamääraste dekreetide põhjal saadeti tapalavale inimesi igast seltskonnakihist, süüdistades neid isamaa reetmises või kehtivale korrale vastuhakkamises. Kuid kodanike hulgalist tapmist ei suudetud Robespierre'ile andestada; teda hakati süüdistama. 9. thermidoril (27. juulil 1794) esi-

nes Robespierre rahvuskonvendis kõnega, milles püüdis end süüdistuste vastu kaitsta, kuid sattus ärevusse. Konvendi liikmed ei lasknud tal edasi kõnelda. Konvent otsustas Robespierre'i ja tema lähemad sõbrad sealsamas vangistada.

Kohus mõistis Robespierre'i ja tema lähemad kaaslased kohesele hukkamisele. Järgmisel päeval, 10. thermidoril 1794 surmatigi Robespierre ja tema sõbrad.

Jakobiinide tagakiusamine. Robespierre'i kukutamine sai pöördelise tähtsusega sündmuseks Suure Prantsuse revolutsiooni käigus. Seni oli revolutsiooni tõus pidevalt kestnud, nüüd aga algas reaktsioon, revolutsiooni vaibumine.

Robespierre'i langusega algas halb aeg jakobiinidele. Neid tagandati keskasutustest ja vastutusrikkastelt kohtadelt provintsis, põhjusel, et nad olnud Robespierre'iga ühenduses. Ei kestnud kaua, kui suleti jakobiinide klubi. Algas üldine jakobiinide jälitamine. Kui jakobiinide õhutusel korraldati veel paar tööliste meelevaldust, heideti viimsedki jakobiinid konvendist välja. Ühtlasi nad vangistati. Kohus oli vangistatud jakobiinide vastu niisama karm, kui revolutsiooniline tribunal oli olnud revolutsiooni vastaste suhtes.

Direktoorium. Pärast Robespierre'i kukutamist töötas rahvuskonvent välja uue põhiseaduse (aug. 1795). See oli niinimetatud III aasta konstitutsioon (uue kalendri järgi). See andis seadusandliku võimu kahele kojale: viiesaja- ja vanadenõukogule. Viiesajanõukogu liikmed pidid vähemalt 30, vanadenõukogu liikmed vähemalt 40 a. vanad olema. Viiesajanõukogu koostas ja esitas

seaduseelnõud, vanadenõukogu hääletas ja kinnitas need. Täidesaatev võim kuulus viiele direktorile, kes ei olnud parlamendi ees vastutavad. Uue seaduse põhjal olid valimised kahekordsed ja saadikud pidid olema teatava varandusmääraga isikud.

Et end kuningameelsete vastu kindlustada, määras rahvuskonvent, et kaks kolmandikku kummastki nõukogust tuleb valida rahvuskonvendi liikmeist ja ainult üks kolmandik vabalt. Kuid valimisvabaduse kitsendamine tekitas suurt rahulolematust. 13. venedemiaire'il (5. okt.) 1795 piiras rahvahulk konvendi ümber; mässuliste hulgas ilmutasid erilist agarust kuningameelsed. Aga konvendil õnnestus mäss Napoleon Bonaparte'i osaval juhatusel maha suruda.

Avaldanud valimiste tulemused ja valinud uue valitsuse — direktoriumi, läks konvent laiali. Järgnev direktoriumi aeg (1795—99) oli Prantsusmaale kasvava reaktsiooni aeg.

Küll kavatsesid mässu tõsta rahvavabariiklased (Babeuf'i algatusel a. 1796), samuti kuningameelsed (a. 1797), kuid mõlemad katšed ebaõnnestusid. Direktoriumi võim jäi esialgu püsima.

Elu direktoriumi päevil. Pärast Robespierre'i kukutamist muutus Prantsusmaal seltskondlik elu. Nüüd said avalikku ellu astuda need, kes revolutsiooni ja terrori päevil ei julgenud endid näidata. Jälle hakkas elu tänavail, kohvikuis, teatreis, tantsulokaalides kihama. Hakati elu igakülgselt nautima. Taheti tasa teha kõike seda, millest revolutsiooni päevil oli tulnud loobuda. Mis kellelgi oli, pillati ja prassiti.

Kodanliku seltskonna koosviibimistel valitses üllatav toredus. Daamid särasid vääriskivides. Pidule

minnes polnud daamil tavaliselt jalas sukki, vaid ainult kreeka-rooma sandaalid, mispäraast ehiti varbaid ja sääri. Moes olid kreeka-rooma vabalt langevad kleidid, mis jätsid käsivarred, kaela ja rinna katmata, ja rasked antiik-soengud. Meeste moeks olid pikkade ninadega kingad, kitsad püksid ja kõrge kraega kuub.

Koosviibimistel juteldi, tantsiti, söödi ja joodi. Kaardimäng oli koosviibimistel väga harrastatud, samuti igasugused õnnemängud, nagu rulett jt. Harva esines mõni kunstnik. Pidulaual olid vaid valitud toidud ja joogid, iga pidukorraldaja püüdis teisi toitude ja jookide külluse ja haruldustega üle trumbata. Kõike seda võisid endile lubada muidugi ainult jõukad kodanikud. Rikastumisvõimalusi tookord oli. Tööstur ja kaupmees, isegi rätsep ja kingsepp, kui nad töötasid sõjalisteks tarveteks, said rahameesteks. Tarbeainete vähenemine ja hindade tõus pakkusid avaraid võimalusi spekuleerimiseks. Sahkerdajate kätte kuhjusid määratu suured varandused. Sahkerdamine oli nii harilik asi, et sellest ei keeldunud suursugused daamidki. Elati vana tuntud põhimõtte järgi: eesmärk pühitseb abinõu. Ükskõik kuidas, aga raha oli tarvis kokku ajada, et siis seltskonnas hiilata.

Samal ajal kui jõukas seltskond andus elunautimisele, hüljates igasuguse moraali, nälgis suur osa rahvast. Tarbeainete vähenemine viljaikalduste, revolutsiooni ja sõjaolude tõttu tõstis elukallidust kohutavalt. Nii maksis 1796. a. 400 g leiba 50 franki, niisama palju liha 60 franki, sama hulk suhkrut 350 fr., liiter piima 60 fr. jne. Küttematerjali — puid ja süsi — polnud peaaegu üldse saada. Arusaadav, et vaene rahvas sellises olukorras külmetas, nälgis ja käis räbala. Armupalujaid leidis Pariisis igal sammul, aga ka vargus oli direktooriumi päevil kohutavalt levinud.

Pidage meeles:

- 1774—1792 — Louis XVI.
- 5. mail 1789 — Astub kokku seisustekogu.
- 14. juulil 1789 — Revolutsiooni algus.
- 1791 — Esimene põhiseadus.
- 1791—1792 — Legislatiivi aeg.
- 1792 — Sõja algus.
- 1792—1795 — Rahvuskonvendi aeg.
- 1793—1794 — Jakobiinide hirmuvalitsus.
- 1795—1799 — Direktooriumi aeg.
- 1789—1799 — Suure Prantsuse revolutsiooni kestus.

Küsimusi kordamiseks:

Millest tekkisid suured puudujäägid riigimajapidamises Prantsusmaal? Kellelt nõuti Prantsusmaal makse? Mis äratas linnakodanikes iseteadvust ning kihutas neid poliitilisi õigusi nõudma? Iseloomustage Louis XVI! Milliseid reforme soovitas Turgot? Miks ei andnud Louis XVI aegsed reformid tulemusi? Miks osutus seisustekogu kokkukutsumine paratamatuks? Kes võisid selle valimistest osa võtta? Nimetage tähtsamad III seisuse juhid revolutsiooni eel! Millal astus kokku seisustekogu? Millistes küsimustes tekkis III seisusel tüli? Millega lõppes võitlus III seisuse ja kuninga vahel? Mispärast nimetas rahvuskogu end asutavaks koguks? Miks siiski puhkes revolutsioon? Millal vallutati Bastille? Nimetage tähtsamad sündmused Suure Prantsuse revolutsiooni käigus 1789. a. suvel ja sügisel! Loetelge inim- ja kodanikuõiguste deklaratsioonis avaldatud põhimõtted! Kas asutav kogu teostas neid põhimõtteid oma seadusandluses? Millist mõju avaldas jakobiinide klubi rahvale? Kes olid selle klubi juhid? Millist mõju avaldas pahempoolne ajakirjandus rahvale? Kuidas mõjus kuninga põgenemiskatse revolutsiooni käigule? Millise riigikorra pani maksma 1791. a. põhiseadus? Milliseid dekreete tahtis legislatiiv avaldada? Millisele riigile kuulutas legislatiiv sõja ja miks? Millal ja miks kukutati kuningas troonilt? Millal oli rahvuskonvendi aeg? Millal kuulutati Prantsusmaa vabariigiks? Mis ajast hakkas kehtima uus ajaarvamine? Millal

hukati Louis XVI? Millised rühmitused olid rahvuskonvendis? Võrrelge nende poliitilisi vaateid! Millega lõppes jakobiinide ja žirondiinide vaheline võitlus? Milliste abinõudega lootis Robespierre Prantsusmaad aidata? Mispärast langes Robespierre? Millal hukati Robespierre revolutsioonikalendri järgi (kuupäev ja aasta)? Kuidas käis jakobiinide käsi pärast Robespierre'i? Millise konstitutsiooni võttis rahvuskonvent lõpuks vastu? Millal oli direktoriumi aeg? Kuidas elati direktoriumi ajal kodanlikus seltskonnas ja kuidas elasid kehvikud? Millistesse ajajärkudesse võib jagada Suure Prantsuse revolutsiooni?

2. Napoleoni ajastu.

Edasikestvad sõjad. Legislatiivi ajal alanud sõjad keetsid ka kogu konvendi aja. Hoolimata sellest, et Prantsusmaaga seisis sõjajalal peaaegu kogu Euroopa, olid prantslased võitmatud. Prantsuse vabale rahva-vaele ei suutnud vastu seista Euroopa valitsejate palgasõdureist või pärisorjadest koosnevad sõjaväed aadlikest ohvitseride juhatusel. Võitjatena läbisid prantslased Belgia, Hollandi, Reinimaad. Prantsuse väed tungisid ka Põhja-Itaaliasse, et sealtkaudu oma ägedaimale vastasele Austriale hoopi anda. Ainult merel polnud prantslastel õnne. Kokkupõrgetel Inglise laevastikuga jäid võitjaiks inglased.

Direktoriumi ajal kestis sõda üha edasi. Prantsusmaa majanduselu oli niivõrd langenud, et seda loodeti veel vaid võidukate sõdadega parandada. Sõjatööstus oli töölistele peagu ainukeseks teenistuskohaks, sõda ise avaraks tegevuspõlluks meestele. Seepärast ei nõudnud rahvas sõja lõpetamist.

Prantsuse sõjaväed hakkasid eriti võidukalt sõdima alates 1796. a., millal vägede ülemjuhatajaks sai **B o n a p a r t e**.

Napoleon Bonaparte. Napoleon sündis Korsika saarel. Hariduse sai ta prantsuse sõjakoolides, kus ta ilmutanud erilist huvi matemaatika vastu ning osutanud erilist osavust sõjamängude korraldamises. Pärast õpingute lõppu astus Napoleon kahurväe-ohvitserina Prantsuse sõjaväkke. Juba 24-aastasena ülendati ta

Napoleon Bonaparte.

kindraliks. 1796. a. nimetati ta Itaalias sõdivate Prantsuse vägede ülemjuhatajaks. Tollest ajast algas tema hiilgeaeg.

Kui noor kindral sai Itaalias oleva sõjaväe oma juhatuse alla, oli see väga halvas seisundis. Prantsuse valitsus ei suutnud oma sõjaväge ei korralikult toita ega katta. Pealegi võttis ametnike keskel vargus laialt

maad. Tihti veeresid sõjaväe toitmiseks või katmiseks määratud summad ametnike taskuisse. Ka distsipliin oli sõjaväest kadunud. Kuid andeka ülemjuhataja ettevõtlikkus ja südidus tõi siia kohe parandust. Napoleon tagandas saamatud ohvitserid ja röövametnikud, nõutas meestele paremad riided ja korraldas moonamuretsemist, julgustas sõdureid võitudega, sõjasaagi ja auga. Tema isiklik julgus ja vahvus vaimustas sõdureid. Võit võidu järel oli selle tasuks.

Napoleon ei leppinud ainult sõjameheliku kuulsusega, ta püüdis kodumaale ka aineliselt toeks olla. See pärast nõudis ta kõigilt Itaalia valitsustelt, kes temalt rahu palusid, suurt tasu (paavstilt 20 milj. franki, Modena hertsogilt 10 milj., Parma hertsogilt 4 milj. jne.). Saadud summad saatis ta oma valitsusele ja parandas seega Prantsusmaa rahandusolusid.

Austerlased olid sunnitud Napoleoniga *Campoformio* a. 1797 prantslastele soodsail tingimusel rahu tegema. Prantsusmaa omaks tunnistati selle rahulepingu järgi Saksa maa-alad Reini pahemal kaldal ja Belgia ning Lombardia. Vastutasuks andis Napoleon Veneetsia vabariigi maa-ala austerlastele.

Bonaparte'i nimi täitis nüüd kogu maailma. Põnevusega oodati teda kodumaale, kus korraldati talle hiilgav vastuvõtt. Prantsusmaa oli oma kindrali üle uhke, ainult direktorium tundis tema pärast kartust. Napoleon oli võidetud mail talitanud kui piiramatu ainuvalitseja; ta ei hoolinud sellest, kas tema sammud direktoriumile meeldisid või mitte. Kuid Pariisis oli Napoleon äärmiselt tagasihoidlik, ta elas vaid ühele mõttele, mis oli ka direktoriumi suurim mure, — kuidas inglasi võita.

Sõjaretk Egiptusse. Kohe pärast rahu sõlmimist austerlastega kaalusid prantslased, kuidas saavutada võitu ka inglaste üle, kes olid Prantsusmaale palju kahju teinud. Inglise saarriigile oli peaaegu võimatu kallale tungida, sest saari kaitses suur laevastik. Napoleon seletas, et tuleb halvata Inglise kaubandust ja sel otstarbel vallutada tema tähtsaim asumaa — India.

Napoleon asub sõjakäigule Egiptusse.

Idamaaga kauplemine tuleb prantslastel endi kätte võtta ja sel otstarbel Egiptus Prantsuse asumaa aks teha. Napoleon pani ette organiseerida kohe sõjakäik Egiptusesse. Ta ei kahelnud selles, et direktorium nimetab tema selle ettevõtte juhatajaks, ja ta ei eksinud.

Maikuu a. 1798 sõitis Napoleon Egiptuse suunas merele. Ta möödus Vahemeres õnnelikult inglastest,

kes teda varitsesid, maabus Aleksandrias, viis oma väed sisemaale ja võitis kuulsas „püramiidide lahingu“ (püramiidide juures) egiptlaste väed, ja nii sattus Egiptus, mis oli seni nimeliselt olnud Türgi ülemvalitsuse all, kuid tegelikult kohaliku aristokraatia — mamelukkide — valitseda, Napoleoni võimu alla. Aga suur kaotus tabas Napoleoni seega, et samal ajal inglise admiral Nelson Prantsuse laevastiku Niiluse jõe suudmes Abukiri juures hävitas. Prantslaste ühendus kodumaaga oli katkestatud. Sellest hoolimata tungis Napoleon oma vägedega Palestiinasse ja Süüriasse ning saavutas sealgi võite. Kuid ka kaotused olid tema väes kohutavalt suured, eriti katku tõttu; ta pidi Indiasse mineku mõttest loobuma ja pöördus Egiptusse tagasi. Siin vaigistas ta mässud, mis mamelukid olid prantslaste vastu organiseerinud. Juhuslikult sai ta Euroopast teateid, et ühendatud Vene-Austria väed on prantslased Põhja-Itaaliast välja kihutanud ja et direktoriumi autoriteet Prantsusmaal on langenud. Nüüd tundis Napoleon, et on saabunud hetk, millal tema võib Prantsusmaa isandaks hakata. Ta jättis oma sõjaväe saatuse hoolde, läks Aleksandrias salaja laevale (22. aug. 1799), võttes kaasa ainult oma lähimad sõbrad, ning sõitis kodumaale. Õnnelikult möödus ta ka seekord Vahemerel inglastest.

VIII aasta riigipööre. Napoleon Bonaparte'i tagasitulek kutsus Prantsusmaal esile suure juubelduse. Temas nähti meest, kes pidi maa ja rahva päästma. Direktorium oli rahva usalduse täielikult kaotanud. Direktoriumi rahandusolud olid katastroofilises seisundis. On arusaadav, et Napoleoni Pariisi ilmunisel vaatasid paljude silmad abi otsides temale. Poliitilised erakonnad tahtsid teda endi poole meelitada, kuid Napo-

leon oli ainuvalitsejalike kalduvustega. Ta tahtis kogu Prantsusmaa juhtimise enda kätte võtta. Prantsusmaa toleaegseis oludes võis see sündida, sest rahva rõhuv enamik — talupojad ja linnakodanlus — soovis tugevat valitsejat ning kindlat korraldajat.

Riigipöörde teostamise otstarbel ühines Napoleon direktoriumis opositsioonis oleva kahe direktoriga (Sieyès ja Roger-Ducos). Nende ettepanekul määras vanadekogu Napoleoni Pariisis olevate vägede ülemjuhatajaks (18. brumaire'il). Sõjaväe abil teostas Napoleon järgmisel päeval riigipöörde, mis on ajaloos tuntud VIII a. riigipöördena (19. brumaire'il ehk 10. nov. 1799).

Seega lõppes direktoriumi valitsus pärast nelja-aastast kestust (1795—99) ja algas konsulaadi aeg. Uue VIII aasta põhiseaduse järgi kuulus täidesaatva võimu täius esimesele kolmest konsulist, kelleks sai Napoleon. Ainult temal oli seaduste algatamise ja nende väljakuulutamise õigus; tema nimetas kõrgemaid ametnikke, juhtis välispoliitikat, käsutas sõjaväge. Seadusandlik võim oli jaotatud mitme asutuse vahel (riiginõukogu, tribunaat, seadusandlik korpus ja senat). Esimene konsul võis aga seadusandlike kogude poolt vastuvõetud seaduse ka avaldamata jätta.

Napoleon — konsul ning keiser. Konsulaadi ajal (1799—1804) oli Prantsusmaa vaid vormilt vabariik, sest tegelikult määras VIII a. konstitutsioon esimesele konsulile diktaatorliku võimu. Kuid auahnele ning valitsushimulisele Napoleonile polnud sellest veel küllalt. 1802. a. nimetas temale sõnakuulelik senat ta Prantsusmaa eluaegseks konsuliks (esialgu oli konsul ametiaeg määratud 10 aastale) ja 1804. a.

kuulutas sama asutus ta Prantsusmaa keisriks. Mõlema sündmuse puhul korraldati küll ka rahvahääletus, mis andis jaatavad otsused. Isegi pidulikust kroonimisest ei loobunud Napoleon. Aga Napoleon ei läinud end kroonima Rooma, nagu seda oli teinud Karl Suur, vaid ta kutsus paavsti Pariisi. Kroonimisel ei võtnud ta krooni vastu paavsti käest, vaid pani selle endale ise pähe.

Prantsusmaa oli jällegi kroonikandja võimu all; ainult et Napoleon ei nimetanud end valitsejaks „jumala armust“, vaid keisriks „rahva tahtel“. Väliselt aga polnud vanade kroonikandjate ja keiser Napoleoni vahel vahet. Napoleon korraldas oma koja täiesti vana kuningakoja moodi. Bonaparte'i perekonna liikmeist tehti keiserlikud printsid ja printsessid, kindraleist ja kõrgeist ametnikest marssalid, krahvid, hertsogid, kes kandsid aumärkidega kaetud ülikondi.

Keisrina oli Napoleon piiramatu ainuvalitseja. Ta ei sallinud kelleski iseseisvust. Kes ei alistunud riigis kehtivaile seadustele ja määrustele, see vangistati ja saadeti maalt välja. Vali tsensuur valvas trükitooteid. Napoleon ütles: „minu ametnikud“, „minu politsei“, „minu ajalehed“, „m i n a olen tõeline ning ainus rahvaesindaja“ jne.

Kuid sisuliselt ei olnud Napoleon ainuvalitseja vana korra mõttes. Napoleon hävitas küll revolutsiooni poliitilised saavutused — kodanike poliitilised õigused ja vabadused, kuid ta jättis alles revolutsiooni saavutatud sotsiaalse korra. Napoleonil polnud mingit huvi hakata kaitsma vana korra aegseid seisuste eesõigusi, mis pärast ta jättis kodanike ühetaolisuse seaduste ees kehtivaks. Ametisse nimetamise puhul arvestati Napoleoni riigis ainult ametniku isiklikku tublidust, mitte

iaalgi ta päritolu. Talurahva feodaalkohustused ja kirikukümnised jäid igavesti kaotatuks.

Mitte v a n a Prantsusmaa ei ärganud Napoleoni uuesti ellu, vaid u u s Prantsusmaa oli sattunud keiser Napoleoni võimu alla. Seega oli suurel revolutsioonil Prantsusmaa ajaloolises arenemises siiski oma tähtsus. Napoleonist on säilinud hästikorraldatud sea-dustekogu, nn. N a p o l e o n i k o o d e k s, mis pole oma tähtsust tänapäevanigi kaotanud.

Üks Napoleoni iseloomustus.

Kui olime audientsisaalis jõudnud asuda mitmesse pool-sõõri, kuulutas hüüd „keiser!“ Napoleoni lähenemist. Lihtsas sinises mundris, väike kübar kaenla all, tuli ta kohmakal sammul meie poole. Temas tundus tahteinimest, kes midagi suudab saavutada, ühtlasi põlgust nende vastu, kellelt ta midagi saavutab. Soodsa mulje avaldamine ilmumisel tundus temale küll soovitatavana, siiski aga ei pidanud ta tasuvaks selleks vaeva näha. Sellest see vahelduv hooletus ja püüdlikkus, mis sulasid kokku rahutuseks ja umbusalduseks.

Ta rääkis lühidalt, järsult, sõnu loopides, ja isegi kõige ükskõiksemaist asjust kirgliku ägedusega. Isegi kui ta tahtis hea olla, tundus, nagu oleks ta pahane. Olen vaevalt kuulnud teist nii toorest, taltsutamata häält kui temal. Ta silmad olid tumedaist varjudest piiratud, pilk oli kiindunud enda ette maha ja liikus järsult, kiiresti ja teravalt. Naeratamisel naeratas ta vaid ühe näopoolega, liikumatult süngeks jäid laup ja silmad. Kui ta, nagu ma hiljem nägin, ka neid naeratusele sundis, omandas ta nagu julmad jooned. Sellises naeratuse ja tõsiduse segus oli midagi hirmuäratavat. Ma ei tea, mida arvata inimestest, kes on tema näos leidnud sõbralikkust ja võitvat armsust. Ta näojooned olid ometi iseenesest salgamatult kaunid, aga marmorlikult kalgid ega lasknud tekkida usaldust ega südamlikkust. Mis ta kõneles, oli, niipalju kui ma iganes kuulsin, vähese kaaluga niihästi sisult kui sõnalisel väljenduses, vaimutu, huumoritu, jõutu, kohati naeruväärt ja algeline. Ta küsimused mõjusid mõnigi kord koolipoisi õp-

petunnina, kes, oma asjas mitte päris kindel, endale kordab, mida kardab tarviduse silmapilgul unustada.

On tōsi, et tema suust on kuulnud väga tugevaid vägisõnu ja et ta käsud olid enamasti valjud ja lühikesed. Kuid ka siin on mõõduandev võim ja sõnade kaal tuleb keisrilt, mitte kõnelejalalt. Oma eesmärgid saavutas ta kindlamini teissuguste abinõudega, oma üleoleva väepealikuandega ja raudse tahtega. Neis omadusis peitub ta õige suurus ega tarvitse temale muid omadusi külge riputada, et näha temas harukordset inimest. Kauni kõne ja meeldiva väljenduse annet, mida oli Aleksandril, Caesaril ja Friedrichil, polnud temale antud. Seepärast ärritaski teda üle igasuguse määra vaimukas, terav või naljakas sõna tema kohta, ja väike pilkelaul või arvustav nali võis teda vihast pööraseks ajada.

Napoleoni isik mõjus võluvalt ja vägevana seal, kus ta tõesti oli ta ise. Seda oli ta vägede eesotsas, lahinguväljal korraldusi tehes ja vägesid juhatades. Kui ta aga püüdis end kehtima panna aladel, mis polnud tema omad, paljastus ta võimetus. Mälestus temast ja hilisemate põlvede kujutluses uuestiloodud pilt on äratanud rohkem vaimustust, kui ta ise suutis seda oma eluajal sisendada. Prantslased, kuivõrd nad teda suurena tunnustasid, nägid tema suurust siiski ainult selles, mida ta suutis.

(Varnhagen von Ense, kirjanik, kes viibis Austria saatkonna liikmena a. 1810 Pariisis.)

Napoleoni sõjad. Napoleoni ainuvalitsejaks hakkamisega muutusid Prantsusmaa sõjad vägivaldseiks röövsõdadeks. Kuulsuseotsijana, rahvaste rõhujana marssis Napoleon lõunast Kesk-Euroopasse ja sealt edasi idasuunas Moskvani, tahtes olla kogu Euroopa juhataja ja Venemaa kaudu Indiasse tungida. Egiptuse sõjakäigu ajal venelaste poolt okupeeritud Põhja-Itaalia võitis Napoleon tagasi *M a r e n g o* lahinguga (1800). Napoleoni uued võidud aitasid kaasa tema eluaegseks konsuliks ning keisriks saamisele. Kesk-Euroopa isandaks tõusis Napoleon pärast *A u s t e r l i t z i* lahingut Määrimaal (1805). See oli nn. „kolme keisri

lahing"; keisrid Napoleon I, Franz II (Saksa) ja Aleksander I (Vene) viibisid isiklikult lahinguväljal. Kogu päev võltas siin vihane võitlus, aga öö tulekuks olid lepinglaste väed purustatud.

Kuid enne Austerlitz'i kaotasid prantslased lahingu merel, Trafalgar'i (Cadix'i) juures; kuigi Nelson selles lahingus langes, oli see inglaste lõplik võit prantslaste üle merel. Aga Austerlitz'i hiilgav võit aitas selleks kaasa, et seisukorra peremeheks jäi siiski Napoleon.

Pressburg'i sõlmitud rahu järgi Austria loovutas Napoleonile Veneetsia, Istria ja Dalmaatsia. Napoleon nõudis keiser Franz II-lt, et ta loobuks Saksa rahvuse Püha Rooma riigi kroonist ja nimetaks end edaspidi ainult Austria keisriks. Nii lõpetas Napoleon selle keskaegse riigi olemasolu (1806).

A. 1806 asus Napoleon Preisimaad vallutama. Friedrich II järglased polnud hoolitsenud sõjaväe eest, ei püüdnud tõsta rahva hüvangut, pealegi tüütas Preisi bürokraatlik riigikord kõiki. Seepärast avaldas preisi rahvas vaenlase pealetungi puhul üsna passiivset vastupanu. Jena ja Austerlitz'i lahingus võitis Napoleon Preisi väed ja talle avanesid väravad Berliini.

Kui Napoleon lähenes võitjana Vene piirile, sobitas Vene keiser Aleksander I temaga rahu. Tilsit'i Neemeni ääres oli keisrite kokkusaamine (1807), kus nad teineteisele sõprust vandusid ja jagasid võimu Euroopa mandril. Venemaa keisrile Aleksander I jäi tegevusvabadus Türgi ja Rootsi suhtes (Aleksander I valutas varsti Türgilt Bessaraabia ja Rootsilt Soome), Prantsuse keisrile Napoleon I aga jäi tegevusvabadus Lääne-Euroopas.

Pärast Tilsiti rahu oli Napoleon oma kuulsuse tipul. Temale allus kogu Lääne-Euroopa peale Inglismaa;

igal pool talitas ta oma äranägemise järgi. Preisi riigilt võttis ta ära selle riigiga ühendatud Poola osad ja tegi neist *Varssavi suurhertsogiriigi*; *Varsavi* riigi valitsemise andis ta Saksi kuurvürstile, kelle ta sel puhul ühtlasi kuningaks ülendas. Läänepoolseist Preisi riigi maadest (Reini ja Elbe vahel) lõi Napoleon *Vestfaali kuningriigi* ja pani sinna valitsema oma venna Jérôme Bonaparte'i. Preisimaa pidi Napoleonile veel rasket kontributsiooni maksma ja prantsuse sõdureid ülal pidama.

Sise-Saksamaal hävitas Napoleon peaaegu kõik väiksemad riigikesed ja kuulutas nad suuremate valituskondade *Baieri*, *Württembergi* ja *Baadeni* võimule alluvaks. Ka *Baieri* ja *Württembergi* valitseja said Napoleonilt kuningatiitlid. Et *Lõuna-* ja *Kesk-Saksamaa* riike endaga rohkem siduda, moodustas Napoleon neist „*Reiniliidu*“, mille protektoriks nimetas enda; kõik liitu kuuluvad riigid olid kohustatud oma protektorile tema nõudel tarvilikku arvu sõdureid andma.

Hollandi vabariigi nimetas Napoleon *Hollandi kuningriigiks* ja määras sinna valitsema oma venna *Louis Bonaparte'i*. Itaaliasse asutas ta kaks kuningriiki: põhja poole *Itaalia kuningriigi*, mille krooni ta kandis ise, ja lõuna poole *Napoli kuningriigi*. Paavstilt võttis Napoleon ilmliku võimu, saatis ta *Pariisi* elama ja liitis kirikumaad *Prantsusmaaga*. Ka *Hispaanias* ja *Portugalis* talitas Napoleon oma äranägemise järgi. Portugali kuningas põgenes *Ameerikasse*, kuna *Hispaania* kuningas ja troonipärija viidi *Prantsusmaale* vangi. *Hispaania* valitsejaks määras Napoleon oma venna *Joseph'i*.

A. 1808 tulid mõlemad Euroopa võimumehed Napoleon ja Aleksander veel *Erfurti* kokku; siia olid käsutatud ka paljud väiksemad valitsejad, riigimehed

ja diplomaadid, kelle ees keisrid demonstreerisid oma vägevust. Kuid sõprus mõlema keisri vahel ei kestnud kuigi kaua.

Napoleon ja alistatud rahvad. Napoleoni hiiglavõidud ei ole seletatavad ainult tema geniaalsete väepealikuomadustega, vaid rohkem Euroopa riikide tolleaegsete oludega. Riikide vahel ei olnud sõprust; nende valitsejad olid üksteisele äärmiselt kadedad ja leppisid Prantsusmaaga kergesti kokku, kui nad sellest aga mingit kasu lootsid, saades sel teel üldise asja reetjaiks. Kui Napoleon Euroopa küll kergesti vallutas, ei olnud tal niisama kerge oma võimu säilitada. Napoleon talitas liiga türanniliselt; seega ei ässitanud ta enda vastu ainult võidetud valitsejaid, vaid ka neile alluvad rahvad. Rasked sõjamaksud, Prantsuse vägede ülalpidamise kohustused mõjusid pealegi raskesti ka majanduslikult. Et Inglise kaubandusele hoopigi anda ja Prantsusmaa tööstust ning kaubandust tõsta, sundis Napoleon kõiki võimualuseid riike, ka Venemaad, tunnustama **k o n t i n e n t a a l b l o k a a d i**, mille põhjal nimetatud riigid pidid oma sadamad Inglise kaubalaevadele sulgema. Koloniaalkaubad läksid seepärast väga kalliks ja mitmed tarvilikud toorained kadusid turult.

Kõigil neil põhjusil läks alistatud rahvaste meeleolu Prantsusmaa vastu vaenuliseks. Tekkisid mässud Prantsuse võimu vastu. Võimas patriootiline liikumine valdas hispaanlasi ja portugallasi kohe prantslaste sissetungimisel. Neid toetasid inglased; viimaste abiga läkski Hispaanial ja Portugalil korda Napoleoni ikke alt vabaneda. Ka Austria katsus vabaneda, kuid pärast rasket lüüasaamist **V a g r a m i** juures pidi ta Napoleoniga **V i i n i s** rahu sõlmima ja võitjale mõned maa-alad loovutama.

Mujal Saksamaal võttis samuti laialdaselt maad Napoleoni-vastane liikumine. Kandes Napoleoni iket, kannatades rahvuslikku alandust, muutusid sakslased otse marurahvuslasteks. Õpetlane Fichte, omaaja parimaid kõnemehi, propageeris reas kõnedes usku Saksamaa paremasse tulevikku ja kutsus kõiki sakslasi üheks rahvaks ühinema, et iseseisvust tagasi võita. Fichte kõnedel, mis avaldati trükis, oli määratu suur mõju. Kihutustöö tulemusena tekkisid Saksamaal salaühingud (Tugendbundid), mille eesmärgiks oli pinnavalmistamine prantslastele vastuhakkamiseks.

Napoleoni langus. Napoleoni täht hakkas tõsiselt veerema alles Venemaa sõjaretkel. Aleksander I ei saanud Napoleoniga kaua sõprust pidada; ta veendus peagi, et suur vallutaja kasutas tema sõprust vaid jõudude kogumiseks. Pealegi tõi kontinentaalblokaad Venemaale määratu suurt kahju. Aleksander hakkas tasahilju sõja vastu valmistuma. Sedasama tegi ka Napoleon. Kevadel 1812 tõi Napoleon Venemaa piirile ligi poolemiljonilise sõjaväe, mis koosnes kõigi Prantsuse võimu aluste riikide väeosadest: seal oli prantslasi, hollandlasi, sakslasi, itaallasi, hispaanlasi, poolakaid jt. Venemaa mõtles Napoleon ruttu vallutada, kuid seekord eksis Napoleon oma kavatsustes. Venelased taganesid küll tema vägede eest, aga nad tegid ka maa lagedaks, nii et vaenlasele ei jäänud sealt midagi võtta. Moskva ees Borodino väljal tungis Napoleon vastasele kallale; venelased panid ägedalt vastu, kuid olid sunnitud taganema, jättes surnukehi hunnikutena maha. Ka prantslaste kaotused olid suured. Kui asuti laipu koristama, ei jõutud neid lugeda. See oli veriseim lahing Napoleoni lahingute seerias. Jõudnud Moskvasse ja asunud Kremliisse, ootas Napo-

leon Aleksandrit rahu paluma, aga see ei ilmunud. Moskva leidis Napoleon tühjana; inimesed olid põgenenud ja varandused kaasa viinud. Pealegi algasid Moskvast kohe pärast prantslaste sissemarssi hiiglatulikahjud, mis tegid vaenlaste sealviibimise õudseks. Tule kustutamise võimalusi polnud, sest venelased olid veepritsid välja vedanud. Viis päeva möllas tuli, äratades pealtvaatajais ahastust. Siis kustutas kestav vihmasedu põleva linna. Moskva õudsed sündmused mõjusid Napoleoni sõjaväele demoraliseerivalt; taheti koju minna. Ka toiduaineist oli puudus ja Venemaa käre külm tegi Napoleoni kergestiriietatud sõduritele elamise võimatuks. Napoleon andiski kojutaganemise käsu. Taganejaid tabas hirmus saatus. Nad ei leidnud kustki toitu ega peavarju. Hulkadena hukkus neid Vene legendikel nälja- ja külmasurma. Suure väe riismeist jõudis Preisimaa piiridesse ainult mõnikümmend tuhat meest. Napoleon oli oma hukkuva väe maha jätnud ja läände rutanud, et kiires korras uut sõjaväge organiseerida.

Napoleoni väe riismeid jälitades ilmusid Vene väed Preisimaa piirile, kus kohalik rahvas neid kui vabastajaid tervitas. Aleksander I tegi nüüd endale ülesandeks relvi mitte enne maha panna, kui Napoleon on võidetud. Preisi kuningas kõhkles algul temaga ühinemast, aga otsustas seda pea teha, samuti astus Aleksander I-ga lepingusse Austria keiser. Liitlaste vägede juhtideks hakkasid Blücher, Bülov ja Wellington. Ka Napoleon kogus hoolega sõjaväge, et sundida Kesk-Euroopat sõna kuulma. Aga Leipzigis lahingus (1813) said tema väed lüüa ja ta pidi Reini taha taganema. A. 1814 tungisid Vene, Austria, Preisi ja Inglise väed Prantsusmaale, läksid Pariisi ja sundisid Napoleoni Prantsuse ja Itaalia troonist loobuma. Napoleon saa-

deti Elba saarele Vahemeres. Liitlased kutsusid Louis XVIII Bourbon'i Prantsusmaale tagasi tingimusega, et ta paneks riigis kehtima konstitutsioonilise korra. Prantsusmaa piirideks loeti ennesõja-aegsed (1792. a.) piirid.

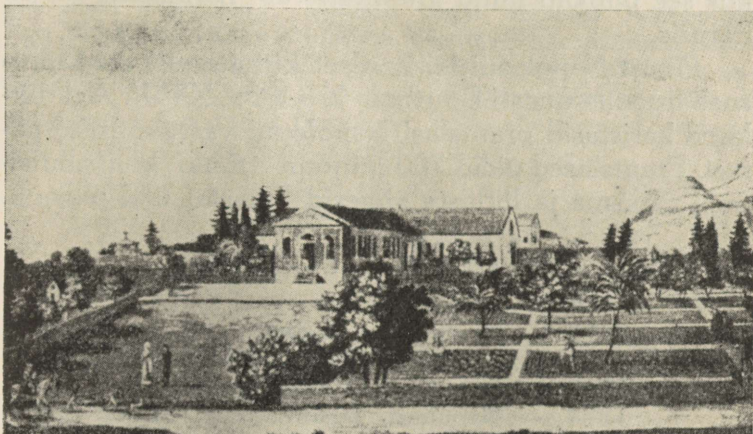
Siis kutsusid liitlased Viini kokku kongressi (1814), et Napoleoni muudetud Euroopa kaarti korraldada ja kõik tarvilised poliitilised küsimused ära otsustada. Kuid maade jagamisel läksid võitjad tülli, mispärest kongressi töö venis. Prantsusmaale tagasi kutsutud Bourbon'id ei olnud revolutsiooni ajal „midagi unustanud ega midagi juurde õppinud“. Nad hakkasid võimul olles Prantsusmaal vana korda kehtima panema. Bourbon Louis XVIII-ga ühes tulid tagasi mööda Euroopat laialivalgunud emigrandid ja hakkasid oma revolutsiooni ajal riigistatud varandusi tagasi nõudma. Sõjaväest tagandati Napoleoni ohvitserid ja nende asemele nimetati tundmatud aadlimehed. Need asjaolud pahandasid rahvast ja sõjaväge.

Napoleoni viimne tõus ja langus. Loomulikult ei tahtnud ka Napoleon oma seisundiga leppida. „Maa-ilmal valitsejale“ oli Elba saar tema 45-ndal eluaastal elamiseks muidugi kitsas. Teades, et Prantsusmaal pole rahvas tagasitulnud Bourbon'idega rahul, ja kuuldes, et liitlased ei leia Viini kongressil paljudes küsimustes ühist keelt, otsustas ekskeiser jälle õnne katsuda. Ta põgenes Elba saarelt ja ilmus umbes 1000 mehe saatel Lõuna-Prantsusmaale. Lyon'i juures tuli talle vastu Louis XVIII saadetud väesalk. Kuid Napoleonil ei olnud tarvis isegi mõõka paljastada. Ta sammus kuninga väesalgale vastu ja hüüdis: „Kui teie keskel on sõdur, kes tahab oma keisrit hukata, siis tehku ta seda!“

Vaimustatud „vive l'empereur! (elagu keiser!)“ oli talle vastuseks ja kuninga vägi läks tema poole üle.

Louis XVIII oli oma kojaga Pariisist põgenenud ja Napoleon astus jälle troonile ning valitses veel 100 päeva.

Kui teade Napoleoni põgenemisest saabus Viini, oli ärevus suur. Kongress katkestas oma töö ja liitlased töötasid mõõka mitte enne tuppe pista, kui Napoleon

Napoleoni elukoht Püha Helena saarel.

on võidetud. Liitlaste väed viibisid Belgias; nende juurde ruttas Blücher ja uute abivägedega pidi tulema Wellington. Leipzigi juures oli Napoleon lahingusse astumisega viivitanud, seda pidas ta pärast ise kaotuse põhjuseks. Nüüd ei tahtnud ta vaenlaste rünnakut ootama jääda, vaid läks ise vaenlasele vastu. Waterloo lahing otsustas aga asja liitlaste kasuks, sest liitlaste pool oli suur jõudude ülekaal. Rõhutatud meeolus lahkus Napoleon kiires korras lahinguväljalt. Ta

ilmus Pariisi; seal aga nõuti temalt troonilt lahkumist. Napoleon, nähes oma lootusetut seisundit, loobus troonist poja kasuks 22. juunil 1815. Nüüd saatsid liitlased Napoleoni vangina Püha Helena saarele, kus ta a. 1821 suri. Napoleon maeti kindrali auavaldustega saarele leinapajude varju, kus ta vangina oli sageli aega veetnud. Ta laip sängitati nelja üksteises asetsevasse kirstu. Hiljem toodi Napoleoni põrm Prantsusmaale, kus see puhkab nüüd graniitkirstus Invaliidide Majas Pariisis.

Pärast Napoleoni teiskordset kukutamist sai Prantsuse troonile uuesti Bourbon L o u i s XVIII. Aga liitlased karistasid prantslasi Napoleoni vastuvõtmise pärast. Prantslased pidid 700 miljonit franki kontributsiooni maksma ja liitlaste vägesid 5 aastat ülal pidama.

P i d a g e m e e l e s :

- 1799—1804 — konsulaadi aeg.
- 1804—1815 — Napoleon — keiser.
- 1806 — Püha Rooma riigi lõpp.
- 1812 — Napoleoni sõjakäik Venesse.
- 1814 — Napoleon tagandatakse esimest korda troonilt.
- 1815 — Waterloo lahing ja Napoleoni lõplik kukutamine.

Küsimusi kordamiseks :

Millega seletada Prantsusmaa edu sõjas? Iseloomustage Napoleoni! Millal algas tema tõus? Millised olid Campoformio rahu tingimused? Mida kavatses Napoleon Egiptuse sõjakäiguga? Miks ei teostunud tema India vallutamise kava? Millised asjaolud kihutasid Napoleoni tagasi Euroopasse tõtama? Kuidas seletada Napoleoni VIII aasta riigipöörde võimalikkust? Kellele kuulus võim VIII a. konstitutsiooni järgi? Miks ei arvata konsulaadi aega Suure Prantsuse revolutsiooni ajastusse? Millal oli Napoleon Prantsusmaa keiser? Millise

võimuga valitses keiser Napoleon? Millised üldise tähtsusega sotsiaalsed tagajärjed olid Prantsuse revolutsioonil? Milline seadustekogu avaldati Napoleoni ajal? Mis tähtsus oli Austerlitz lahingul? Millal lõpetas Napoleon Saksa rahvuse Püha Rooma riigi olemasolu? Millistes lahingutes võitis Napoleon sakslased? Millal oli Napoleon oma hiilguse tipul? Millised uued riigid lõi Napoleon Saksamaal? Kuidas korraldas ta Itaalia ja Hispaania valitsemise? Mida nimetati kontinentaalblokaadiks? Kuidas suhtus Napoleon võidetud maa-
desse? Kus tekkisid mässud Napoleoni vastu? Miks kaotas Napoleon Venemaal? Millised riigid ühinesid Aleksander I-ga Napoleoni võimu lõplikuks murdmiseks? Millised lahingud kaotas Napoleon? Mis võimaldas tal veel 100 päeva valitseda? Miks kaotas Napoleon lõpuks, kuna ta enne oli võitmatu? Kus veetis Napoleon oma elu viimised aastad? Kus puhkab praegu tema põrm?

VII. ÜLDEUROOPALINE REAKTSIOON.

Reaktsioon ja selle põhjused. Suur Prantsuse revolutsioon ja sellele järgnenud Napoleoni ajastu hoidsid Euroopa valitsejate kodasid ärevil. Loomulikult ihkasid valitsejad revolutsiooni mõju hävitada, et oma troonidel jälle kindlad olla. Selle teostamisele asusidki nad pärast Napoleoni kukutamist.

Ega rahvaski olnud enam revolutsioonijoo vastuses. Aadel ja vaimulikud, kelle huve revolutsioon otse riivas, hakkasid kohe revolutsiooni puhkedes revolutsiooni vastaseiks; kodanlus hakkas Prantsusmaal töötama revolutsiooni vastu, niipea kui tema huvid olid rahuldatud (konvendist alates). Rahva laiemad hulgad pettusid revolutsioonis Robespierre'i hirmuvalitsuse päevil. Direktooriumi ja Napoleoni ajastu vintutused panid paljusid kahtlema, kas revolutsioonist oligi kasu. Üha enam võitsid pinda reaktsioonilised vaated.

Reaktsiooniliselt mõtlejad leidsid, et demokraatlikud aated pole elus üldse rakendatavad, sest viis ju nende praktiline teostamine Prantsusmaa terroriaja kordusteni. Kõik, mis oli Prantsuse revolutsiooni käigus halb, kirjutasid reaktsionäärid demokraatlike aadete ja valgustusaja ideede arvele. Deism ja ateism langesid põlu alla, hinnati vaid katoliku usku selle alalhoid-

likkuse pärast. Valgustusaja poliitilised ideed mõisteti hukka. Öeldi, et rahvavalitsus vallandab masside metsikud instinktid, et ainult ainuvalitsuslik vali kord suudab rahvast vaos hoida ja ühiskonnas korda luua. Ka konstitutsiooniline kord leidis reaktionääride poolt hukkamõistmist. Monarhi võim peab olema piiramatu, väitsid nemad, sest ainult jumala tahe seisab temast kõrgemal. Usuline tunne, mis on valitsejate hinges, takistab neid alamaile ülekohut tegemast. Nii oleks igasugune võimu piiramine üleaarune. Ka kodaniku vabadusi peeti reaktionääride seisukohalt üleliigseks, sest need olevat vabamõttelejate väljamõeldus, reaalelus tarbetud.

Sellises reaktsioonilises õhkkonnas astus kokku Viini kongress.

Viini kongress. Viini kongress, mis astus kokku 1814. a. Euroopa kaarti korraldama, kuid pidi oma koosolekud Napoleoni Elba saarelt lahkumisega katkestama, viis oma töö lõpule a. **1815**. Viini kongressist võtsid osa umbes saja riigi esindajad. Peaaegu kõik Euroopa valitsejad ja silmapaistvad riigimehed ning diplomaadid viibisid siis Austria pealinnas. Juhtiva osa mängijad olid kongressil Vene keiser **Aleksander I**, Austria peaminister vürst **Metternich** ja Prantsuse diplomaat **Talleyrand**.

Viini kongressi peapüüd oli Euroopas kindel kord kehtima panna. Selle eesmärgiga otsustati endistele valitsejatele nende troonid tagasi anda. See niinimetatud **legitiimsi-printsiip** polnud aga suuremate riikide nõuetega kokkukõlas, sest nemad ootasid toodud raskete ohvrite eest tasu ja nõudsid Napoleoniiga liidus seisnud valitsejate karistamist neilt maade äravõtmisega. Nii andis juba esimene kongressi poolt püstitatud põhimõte palju ainet vaidlusteks. Seda kong-

ressi tülisattumist kasutaski Napoleon, lahkudes Elbalt ja asudes veel 100 päevaks Prantsuse troonile. Napoleoni ilmumine sundis liitlasi jälle kokku leppima. Kuid legitismi-printsiipi ei teostatud kaugeltki täies ulatuses. Nii kaotati endised vabariigd Veneetsia, Genova ja Holland; Saksamaal ei kutsutud ellu Napoleoni poolt kaotatud riike jne.

Tähtsamad muudatused, mis Viini kongress Euroopa kaarti korraldades tegi, olid järgmised. **V e n e m a a** omaks tunnistati Soome, Bessaraabia ja peaaegu kogu Poola; **P r e i s i m a a** sai poole Saksimaast ja palju vaimulike vürstide maid Reini ääres. **A u s t r i a** sunniti Belgiast loobuma, aga ta sai tasuks Veneetsia vabariigi maad ja Lombardia Milano linnaga Põhja-Itaalias. **B e l g i a** ühendati **H o l l a n d i g a** üheks **M a d a l m a a d e k u n i n g r i i g i k s**. **T a a n i k ü l j e s t** lahutati **N o r r a**; viimane ühendati **R o o t s i g a** ühe kuninga valitseda (a. 1905. lõi Norra Rootsist lahku). **P ü r e n e e p o o l s a a r e** riikidesse kutsuti endised valitsejad tagasi. **Š v e i t s i** vabariik jäeti püsima; selle territoorium kuulutati neutraalseks, s. o. ükski riik ei tohtinud Šveitsiga sõda alata ja viimane ise ei tohtinud kellegagi sõdima hakata. **I n g l i s m a a** omandas Kapimaa Lõuna-Aafrikas ja hulga saari mitmes maailmajaos (Helgolandi Põhjameres, Malta Vahemeres, Tseiloni India ookeanis jne.). **P r a n t s u s m a a** suruti vanusse, ennerevolutsiooni-aegsesse piirre. **I t a a l i a s** said endised monarhid oma maad tagasi, Bourbon'id Napoli riigi, paavst kirikumaa, kuna endised vabariigid kaotati.

Suuri raskusi tekitas Viini kongressile **S a k s a m a a** korraldamine. Napoleoni abil olid Saksamaa tugevamad riigid omandanud väiksemate riikide maad. Nüüd ei tahtnud ükski neist omandatud saagist loo-

buda. Viini kongress tuli nende soovile vastu, rikkudes seega oma põhimõtet: seaduslikud valitsejad saagu oma troonid tagasi. Väiksemate riikide kaotamisega vähenes iseseisvate riikide arv Saksamaal kümnekordselt. Endisest 360 riigist jäi järele 39: 1 keisririik (Austria), 5 kuningriiki (Preisi, Saksa, Baieri, Württembergi ja Hannoveri), 29 vürstiriiki ja 4 vabalinna (Hamburg, Bremen, Lüübek ja Frankfurt M. ä.); kõik loeteldud riigid moodustasid Saksa Liidu. Liidu esindus käis koos Frankfurdis Maini ääres. Liidu ülesanne oli kaitsta Saksamaa riikide sõltumatust naaberriikidest. Saksa liidus hakkasid Austria ja Preisi kohe juhtivat osa etendama. Võisteldes teineteisega püüdsid nad väiksemaid riike oma mõjupiirkonda tõmmata.

Viini kongressi juhtivad jõud ei arvestanud rahvaste tahtet, vaid hoolitsesid ainult valitsejate kasude eest, kusjuures väiksemad valitsejad sunniti vaikima ja küsimused otsustati suurriikide huvides (näit. Saksamaal, Itaalias). Viini kongress ei arvestanud piiride määramisel ka rahvaste majanduslikke ja poliitilisi huve ning kultuurilisi vahekordi, nagu usku, keelt, kombeid jne. Nii ühendati belgia ja hollandi rahvas, itaallased Põhja-Itaalias anti Austria ülemvõimu alla, soomlased Venemaa valitseda jne.

Tähtsaim kongressi positiivne tulemus oli see, et Euroopale kindlustati pikemaks ajaks rahu. Euroopa suurriigid — Venemaa, Austria, Preisi ja Inglismaa — said Viini kongressi otsuste põhjal niivõrd suured tasud, et nad siitpeale olid huvitatud vaid oma olukorra kindlustamisest. Pealegi olid Napoleoni sõjad kõiki maid majanduslikult vapustanud, nüüd oli rahu vajalik juba seks, et haavu välja põdeda ja sisemist elu korraldada. Püsiva rahu kindlustamiseks asutati Püha liit.

Püha liit. Aleksander I, kellesse maailma kangelase Napoleoni langus, eriti Prantsuse vägede saatus Venemaal oli jätnud kustumatu mulje, viibis kogu kongressi aja müstilises meeleolus. Saatuseks nimetas ta seda jõudu, mis oli Napoleoni kukutanud. Saatusele allub kõigi rahvaste elu, otsustas see keiser. Rahvad ei tohiks isekeskis sõdida ega valitsejad tülitse. Valitsejad peaksid omavahel elama kui vennad ja alamad alati tõrkumatult oma kohuseid täitma. Selles meeleolus valmistas keiser Aleksander Püha liidu kava, mis kutsus valitsejaid üles käima ristiusu põhimõtete järgi (sellest „Püha“ liit), elama omavahel igaveses rahu, üksteist tarviduse korral toetama, valitsema oma alamate üle „kui isad oma laste üle“. Rahvad pidid moodustama ühe kristliku pere, mille liikmete vahel puuduks vihavaen:

Ei möödunud palju aega, kui Püha liidu akti tunnustasid peaaegu kõik Euroopa valitsejad.

Pühale liidule reaalse sisu andjaks ja selle tegelikuks juhiks hakkas Austria tagurlik minister Metternich. Metternichi käes aga sai Pühast liidust reaktsiooni tööriist. Metternichi juhatusel hakkas Püha liit Euroopa sandarmiks, rutates vägesid saatma igale poole, kus puhkesid poliitilised rahutused. Liidu algataja Aleksander oli Metternichile seejuures ustavaks kaastööliseks.

Liberalism. Viini kongress aitas endised dünastiad troonile. Rahvad pidid revolutsioonigaegsed võidud unustama ja tekkinud olukorraga leppima. Alati revolutsiooni eitanud kihid — aadel ja vaimulikud — omandasid jälle mõjuva seisukoha, said monarhide toetajaiks reaktsiooni teostamisel.

Reaktsioon valdas kõik maad ja rahvad. Kuid tagurluseajastul ei raugenud valgustusaja ja Prantsuse revolutsiooni ideed siiski lõplikult. Kodanluse keskel tekkis niinimetatud liberaalne vool, mis mõistis reaktsionääride tegevuse hukka ja nõudis isikupuutumatus, usu-, sõna-, trüki- ja muude kodanikuvaba-

Vürst Metternich.

duste maksmapanekut. Liberaalid nõudsid igale kodanikule vaba tegevusvõimalust nii kultuurilisel kui poliitilisel alal. Piiramatu ainuvalitseja avaldab kodanikele survet, takistab nende tegevust ja vaba arenemist, mispärast ei ole võimalik absolutismi pooldada. Nad nõudsid konstitutsioonilist riigikorda seal, kus maksis

piiramatu ainuvalitsus, ja kaitsesid neis riikides, kus selline kord juba kehtis, seadusandlike kogude õigusi reaktsiooni vastu.

Liberalism ei jaganud kõiki Prantsuse revolutsiooni loosungeid; kodanike ühetaolisuse ja üheõigusluse mõte oli liberaalidele vastuvõtmatu. Nende arvamise järgi võisid poliitilised õigused kuuluda vaid vaimselt arenenud ja majanduslikult iseseisvale kihile. Ainult kodanlus oskavat poliitilisi õigusi õieti hinnata. Harimatu ja majanduslikult sõltuva massi käes saavat need üksiku kodaniku enesemääramisvabadusele hädaohtlikuks. Nii eitas liberalism küll absolutismi, kuid ei pooldanud demokraatiat.

Liberaalid nõudsid ka sotsiaalelus kõigi takistuste kaotamist, mis piirasid isikuvabadust; nad eitasid pärispõlve, tsunfte, seisuslikke eesõigusi jne. Majanduselus pidi samuti kehtima piiramatu vabadus; liberaalid ei pidanud õigeks riigi vahelesegamist varade valmistamise suhetesse, samuti ettevõtjate ja tööliste vahekordadesse. Liberaalid olid ka rahvusliku idee kandjad. Nende seisukohalt oli poliitiline vabadus rahvusliku sõltumatusega kõige lähemalt seotud.

Revolutsioonilised liikumised 20-ndail aastail.

Kaua ei saanud tagurlikud valitsejad häirimata valitseda. Pürenee, Apenniini ja Balkani poolsaarel puhkesid esimesed revolutsioonilised liikumised poliitilise vabaduse ja rahvusliku iseseisvuse tähe all.

Viini kongressi otsusel Hispaaniasse tagasikutsutud endine kuningas Fernando VII oli tagurlikemaid reaktsioonija valitsejaid. Temaga algas Hispaanias inkvisitsioon jälle tegevust, pandi kehtima vali tsen suur, ausad töökad tegelased tõrjuti valitsemisest eemale ja nende asemele kutsuti kuninga soosikud. Tü-

histati kõik uuendused, mis vahepeal olid läbi viidud. Tagurlikku valitsust toetasid aadel, vaimulikud ja isegi harimata talupojad, kes seisid mõisnike ja vaimulike mõju all. Valitsusele vastu töötasid liberaalid kodanlikest ringkonnist ja sõjaväelaste keskel.

Oma asumaades (Mehhiko, Argentiina, Peruu, Tšiili) kitsendas Hispaania valitsus kauplemist ja rõhus asumaalasi suurte maksudega. Asumaalased, kes olid endid juba Napoleoni sõdade ajal iseseisvaks kuulutanud, ei leppinud sellise olukorraga; nad kuulutasid endid jälle iseseisvaks. Kui kuningas asumaade mässu vaigistamiseks Hispaanias sõjaväe kogus, puhkes selles sõjaväes mäss. Vabameelsed ohvitserid, eesotsas energiline *Raphael del Riego*, avaldasid manifesti, milles kutsusid sõjaväge ja Hispaania rahvast üles valitsusele vastu hakkama.

Ühel ajal Hispaania sündmustega arenesid revolutsioonilised liikumised Itaalias. Siin ei nõutud ainult poliitilist vabadust, vaid ka rahvuslikku sõltumatust. Oli ju Viini kongress Itaalia mitme võõra valitsejasoo vahel jaotanud.

Tekkisid salauhingud, mis pidid rahvast kehtiva korra kukutamisele õhutama. Neist ühinguist olid tähtsamad *karbonaaride* (söepõletajate) seltsid, mis algul tekkisid Lõuna-Itaalias, kuid levisid varsti kogu poolsaarel.

Kui samal ajal puhkes revolutsioon ka Portugalis, ei saanud suurriikide valitsejad enam rahulikeks pealtvaatajajaks jääda. Revolutsioonilise liikumise levimine 20-ndate aastate algul üle kahe poolsaare tekitas neis tõsist ärevust. Nad jõudsid otsusele, et Hispaania ja Itaalia mässud on kogu Euroopa rahule hädaohtlikud, et need peab maha suruma. Austriale tehti ülesandeks lämmatada revolutsioonilised liikumised Itaalias,

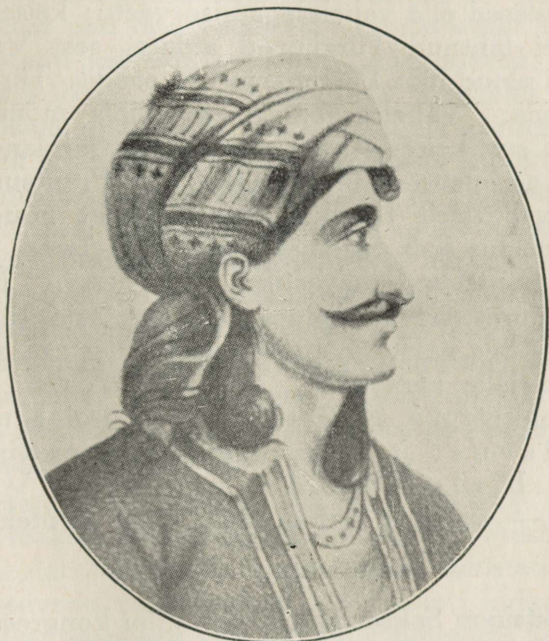
Prantsusmaale — Hispaanias. Nii see sündiski. Aga Hispaanial tuli leppida asumaade kaotusega teisel pool ookeani. Ameerikas tekkisid Mehhiko, Argentiina, Peruu ja Tšiili vabariik. Varsti vabastas enda ka portugallaste asumaa Brasiilia, mis moodustas endast konstitutsioonilise monarhia.

Kreeka vabadussõda. Huvitavalt arenes revolutsiooniline liikumine Balkani poolsaarel Kreekas.

Balkani peremehed türklased valitsesid riiki, mis oli rahvaste ja uskude kirju segu. Türklased elasid suurearvuliselt ainult Väike-Aasias ja Konstantinoopoli (Istanbuli) ümbruses, riigi teistes osades ainult mõisnikena ja ametnikena. Türgi riigi ristiusulised rahvad slaavlased ja kreeklased ei sallinud türklasi nende usu ja valitsemisviisi pärast. Türgi sultanid sõltusid sõjaväest, kes neid troonile pani ja troonilt lükkas. Türgi soost ametnikud valitsesid despotlikult, tarvitades rahva kallal ääretut omavoli. Kohtuis ja rahaasjus valitsesid alatised kuritarvitused. Selle sisemise korralageduse pärast oli riik iseendast langemas. Mitmed Euroopa riigid ootasid soodsat hetke, millal jagada „haige mehe“ — nagu nimetati Türgimaad — vara. Lähemad naabrid Vene ja Austria olid sellest eriti huvitatud.

Kreeklased olid Balkani harituim rahvas, nad olid teistest Türgi elanikest ka majanduslikult jõukamad. Kreeka kaupmeeste pojad õppisid Lääne-Euroopa ülikoolides ja tutvusid seal Euroopa vabadusliikumisega. Asunud jälle kodumaale, edendasid nad rahva keskel haridust, avardasid rahva poliitilist silmaringi ja kutsusid üles oma suguvendi Türgi valitsusega rahvusliku sõltumatuse tähe all võitlema. Kreekas tekkisid siis salaühingud, mis kutsusid rahvast üles vabadusvõitlu-

sele. Liikumine algas a. 1821. Selle silmapaistvaim juht oli kreeka ohvitser Aleksander Ypsilanti. Viimane, seistes ise Venemaa teenistuses, kogus endale esimesed väesalgad Odessas ja ilmus nendega Türgimaale, lootes rumeenlastelt toetust. Kuid need jäid ükskõikseks ja Ypsilanti vabatahtlikud või-

Ypsilanti.

deti Türki vägede poolt. Kangelane ise põgenes Austriasse, kus Metternich laskis ta vangistada. Seda ägedamalt jätkasid kreeklased nüüd mässu.

Kreeklaste vastuhakk Türki hirmuvalitsusele äratas Euroopas suurt tähelepanu. Sellele liikumisele tunti kaasa. Mitmel maal tekkisid abistamiskomiteed, kes läkitasid kreeklastele rahalist abi, sõjavarustust ja arsti-

abi. Mitmel pool kogunes vabatahtlikke, kes sõitsid Kreekasse türklaste vastu võitlema. Isegi Euroopa suurriikide vahel tekkisid lahkarvamised küsimuses, kuidas kreeklaste mässule reageerida. Metternich, olles oma vaadetele ustav, nõudis mässu mahasurumist, nagu see oli sündinud Hispaanias ja Itaalias; inglased ja prantslased olid vahelesegamise vastu; keiser Aleksander ei tahtnud Türgimaad aidata, sest Venemaa püüd oli olnud juba Peeter Suurest saadik Türgi riiki nõrgestada. Vahelesegamise asi viibis mõne aasta. A. 1825 suri keiser Aleksander, tema järglane vend Nikolai otsustas ühes Inglis- ja Prantsusmaaga Türgi valitsuselt Kreekale autonoomiat nõuda. Et Türgi keeldus seda tegemast, saatsid inglased, venelased ja prantslased laevastiku Vahemerre. Navarino juures Kreeka läänerannal kaotasid türklased lahingu. Siis hakkasid türklased venelastega sõdima, kuid jäid jälle kaotajaks. Adrianoopolis sõlmitud rahu järgi a. 1829 tunnustas Türgi Kreeka iseseisvust ja andis Balkani põhjaprovintsidele — Serbiale, Moldaaviale ja Valahhiale — sisemise autonoomia Vene protektoraadi all.

Reaktsioon Saksamaal. Kuigi Viini kongress saksa riikide arvu suuresti vähendas (kuni 39-ni), ei teinud ta midagi selleks, et neid riike üksteisele lähendada. Saksa liit oma liidupäevaga oli äärmiselt jõuetu; tal polnud sõjaväge, polnud raha. Liidupäeva liikmed, olles valitsuste esindajad, ei tohtinud oma valitsuste nõusolekuta midagi otsustada. Pealegi pidi liidupäev tegema oma otsused tavaliselt ühel häälel. Ka majanduslikult ei saanud Saksamaa areneda. Iga riik oma rahasüsteemi ja tollipiiriga takistas kaubanduslikku

suhtlemist nii Saksa sisemaaga kui ka välismaaga. See pärast polnud ka tööstus kuigi arenenud: suurettevõtted olid alles tekkimisel. Talupoeg elas veel keskaegseis oludes, valmistades kodus peaaegu kõik oma majapidamises tarvisminevad asjad. Rahva enamik elas maal, elatudes põllupidamisest. Linnu oli Saksamaal palju, kuid nad olid väikesed. Linnaelanike enamiku moodustasid väikekaupmehed ja käsitöölised. See oli väga ükskõikne, vaimsete huvideta rahvakiht. Napoleoni sõdade ajal, millal saksa kodanlikud ringkonnad, peamiselt haritlaskiht, elasid prantslaste surve tõttu üle teatud määral rahvuslikku ärkamist ja vaimset tõusu, nõudsid need valitsejailt uuendusi ühiskondlikus elus. Valitsejad, huvitatud Napoleoni ikke alt vabanemisest, tulid liberaalsetele soovidele vastu, viisid läbi mõned uuendused ja töötasid lähemas tulevikus konstitutsioonilise riigikorra kehtima panna. Mitmel korral lubas seda teha Preisi kuningas. Kuid niipea kui Napoleon oli kukutatud, ei mõtelnudki Saksa valitsejad oma liberaalseid lubadusi täita.

Saksamaa tagurlikem riik oli Austria, mida juhtis reaktsiooniajastul Metternich. Austria alamaile keelati välismaile õppima sõita, takistati raamatute sissevedu välisriikidest, koolid anti kiriku järelevalve alla. Äärmiselt vali tsensuur lämmatas igasuguse vaba mõtteavalduse. Pärissorjus püsis, mistõttu rahvamassid elasid tooruses ja harimatuses. Kaubandus ja tööstus olid vähe arenenud, mispärast polnud valitsusele vastuhakkajat ka linnakodanlusest. Nii võis Metternich takistamatult, vastavalt oma põhimõtteile, reaktsioonija tagurlikemat valitsejat mängida.

Saksamaal leidis siiski ka revolutsioonilise meelevõtte tekitajaid. Need olid haritlased, peamiselt üliõpilased ja ülikoolide õppejõud. Haritlased tund-

sidki Viini kongressist kõige suuremat pettumust. Nad süüdistasid valitsejaid ja unistasid ajast, millal avaneb võimalus saksa rahvale paremaid arenemistingimusi luua. Eriti palju uuendusmeelset elementi kogunes Saksi-Weimaris asetsevasse Jeena ülikooli. Selle riigi valitseja hertsog Karl August oli andnud oma rahvale konstitutsiooni (1816) ja kindlustanud sellega sõna- ja trükivabaduse. Seetõttu said üliõpilaste rahvuslikud ja kultuurilised püüded siin vabalt areneda.

18. okt. 1817 korraldasid üliõpilased ja professorid Wartburgis Saksi-Weimari pinnal pidustused Saksa reformatsiooni 300 aasta juubeli ja Leipzigi lahingu 4-nda aastapäeva pühitsemiseks. Osa võtma olid kutsutud kõigi Saksa ülikoolide ja üliõpilaskonna esindajad. Pidupäeval peeti kõnesid, milles ülistati Saksamaa minevikku ning lauldi kiriku- ja isamaalisi laule. Kui vaimustus oli haripunkti tõusnud, saadi hakkama asjaga, mis kantsler Metternichi hoopis ära pahandas. Aimates järele paavsti bulla põletamist Lutheri poolt, ehtasid üliõpilased mäetipule tuleriida ja viskasid reaktsiooni sümbolina leekidesse austria kaprali kepi, preisi ulaani pihiku ja reaktsooni-kirjanike teosed. Selle sündmuse pärast tunti Austria ja Preisi valitsusringkondades suurt pahameelt. Kantsler Metternichi pealekäimisel pidi Saksi-Weimari hertsog oma riigis trüki- ja sõnavabadust piirama. Kui paari aasta pärast fanaatiline Jeena üliõpilane Karl Sand surmas veel tagurliku kirjaniku ning publitsisti Kotzebue, kutsus Metternich kokku reaktsioonilisemate Saksa riikide ministrite nõupidamise Karlsbadi (a. 1819), kus töötati välja kuulsad Karlsbadi otsused, mille elluviimine pidi kõik valitsusevastased püüded lõpetama. Nende otsuste põhjal seati iga ülikooli juurde

ametisse valitsuse poolt nimetatud isik või ametnik, kes pidi üliõpilaste ja professorite meelsuse järele valvama; vabameelsed professorid tagandati ametist ja poliitiliselt kahtlased üliõpilased heideti ülikoolist välja; suleti üliõpilasorganisatsioonid. Kõigis Saksa riikides

Wartburgi pidustused.

pandi kehtima tsensuur ajalehtede, ajakirjade ja brošüüride kohta. Karlsbadi otsused kinnitas liidupäev. Preisimaa ja Austria olid nende otsuste kõige agaramad elluviijad. Preisimaal keelati isegi Fichte trükis ilmunud kõned ja suleti Ludwig Jahni organiseeritud võimlemisühingud, mis oma otseste ülesannete kõrval kasvasid saksa noorsoos patriootilisi tundeid.

Prantsusmaa reaktsooniajastul. Prantsusmaa seisund polnud pärast Napoleoni teiskordset kukutamist kadestamisväärne. Alandavad tingimused, hiiglasõjakontributsioon, liitlaste sõjavägede Prantsusmaale jätmise kohustusega neid ülal pidada tegid palju muret. Kuigi Viini kongress kohustas Louis XVIII-t (1814—1824) Prantsusmaale konstitutsiooni andma, ei pääsenud seegi maa reaktsoonist. Kõigepealt ei rahuldanud Louis XVIII kingitud, nn. „oktroeeritud“ konstitutsioon laiemaid rahvakihete, sest see jättis rahva rõhuva enamiku valimisõigusteta. Valimisõigustest jäid ilma isegi haritlased, kesk- ja väikekodanlus, kõnelemata talupoegadest ja töölistest. Ainult kuningale kuulusid seaduste algatamise õigus ja kinnitamine.

Bourbon'ide tagasitulekuga ilmusid Prantsusmaale suure revolutsiooni ajal mööda Euroopa maid laiali valgunud prantsuse emigrandid. Nende arvates pidi Bourbon'ide tagasitulek märgitsema vana korra kehtimapanekut täies ulatuses. Nad hakkasidki nõudma kättemaksu revolutsionääridele, oma konfiskeeritud ja müüdüd varanduste tagasiandmist, seisuslike eesõiguste ning vana korra aegsete kirikuolude jaluleseadmist jne.

Emigrantidest ja neile kaasatundvaist vaimulikest ja maa-aadlist moodustus ultraroyalistide erakond; neid nimetati nii seepärast, et nad tahtsid reaktsoonis kaugemale minna kui kuningas ise. See erakond esines juba 1815. a. parlamendi valimistel nii tõhusalt, et ultraroyalistid said täieliku enamuse.

Uus parlament kaotas isikupuutumatus, andis politseile loa valitsusvastaseid vangistada. Maakondades kutsuti ellu uued kohtud, mis võisid poliitilisi süüdlasi surma mõista ning surmaotsuse 24 tunni jooksul täide saata. Lühikese aja jooksul mõistsid need kohtud tu-

handeid inimesi surma. See oli verine kättemaksuaeg, niinimetatud *valge terror*. Sõna- ja trükivabadus kaotati. Seati sisse eeltsensuur ajalehtede kohta, valitsusele anti õigus ajalehti sulgeda. Koolide järelevalve anti vaimulike kätte, liberaalseid professoreid tagandati ametist, valgustusaja kirjanduse müümine ja laenutamine keelati, oldi päri minema Püha liidu ettepanekul Hispaania vabadusliikumist maha suruma.

1824. a. suri Louis XVIII ja troonile sai ta vend Artois' krahv Charles X (1824—1830). See „emigrantide kuningas“ oli kogu aja ultraroyalistidega sõbrutsenud; neile tugeses asus ta esimesist valitsuspäevist reaktsiooni teele. Ta pidas võitlust kõige vastu, mis tundus revolutsioonijast pärit olevat. Konstitutsioonilist korda ta ei tunnustanud. „Pigemini olen puuraiujaks kui valitsejaks Inglise kuninga tingimisi,“ lausunud ta korduvalt.

Venemaa üldise reaktsiooni ajastul. Venemaal puhkes äge reaktsioon Katariina II järglase — tema poja Paul I ajal (1796—1801). Paul oli tasa-kaalutu ja tujukas valitseja. Eriti kannatada said tema tujude all sõjaväelased; keiser korraldas sageli paraade, ja kui paraad talle ei meeldinud, saatis ta teinekord terve väeosa Siberisse. Karmid karistused olid alatised nähtused. Kogenud Katariina-aegsed tegelased kihutas Paul minema ja otsustas siis kõik tähtsad valitsuslikud küsimused isiklikus kantseleis oma tujude kohaselt. Ta pani kehtima äärmiselt valju tsensuuri, keelas raamatute sisseveo välismaalt, ei lubanud vene noorsool välismaale õppima sõita. Oli ju Paul I aeg Suure Prantsuse revolutsiooni aeg.

Talupoegade vastu oli ta näilikult heatahtlik; ta keelas teoorjuse pühapäevadel ja avaldas soovi, et

mõisnikud ei nõuaks üle 3 teopäeva nädalas. Aga talupoegade rahutused surus ta äärmise valjusega maha ja kinkis oma soosikuile rahvastatud maid rohkem kui tema eelkäijad. Paul I langes vandeseltslaste ohvrina (1801. a.).

Pärast Paul I sai Vene troonile tema poeg Aleksander. Aleksander oli vanaema — Katariina II-se kasvatada. Katariina hoolitses küll Aleksandri kasvatuse eest, kuid korralikku kasvatust ei saanud tema pojapoeg siiski. Kõigist kasvatajaist oli ainult helveetslasel La Harpe'il Aleksandrisse suurem mõju; kuid Katariina eemaldas selle kasvataja, enne kui Aleksandris said iseloom ja maailmavaade välja areneda. La Harpe oli vabariiklane ja valgustussajandi ideede austaja. Ta tutvustas oma kasvandikku ka demokraatliku maailmavaate ja XVIII saj. kirjandusega.

Troonile astunud, tühistas Aleksander (1801—1825) kõik Paul I-se antud kitsendavad määrused, andis armu neile, kes olid Pauli poolt välja saadetud või istusid vangis. Ta kavatses talupoegade olukorda parandada ja avaldas nn. vabade põllupidajate seaduse, millega anti mõisnikele õigus vabastada oma talupoegi ühes maaga nende vahel saavutatud vaba kokkuleppe alusel. Ent suurt tähtsust sel seadusel polnud, sest seadus ei kohustanud mõisnikke talupoegi vabastama ja talupoegadel puudus raha endi vabaksostmiseks. Ainult Liivi-, Eesti- ja Kuramaal said talupojad Aleksander I ajal isikliku vabaduse.

Riigikorra reformimisel asutati 8 ministeeriumi, kuhu oli koondatud riigi kõrgem administratsioon. Iga ministeeriumi eesotsas seisis minister, kes otsustas ja vastutas, kuna endises kolleegiumis sündis otsustamine häälteenamusega. Aleksandriga juhtus sama, mis Katariina II-ga. Uuendustöid vaevalt alusta-

nud, sattus keiser, nagu omal ajal ta vanaema, tagurlike aadlike mõju alla ja muutus reaktsoonäriks.

Vahepeal olid Aleksandril alanud sõjad Napoleoniga. Nüüd ei jätkunud tal enam aega riigi siseelu kohendamiseks. Ta huvitus välispoliitikast niivõrd, et ta ei tahtnudki enam sisepoliitika alal tegutseda. Ta

Aleksander I.

usaldas siseriikliku poliitika juhtimise toore ning hari-mata kindrali Araktšejevi kätte. Algas äärmine reaktsoon. Pandi kehtima vali tsensuur ja seati sisse vaimulike järelevalve koolide üle. Aleksandri valitsuse esimesil aastail oli Tartu ülikool uuesti avatud ja asutatud rida ülikoole (Peterburi, Kaasani, Harkovi) ning keskkool. Nüüd võeti need koolid valju

valve alla, takistades seega nende vaba arenemist. Ülikoolidesse nimetati kuraatorid, kes jälgisid üliõpilaste ja professorite meelsust; vabameelsed õppejõud tagandati haridustöölt üldse; ülikooli õppetegevus pidi sündima pühakirja vaimus.

Samal ajal mängis keiser Aleksander Lääne-Euroopas diplomaati, siirdudes kongressilt kongressile, ühest pealinnast teise, olles seejuures vürst Metternichi paremaks käeks reaktsioonipoliitikas. Diplomaadi osavust sel keisril kahtlemata oli; oskas ta ju Venemaale välja tingida lõunas B e s s a r a a b i a, põhjas S o o m e ja idas G r u u s i a ning osa Turkestani.

XVII saj. kuulus kogu Soome Rootsi alla, kes kohtles Soomet Rootsi teiste maadega üheõiguslikult. Nagu Rootsiski ei sattunud talupojad ka Soomes pärispõlve. Seepärast pole Soomes rahvas olnud iialgi nii allasurutud kui näiteks Eestis, ja soome rahvas on saanud areneda kultuuriliselt ning majanduslikult. Aleksander I ajal ühendati Soome iseseisva suurvürstiriigina Venemaaga. Esimene Soome maapäev valis Soome suurvürstiks Aleksander I. Suurvürst andis valitsejavande ja kinnitas Soome põhiseaduse ja õigused. Kuid järgmised Vene keisrid hakkasid Soome õigusi kitsendama.

Dekabristide mäss. Keiser Aleksander I-ga viibisid ühel ajal välismaal ka Vene sõjaväed, algul Napoleoni vastu sõdades, pärast okupatsiooniväena Prantsusmaal olles. Keiser muutus välismaal viibides reaktsionäärriks, tema sõjaväes aga levisid liberalismideed. Eriti noored ohvitserid olid XVIII saj. ja Prantsuse revolutsiooni ideile vastuvõtlikud, nad lugesid suure innuga valgustusaja kirjandust ja liberalismi teoreetikuid; nad tõid koju tulles kaasa mitte ainult

uusi ideid, vaid ka kindla tahte mahajäänud Venemaal reformida. Nagu Lääne-Euroopas hakkasid nüüd ka Venemaal tekkima salaühingud eesmärgiga levitada rahva keskel haridust ja arusaamist uuenduste tarvidusest. Revolutsionäärid ei olnud tulevase Vene riigikorra suhtes ühel arvamisel. Kuna ühed propageerisid vabariiki, olid teised valmis leppima piiratud monarhiaga. Nad ei jõudnudki ühisele otsusele, kui juba tuli välja astuda.

1825. a. suri Aleksander äkki Taganrogis Lõuna-Venemaal. Aleksandril polnud last ja nii pidi troon kuuluma tema vanemale vennale Konstantinile, vägede ülemjuhatajale Varssavis, kes aga troonist loobus. Järgmiseks troonikandidaadiks oli vend **N i k o l a i**, kaardiväe ülem. Kui saabus sõnum Aleksandri surmast, jäi Nikolai Peterburis Konstantinilt korraldusi ootama. Konstantin aga vandus Varssavis Nikolaile ustavust. Kirjade vahetus võttis tolaeagsete liiklemis-olude tõttu aega. Seda valitsuse vaheaga tõttasidki revolutsionäärid Peterburis kasutama. Ässitati üles sõjaväge Nikolai vastu, öeldes, et ta olevat vennalt trooni röövinud. Agitatsioonil oli mõju. Kui **14. (26.) detsembril** pidi Nikolaile ustavust vannutama, tõrkus osa sõjaväge seda tegemast ja kogunes Senati platsile. Kuid masside arusaamatuse tõttu ja osavate juhtide puudusel nurjus ettevõte. Nikolai kahuripaugud kihutasid rahva laiali. Mässujuhid vangistati, aktiivsemad tegelased mõisteti poomissurma, teised asumisele.

Troonile astunud, alustas **N i k o l a i I** (1825—1855) kõige karmimat reaktsiooni. Dekabristide (nii nimetatakse vene revolutsionääre detsembrikuu mässu järgi) mäss näitas temale, et kogu vene rahvas ei ole

enam troonitruu. Nikolai aga oli veendunud absolutist, tema pidas ainult piiramata ainuvalitsust kohaseks valitsemisviisiks Vene oludes.

Pidage meeles:

- 1814—1815 — Viini kongress.
- 1829 — Kreeka saab iseseisvaks.
- 1819 — Karlsbadi otsused Saksamaal.
- 1824—1830 — Charles X Prantsusmaal.
- 1801—1825 — Aleksander I Venemaal.

Küsimusi kordamiseks:

Millal puhkes Euroopas üldine reaktsioon? Millega õigustati reaktsiooni? Millistele põhimõtetele rajas Viini kongress oma tegevuse? Nimetage Viini kongressi tähtsamad otsused! Milleks asutati Püha liit? Millised ringkonnad polnud reaktsiooniga rahul? Mida nõudsid liberaalid? Kus puhkesid revolutsioonilised liikumised 20-ndail aastail? Miks nurjusid need liikumised? Kelle abiga saavutasid kreeklased iseseisvuse? Kus väljaspool Euroopat tekkisid vabariigid? Millal ja miks lagunes Püha liit? Milline riiklik kord hakkas kehtima Saksamaal pärast Viini kongressi? Millisele eesmärgile püüdsid rahvuslikud ringkonnad Saksamaal? Miks ei rahuldanud neid Saksa liit? Miks oli saksa rahvuslik liikumine veel nõrk? Nimetage Saksamaa vabameelseim riigike! Nimetage Saksa tagurlikem maa! Millal puhkes Saksamaal reaktsioon? Millised olid Karlsbadi otsused? Milles avaldus reaktsioon Prantsusmaal? Kes valitsesid reaktsiooniajastul Prantsusmaal? Kes valitsejaist teostasid Venemaal reaktsiooni? Nimetage Aleksander I reforme! Millal teostus kogu Soome ühinemine Venemaaga? Millega seletada Soome rahva kõrgemat majanduslikku ja kultuurilist taset võrreldes eestlastega? Milliseid eesmärke taotlesid vene salaühingud? Miks ebaõnnestus dekabristide mäss?

VIII. VÕITLUS REAKTSIOONIGA.

1. Juulirevolutsioon ja juulimonarhia ajastu.

Võitlus reaktsiooniga. Teatavasti puhkes koos üld-euroopalise reaktsiooniga paljudes maades ka revolutsioon. Revolutsiooniliste liikumiste kandvaiks jõududeks olid 20-ndail aastail haritlased; laialised rahvahulgad ei toetanud neid liikumisi, mispärast kaotasidki revolutsionäärid Hispaanias, Itaalias, Venemaal jm. Ainult Kreeka rahvuslik liikumine saavutas oma eesmärgi tänu välismaa abile. Aegamööda süvenes reaktsioon, aga rööbiti süvenes ka vabadusliikumine. Alates 1830. a. tekivad juba tõhusamad revolutsioonid, kantud laiemaist rahvahulkadest. Nende eesmärk on rahvaesindusliku korra loomine ja rahvusliku sõltumatuse saavutamine. Esimene XIX saj. suurem revolutsioon puhkes revolutsioonide hällis Prantsusmaal.

Prantsuse juulirevolutsioon. Kuningas Charles X purutagurlik valitsemine kutsus esile tõsise opositsiooni. Kui 1830. a. kevadel peeti parlamendi valimised, sai opositsioon enamuse. Charles X tõttas siis kasutama temale põhiseadusega kindlustatud õigust: riigi huvides võis kuningas avaldada määrusi, arvestamata parlamenti. 26. juulil ilmusidki tema kuulsad or-

donnantsid (määrused), millega kaotati Prantsusmaal trüki- ja sõnavabadus; uus parlament, mis polnudki veel kokku astunud, kuulutati laialisaadetuks; muudeti valimisõigust, nii et parlamenti pääsesid vaid tagurlikud suurmaapidajad.

Ordonnantsid tekitasid seltskonnas äärmist paha-meelt. Vabameelsed ajakirjanikud, eesotsas publitsist Thiers (l. tjäär), valmistasid protesti ja kutsusid rahvast üles vastu hakkama. Protest mõjus: 22. juulil algasid tänavarahutused, mis kestsid kolm päeva. 29. juulil moodustasid revolutsionärid ajutise valitsuse ja asutasid rahvuskaardi. Thiers ühes teiste juhtivate liberaalidega kutsus Prantsuse kuninga troonile kodanlaste kandidaadi Orleans'i hertsogi Louis Philippe'i. Nii teostus juulikuu riigipööre Prantsusmaal.

Louis Philippe oli suure revolutsiooni ajal rahva poole üle läinud. Ta oli olnud isegi jakobiinide klubi liige ja üks revolutsiooniliste vägede ohvitseridest. Hiljem välismaal viibides ei olevat ta emigrantidega seltsinud, elatunud tundide andmisest. Bourbon'ide restauratsiooni ajal tagasi tulnud, sai ta oma varandused tagasi ja elas muretut elu, sõbrutsedes töösturite ja pankuritega ning otsides poolehoidu liberaalse opositsiooni juhtide juurest.

Prantsuse kodanlus, kelle Bourbon'id olid oma tagurliku valitsemisega lõplikult ära pahandanud, nägi revolutsionääri minevikuga hertsogis oma sobivaimat kandidaati.

Olukorraga ei tahtnud Charles X muidugi leppida. Ta ruttas oma pojapoja kasuks troonist loobuma, kuid teda ei võetud enam kuulda. Ta siirdus Inglismaale.

Juulirevolutsioonil oli suur mõju kogu Euroopas; kuid see revolutsioon ei kutsunud esile sõda ega saa-

nud troonidele ähvardavaks, mistõttu see Prantsuse 1830. a. riigipööre leidis Euroopa riikide poolt varsti tunnustamist.

Juulimonarhia. Louis Philippe'i valitsemisaega (1830—1848) nimetatakse j u u l i m o n a r h i a k s. Louis Philippe ei suutnud prantsuse rahvast oma valitsemisega rahuldada. Uus kuningas püüdis välispidisel küll rahvamees olla; ta riietus tänavale minekuks lihtsalt, käis jala, vihmavari kaenlas, teretas rahvaskaartlasi kättpidi, jõi töölistega ühest pudelist jne. Kuid sellest ei piisanud rahva poolehoiu võitmiseks. Uus kuningas ei mõtelnudki reformidele rahva huvides; ta oli pankurite, töösturite, üldse suurkapalistide kuningas, ainult nende huvide kaitsja. Kõrge varanduslik tsensus valimistel takistas isegi keskkodanlust poliitilisi õigusi kasutamast. Kui valitsuse liikmete tähelepanu juhiti sellele, et tsensus tuleb kaotada, vastati sealtpoolt: „Saage rikkaks, siis on teil õigused!“

Tagurliku juulimonarhia vastu tõstsid protesti tööliised ning kesk- ja väikekodanlus. Tööliste ning kesk- ja väikekodanluse ideaaliks sai nüüdsest peale v a b a r i i k. Organiseeriti vastuhakkamisi suurlinnades; kuus korda tungiti kuninga elu kallale, kuid tagajärjetult.

Vabariiklaste kõrval tekitasid juulimonarhia ajal ärevust veel parempoolsed liikumised. L e g i t i m i s t i d — nii nimetati seadusliku dünastia pooldajaid, kes kuulusid peamiselt aadli hulka — püüdsid troonile viia Bourbon'ide võsu (Berry hertsogi poega Henri'd); b o n a p a r t i s t i d aga tahtsid võita trooni Napoleoni venna Louis pojale L o u i s N a p o l e o n i l e. Need liikumised likvideeriti kergema vaevaga kui vabariiklaste omad.

Majanduslikul alal tegi Prantsusmaa juulimonarhia ajal suuri edusamme. Püsiv rahu (1815. a. alates polnud kestvaid sõjaretki), valitsuse heatahtlik suhtumine ning seadusandlike kodade vastutulelikkus kaubandus-tööstuslikele ringkondadele löid soodsad tingimused majanduse arenemiseks. Masinate tarvituselevõtt Inglismaa eeskujul levis üha enam. Kõrged kaitsetollid takistasid väliskaupade sissevedu. Nii olid tingimused kapitalide kogumiseks küllalt soodsad.

Euroopa juulirevolutsiooni mõju all. Prantsuse juulirevolutsiooni mõjul tekkis vabadusliikumine ka Belgias. Teatavasti ühendati see maa Viini kongressil Hollandiga. Kuid belglastele ei meeldinud, et neid valitseti Haagist. Kõik tähtsamad riigiasutused olid Hollandis, hollandi keel oli ametlik keel, kõik riiklikud ja majanduslikud küsimused otsustati hollandi rahva huvides, peaaegu kõik kõrgemad riigiametnikud olid hollandlased. Juulirevolutsiooni mõjul otsustasid belglased Hollandist lahku löüa. Nad kihutasid Brüsselist Hollandi sõjaväed välja, moodustasid ajutise valitsuse, võtsid kindlused ja sõjavarustuslaod Belgia piirides üle. Ajutine valitsus kuulutas välja Belgia iseseisvuse, millele andsid varsti oma sanktsiooni ka Euroopa riigid.

Hoopis teissuguseid tagajärgi saavutas Prantsuse juulirevolutsiooni mõjul tekkinud liikumine Poolas. Poolakad ei suutnud oma iseseisvust unustada ja Vene survepoliitikaga leppida. Kuigi Aleksander I oli andnud Poolale konstitutsiooni, ei tähendanud see tegelikult elus ometi mitte midagi. Vene valitsus laskis seimil harva koos käia, tegelikult juhtis Poolamaad Vene võimu esindaja Poolas suurvürst Konstantin, kes isiklikult suhtus Poola riiklikesse asutustesse väga hal-

vustavalt. Prantsuse juulirevolutsiooni mõjul tõstsid poolakad Varssavis mässu, lootes välismaa abile. Kuid abi nad ei saanud. Poolakad pidid vabadussõja raskusi kandma üksi, ja see käis neil üle jõu. Nad võitlesid küll meelegeitlikult, kuid pidid lõpuks Vene vägedele alistuma. Vene keiser Nikolai I tühistas nüüd Poola konstitutsiooni, kaotas Poola seimi ja sõjaväe (1831). Uue „statuudi“ põhjal said poolakad piiratud autonoomia, tegelikult aga hakkas Poolas kehtima asevalitseja diktatuur.

Ka Saksamaal ei jätanud juulirevolutsioon mõju avaldamata. Mitmes riigis tekkisid revolutsioonilised liikumised ja valitsused olid sunnitud konstitutsioonilise riigikorra kehtima panema. 30-ndate aastate algul teostus Saksamaa majanduslik ühinemine, mis omakorda aitas Saksamaa poliitilisele ühinemisele teed rajada.

Teatavasti olid üksikute Saksa riikide vahel tollipiirid. Need takistasid sisekaubandust ja õhutasid riikide vahel umbusaldust; sellises olukorras oli raske kõnelda ühisest Saksa kodumaast. Preisile, kelle läänepoolsed maad asetsesid teiste Saksa riikide vahel, olid tollipiirid eriti suureks tülik. Seepärast esineski Preisi ettepanekuga kaotada tollipiirid Saksa riikide vahelt. 1834. a. ühinesid 18 Saksa riiki, Preisi eesotsas, vastastikuseks vabaks kaubavahetuseks ja moodustasid Saksa tolliliidu. Kaupade vahetus sündis nende riikide vahel siitpeale täiesti vabalt. Tolliliidu mõju majanduslikule arenemisele oli silmanähtav. Seetõttu ühinesid tolliliiduga varsti kõik Saksa riigid peale Austria, kes kartis Preisi mõju alla sattuda. Tolliliidu poliitiline tähtsus oli samuti suur: see ühendas üksikuid Saksa riike kindlamate sidemetega, kui seda seni oli teinud Saksa liit, ja tasandas seega teed Saksamaa ühinemisele; Austria

väljajäämine tolliliidust hõlbustas Preisil teda seniselt juhtivalt seisukohalt Saksa liidus kõrvale tõrjuda.

2. Inglismaa XIX saj. esimesel poolel.

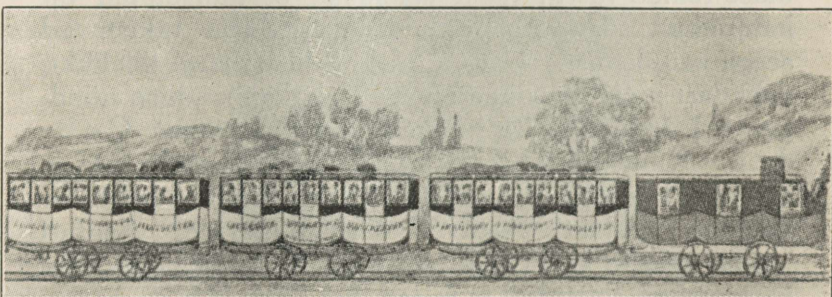
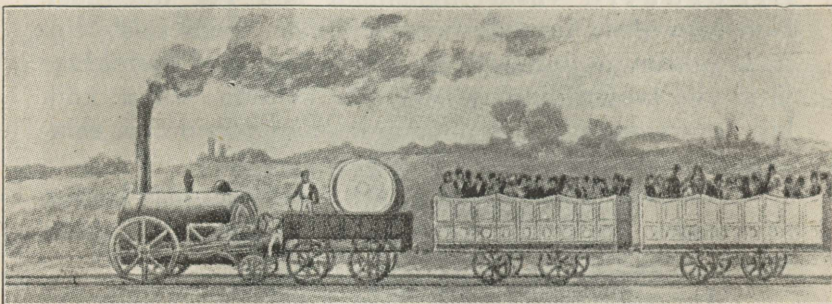
Inglismaa parlamendireformide eel. Inglismaal hoidsid meeli ärevil viljaseadused ja vana valimisseadus. Viljaseadused pandi kehtima 1815. a. Need takistasid välisvilja sissetoomist kõrgete tollidega, mistõttu viljahind sisemaal tõusis ja sellega ühenduses elukallidus. Viljaseadused tõid kasu ainult suurmaaomanikele. Teiste rahvakihtide poolt nõuti olukorra muutmist.

XIX saj. 20-aastail pehendas Inglise valitsus oma poliitikat. Nimelt alandati viljatolle, mis rahvahulka dele mõjus väga rahustavalt. Irlasi oli seni riigiame teist eemal hoitud ja neil kui katoliiklastel ei lubatud parlamendi valimistest osa võtta; neil puudus oma huvide kaitsmise võimalus täiesti. Aga 1829. a. avaldati nn. e m a n t s i p a t s i o o n i b i l l, mis tunnistas katoliiklased anglikaanidega üheõiguslikuks. Nii pääsesid iirlased Inglise parlamenti ja neile avanesid ametikohad. Kuid Inglismaal kehtis ikka veel vana valimisviis. Prantsuse juulirevolutsioon aga äratas inglastes lootust parlamendireformi läbi viia.

Parlamendireform ja muid uuendusi. Hakati korraldama koosolekuid ja meelevaldusi reformi kasuks. Reforminõudjad parlamendis esitasid reformikava. Valitsus ja alamkoda nõustusid kavaga, kuid ülemkoda lükkas selle tagasi. Nüüd puhkes üle maa suur paha meel. Ajalehed avaldasid mustade äärtega leinanumbreid, kõnelejad miitingul tõotasid torydele kättemaksu

jne. Viimaks 1832. a. teostus Inglismaal parlamendi reform.

Hulgalt väikese elanike arvuga kohakestelt võeti õigus rahvasaadikuid valida. Vabanenud kohad anti uutele tööstuslinnadele, nagu Manchester, Leeds ja tei-

Esimene reisirong.

sed, mille esindajad seni alamkojas üldse puudusid. Linnadele vastukaaluks suurendati ka rahvarikkamate krahvkondade esindajate arvu. Linnades oli valimisõigus ainult majade, kaupluste ja tööstusettevõtete omanikel ning suuremate korterite üürnikel, maal — maaomanikel ja rikkail rentnikel. Reformist said seega kasu kaubandus-tööstuslikud ring-

k o n n a d; neile avanes nüüd võimalus asuda alamkojas oma huvide kaitsmisele.

Nüüd oli whigidel parlamendis enamus. Neid hakati XIX saj. kutsuma liberaalideks ja torysid — konservatoriteks ehk vanameelseteks. Liberaalid viisid Inglismaal läbi rea uuendusi. Nad reformisid linnade omavalitsust. Seni seisis linnade juhtimine linnaaristokraatia käes; uue korralduse järgi olid linnad linnanõukogude juhtida, kuhu kõik kinnisvaraomanikud ja maksumaksjad võisid oma esindajaid valida.

Liberaalid teostasid ka neegrite vabastamise Inglise asumaades. 1833. a. seadus tunnistas neegrid vabaks ja valgetega üheõiguslikuks.

Liberaalid algasid ka võitlust viljaseaduste vastu ja üldse tollide vastu. Nad seletasid, et kaitsetollid on kahjulikud, tõstavad produktide hindu ja takistavad seega kauplemist. Nad nõudsid Smith'i järgi täielikku vabadust majanduslikus elus. Vabakaubanduse nõudjate ehk freetrader'ite juhiks hakkas vabrikant Cobden. Kihutustööd tehti viljaseaduste nimel. Organiseeriti koosolekuid, korraldati loenguid, avalikke vaidlusi, avaldati vastavat kirjandust jne. Asutati „viljaseaduste vastu võitlemise liiga“, kuhu koondusid kaupmehed, töösturid ja teised, kes viljaseaduste kaotamist pooldasid. Liiga agendid sõitsid ümber, levitasid kihutuskirjandust ja kutsusid rahvast üles viljaseaduste kaotamist nõudma. Võitlus viljaseaduste vastu kandus ka parlamenti, kus vaieldi ägedalt vabakaubanduse poolt ja vastu. Vaieldi, kuni mõõdukamad vanameelised hakkasid freetraderite põhimõtteid õigeks pidama. Siis esines peaminister Peel a. 1846 ettepanekuga viljaseadused kaotada, mis otsustatigi jaatavalt. Mõni aasta hiljem kaotati Cromwelli meresõiduakt ja viim-

sed kaitsetollid. Nii pääses Inglismaal liberaalide mõjul võidule v a b a k a u b a n d u s.

Töölisküsimus. Masinate tarvituselevõtt tõi endaga kaasa massilise toodete valmistamise. Raudteed ja aurulaevad aitasid tööstuse ja kaubanduse arenemisele omakorda kaasa, võimaldades kiiret suhtlemist

George Stephenson.

kaugete maade vahel. Aurulaeva leiutas ameeriklane Fulton (1807), raudtee ja veduri inglase George Stephenson, kes pani oma isiklikul juhtimisel a. 1825 liikuma esimese rongi. Prantsusmaal ja Saksamaal hakati raudteid ehitama 30-ndail aastail. Rikkused kasvasid nüüd järjest, kuid need koondusid üksnes ettevõtjate kätte. Kapitalistid ei hoolinud töölistest, vaid taotlesid ainult omi majanduslikke huve.

Vabrikutöölise elu kujunes raskeks juba vabrikutööstuse algusest saadik. Tööpäev oli pikk, töötasu väike ning töötingimused halvad. Vabrikud asutati harilikult sinna, kus leidus kas veejõud, söekaevandus, mõne tooraine allikas või head liiklemisvõimalused; ideaalseks vabriku asukohaks peeti kohta, kus leidus üheaegselt mitu soodsat tingimust. Seepärast olid vabrikutöölised sunnitud sageli muust maailmast lahus elama; nad kaotasid sidemed sõpradega, isegi sugulastega, üldse endise eluga. Ka omavahelised sõprusuhted arenesid visalt, sest töötsimisel tuli tööd sageli üksteise eest haarata. Ainukeseks töötingimuste dikteerijaks oli vabrikant. Ta võis igas vanuses lapsi tööle võtta ja naise igasugustes tingimustes nii päeval kui öösi töötama sundida. Ta võis rahapalga asemel tasuda töölisele tarbe- ja toiduainetega, kui see talle rohkem sobis.

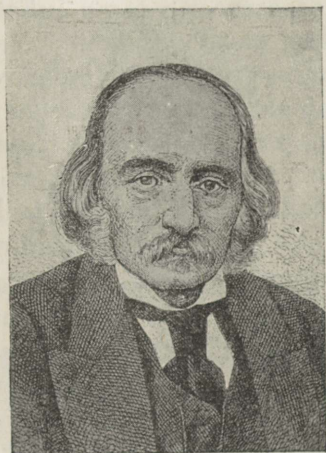
Eriti raske oli tööliste elu majanduslike kriiside ajal. Tahes-tahtmata kerkis päevakorrale töölistküsimus, mille all mõistetakse väljapääsuvõimaluste otsimist raskest olukorrast.

Tööliste olukorra parandamise otstarbel tekkisid juba reaktsiooniajastul sotsialistlikud õpetused.

Sotsialistlikud õpetused. Sotsialistid eitavad kapitalistlikku majanduskorda; nad nõuavad majanduskorda, milles valmistusvahendid, maa ja kapital kuuluvad ühiskonnale ja milles varade valmistamist ei juhiks eraettevõtjad, vaid ühiskonna poolt tunnustatud võim. Esimesi sotsialiste, kellest tähtsamad olid Owen ja Fourier (l. furjee), nimetatakse veel utopistideks, sest nende sotsiaalsed kavad on eluvõõrad.

Inglane Robert Owen († 1858) ehitas oma puuvillavabrikus New Lanark'is (Šotimaal) tööliste

korralikud korterid, asutas neile kaupluse, kust nad said odavate hindadega tarbeaineid, korraldas ühissöögimaja, lühendas tööpäeva, andis tööliste perekondadele maksuta arstiabi ja maksis vanaduses paiukit. Ta pöördus teiste töösturite poole üleskutsetega, et need samuti katsuksid oma tööliste olukorda parandada. Riigimeestele seletas Owen, et valitsus peab end

Robert Owen.

tööandjate ja tööliste vahekorda segama ning lühendatud tööpäeva kehtima panema, naiste ja laste tööd piirama, korraldama palgaolusid jne. vastavate töökaitse-seadustega. Oma kirjutusis seletas Owen, et kõige pahe juur inimkonnas on omakasupüüd, et tuleks luua selline ühiskondlik kord, kus inimene ei saaks midagi omaks nimetada. Owen nõudis e r a o m a n d i k a o t a m i s t ja majandusliku ühetaolisuse maksmapanekut. Ainult majandusliku ühetaolisuse maksmapaneku-

kuga kaovad võistlus, vihavaen, tüli, hakkab kehtima sotsiaalne rahu ning üldine heaolu.

Prantslane *F o u r i e r*, Oweni kaasaeglane, soovitas töölistele ühineda koondisteks, nn. *f a a l a n k s i t e k s*. Kõik faalanksi liikmed pidid tööd tegema ja saama selle eest tasu, mis on seda suurem, mida raskem on töö. Faalanksi üksikliikmeil ei ole eraomandit, sest faalanksi ühisvaranduse omanikuks on faalanksi. Faalanksi tegevust organiseerib tema juhatus; see ei tohi töövalikus kellelegi survet avaldada, sest igaüks peab vabalt saama valida endale huvidele vastava tööala; juhatus ei tohi nõuda rohkem kehalist tööd kui 2—3 tundi päevas. Tarbeaineid, mida faalanksi ise ei produtseeri, muretseb juhatus kas ostu või vahetuse teel teistelt faalanksitelt; nii on igale faalanksi liikmele garanteeritud kõigi tarvilike ainete saamine.

Aja ja jõu kokkuhoiu otstarbel pidid faalanksi liikmed elama ühiselumajas ja sööma ühisköögis. Elumaja pidi olema meeldiv, aiaga ümbritsetud; ühiselumajas pidid leiduma lugemistoad ja raamatukogud.

Sellise sotsiaalse korruga lootis *Fourier* saavutada ühist heaolu, teha inimeste elu mugavaks. Aegamööda pidi kaduma tarve riikliku võimu järele ja ainukesteks ühiskondlikeks organisatsioonideks oleksid jäänud faalanksid.

Juulimonarhia ajal tekkisid sotsialistlikes õpetus uued voolud. Ajaloolane ning publitsist *Louis Blanc* (l. blaang) († 1882) väitis kõigepealt, et riik peab lakkama kapitalistlikke rahvaklasse toetamast, peab kindlustama kõigile kodanikele õiguse töö leidmiseks ja organiseerima varade valmistamist hoopis uutel alustel. *Louis Blanc* pani aluse nn. riiklikule sotsialismile. Eraettevõtete asemele peaksid tema arvates tekkima „ühiskondlikud töökojad“, kus

töölised töotaksid riigivalitsuse juhatusel, hiljem aga ise töid organiseerides. Sellise töökorralduse juures kaoksid tööstuskriisid ja tööpuudus, kogu majanduselu püsiks tasakaalus. Kuid selline põhjalik reform on läbiviidav ainult demokraatlikus vabariigis, mispä-

Louis Blanc.

rast — väitis Louis Blanc — peavad töötavad kihid oma jõu esiteks kokku võtma seks, et teostada poliitilist riigipööret. Poliitilisele reformile järgneks lõppeesmärgina sotsiaalne reform. Oma vaated avaldas Louis Blanc teoses „Töö organiseerimine“.

Töökaitseadused. Tööliste olukorra parandamise eesmärgiga pandi Inglismaal 30-ndail ja 40-ndail aastail kehtima mõned töökaitseadused. 1833. a. seadusega määrati 9—13-aastaste laste tööpäevaks 8 tundi, 13—18-aastaste tööpäevaks 12 tundi. Veel keelas seadus neile öötöö ja seadis sisse vabrikute inspektsiooni, mille ülesandeks oli seaduste täitmise järele valvata. 1844. a. seadus keelas naistele öötöö ja määras naiste tööpäeva 12-tunniliseks; 1847. a. seadus lühendas naiste ja alaealiste (13—18-a.) tööpäeva 10 tunnini.

Tšartism Inglismaal. 1832. a. parlamendireform Inglismaal ei kindlustanud üldist valimisõigust. Oma huvide kaitsmiseks hakkasid inglise tööliselised ise üldist valimisõigust nõudma. Liikumise eesotsas seisis „Londoni tööliste assotsiatsioon“, toetatud suurlinnade töölistest. **1838.** a. koostati kuulus *ra h v a - c h a r t e r* (People's Charter), rahva vabaduskiri, milles nõuti: 1) üldist valimisõigust kõigile meeskodanikele, 2) igaaastasi alamkoja valimisi, 3) rahvaesindajaile tasu, 4) ühesuurusi valimisringkondi, 5) salajast hääletamist ja 6) valimistsensuse kaotamist rahvasaadikute suhtes. Kogu liikumist nimetatakse „charteri“ järgi *t š a r t i s m i k s*.

Londoni assotsiatsiooni tegelaste eestvõttel tekkisid linnades töölisühingud, mille otseseks ülesandeks oli rahva-charteri heaks kihutustöö tegemine. 1838. ja 1839. aasta majanduslik kriis aitas seks kaasa, et rahvas hakkas üksmeelselt charter'it nõudma. 1839. a. astus Londonis kokku tšartistide kongress rahvuskonvendi nime all, kus otsustati esitada parlamendile petitsioon; sellele petitsioonile kirjutas alla 1 280 000 kodanikku, mis pidi tõendama, et rahva-charteri läbi-

viimist soovib kogu maa. Kuid parlament lükkas petitsiooni tagasi.

Tšartism rauges ja tõusis: majandusliku tõusu aegadel see rauges (näit. a. 1840), kriisiaegadel tõusis (a. 1842, 1847). 1842. a. esitati parlamendile petitsioon 3 300 000 allkirjaga, kuid see lükati jällegi tagasi. 1848. a. koostati uuesti hulga allkirjadega petitsioon ja kavatseti korraldada hiiglarongkäik parlamendi hoone ette. Valitsus, kes kartis revolutsiooni puhkemist, võttis valjud abinõud tarvitusele — isegi kahurid seati üles — ja nõudis juhtivalt tegelasilt rongkäigu ärajätmist, mis sündiski. Parlament lükkas ka viimase petitsiooni tagasi. Tähtsamad tšartistide juhid vangistati. 50-ndate aastate algul rauges tšartistide liikumine lõplikult, milleks aitas kaasa Inglismaa majanduslik tõuseng noil aastail. Töölised andusid nüüd rahulikule tegevusele ametiühinguis, lootes nende kaudu oma majanduslikku seisundit parandada.

Pidage meeles:

- 27.—29. juul. 1830 — Juulirevolutsioon Prantsusmaal.
- 1830 — Belgia saab iseseisvaks.
- 1830—1848 — Juulimonarhia Prantsusmaal.
- 1829 — Emantsipatsioonibill Inglismaal.
- 1832 — Esimene parlamendireform Inglismaal.
- 1833 — Neegrite vabastamine Inglise asumaades.
- 1838—1850 — Tšartism Inglismaal.

Küsimusi kordamiseks:

Millal suurenesid XIX saj. I poolel vabadusliikumised ja süvenes võitlus reaktsiooniga? Millal oli juulirevolutsioon Prantsusmaal? Millised asjaolud kutsusid selle esile? Millised rahvakihid võtsid osa juulirevolutsioonist? Millega lõppes juulirevolutsioon Prantsusmaal? Kuidas muudeti 1830. a. Prantsuse konstitutsiooni ja kes said sellest kasu? Iseloo-

mustage juulimonarhia aega! Mis saavutasid belglased oma mässuga? Milline saatus sai osaks Poola mässule? Kuidas kajastus juulirevolutsioon Saksamaal? Millal tekkis Saksa tolliliit ja mis tähtsus oli sellel Saksamaa majanduslikus arenemises? Kuidas suhtuti Inglismaal viljaseadustesse? Millised mõõdukad uuendused viidi läbi Inglismaal 20-ndail aastail? Kuidas kajastus juulirevolutsioon Inglismaal? Milles seisnes 1832. a. parlamendireform? Millised uuendused viisid Inglismaal läbi liberaalid? Millal kaotati viljaseadused? Millal pääses Inglismaal kehtivusele vabakaubandus? Kuidas mõjusid tööstuse ja kaubanduse arenemisele masinate tarvituselevõtt ja aurulaeva ning raudtee ja vedurite leiutamine? Kuidas mõjus tööstuse ja kaubanduse arenemine ühiskondlikesse vahekordadesse? Kirjeldage vabrikutöölise elu! Mida mõistate tööliküsimuse all? Nimetage sotsialiste-utopiste! Millist majanduskorda nimetatakse sotsialistlikuks? Milles nägid Owen ja Fourier kõige pahe juurt inimühiskonnas? Miks nimetatakse neid utopistideks? Kus ja millal tekkis riikliku sotsialismi õpetus? Milles seisneb see õpetus? Milline mõju oli sotsialistlikel õpetusil tööliste? Võrrelge sotsialistlikke õpetusi, milles nad erinevad? Mida nõudsid tsartistid? Kuidas lõppes tsartistim? Nimetage töökaitseadusi Inglismaal 30-ndail ja 40-ndail aastail!

3. 1848. a. liikumised.

Liikumiste üldine laad. 1830. ja järgnevate aastate liikumised ei saavutanud oma eesmärki. Juulirevolutsioon tõi Prantsusmaal võidu vaid jõukale kodanlusele, 1832. a. parlamendireform rahuldab Inglismaal vaid liberaale, Saksamaal saavutasid vaid mõned väikesed riigid konstitutsiooni, rahvuslik liikumine jõudis eesmärgile vaid Belgias. Seepärast revolutsioonilised liikumised veel ei vaibunud, vaid süvenesid ja laienesid ning puhkesid jõulisemalt 1848. a. Jälle oli revolutsioonide seeria algatajaks Prantsusmaa.

Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal. Teatavasti leppis juulimonarhiaga Prantsusmaal vaid kaubandus- tööstuslik aristokraatia. Kesk- ja väikekodanlus, talupojad ja töölised nõudsid saadikutekoja reformi, kuid nende ettepanekud lükati tagasi. 1845. ja 1846. a. olid Prantsusmaal viljaikaldused, 1847. a. seltsis nendega tööstuslik kriis. Toiduained kallinesid, vabrikud jäid ületoodangu tõttu üksteise järel seisma, levis tööpudus. Keskkihid leidsid nüüd, et valitsust tuleb järele-

Guizot.

andmisele sundida. Otsustati rahva poole apelleerida, korraldades üle maa bankette (koosviibimisi), kus esinesid kõnedega opositsioonierakondade tegelased, arvestades valitsuse poliitikat ja rõhutades parlamendireformi vajadust. Kui 22. veebruaril 1848 taheti Pariisis korraldada suur bankett, keelas selle peaminister Guizot (l. gizoo). Aga siis ilmusid Pariisi elanikud, peamiselt töölised ja üliõpilased, hiiglameeleavaldusele. Rahvas ehitas barrikaade ja valmistus suuremale vastupanule. 24. veebruaril puhkes võitlus valitsusvägede ja rahva vahel, mis lõppes rahva võiduga. J u u l i-

monarhia langes. Louis Philippe põgenes. Moodustati ajutine valitsus; peale kodanluse esindajate pääses sinna kaks sotsialisti: Louis Blanc, tuntud sotsialismiteoreetik, ja tööline Albert (l. albäär). Esi-
mest korda sai tööline valitsuse liikmeks. Ajutiselt valitsuselt nõudis rahvas vabariigi väljakuulutamist. Pea ilmuski raekoja seinale teadaanne, et „Prantsusmaa on kuulutatud üheks jagamatuks vabariigiks“. Veel pidi ajutine valitsus kõigile tööd ja leiba muretsema.

„Prantsuse vabariigi ajutine valitsus kohustub muretsema ülalpidamist töölistele töö läbi. Ta kohustub kõigile kodanikele tööd muretsema. Ta tunnustab tööliste õigust ühineda assotsiatsioonidesse oma tööst kasusaamiseks...“

(Ajutise val. dekreet 25. veebruarist.)

Rahvuslikud töökojad ja juunipäevad 1848. a.

Tööstuslik kriis oli Prantsusmaal tõsise tööpuuduse esile kutsunud, eriti Pariisi kogunes suurel arvul töötuid; siis kutsus valitsus ellu nn. rahvuslikud töökojad.

Niinimetatud hädaabitööd ei tasu endid peagu iialgi, sest tavaliselt puudub võimalus töötuile tööd anda nende oskustele, võimetele ja huvidele vastavalt. Töötud saadetakse harilikult ühistööle, arvestamata nende professionaalset koosseisu. Nii ettevõetud tööd edenevad visalt, ei rahulda tööde korraldajaid ega töötegijaid. Ka Prantsusmaal saadeti töölisi vähese viljakusega mullatöödele, mis endid muidugi ei tasanud. Sedagi tööd ei jätkunud igaks päevaks ja kõigile töötuile. Töökodade ülalpidamine aga maksis riigile umbes 70 000 franki päevas. Et riigikassa oli samal ajal tühi — viljakalduse ja tööstusliku kriisi tõttu laekusid maksud väga visalt —, otsustas ajutine valitsus kõigilt maksu-

maksjailt lisamaksu nõuda ja pani ühtlasi hoiusummade väljaandmise ajutiselt seisma. Kõikjal seletati, et valitsuse sellised sammud on vajalikud rahvuslike töökodade pärast, mis nõuavad endi ülalpidamiseks hiiglasummasid. Talupojad ja linna-väikekodanlus, kes seni olid võidelnud käsikäes töölistega, hakkasid nüüd viimastes oma hädade põhjust nägema. Levis pahameel tööliste vastu.

Arvestades üldist meeleolu otsustas valitsus rahvuslike töökodade likvideerimisele asuda. Kuid nende sulgemine viis töölisel meeleheitele. Valitsuse poolt oli tehtud ettevalmistusi võimalike töölisrahutuste mahasurumiseks ja Pariisi kaitse usaldatud sõjaminister kindral C a v a i g n a c 'i (l. kavenjakk) kätte.

23. j u u n i l algasidki Pariisis ägedad tänavvõitlused, mis kestsid neli päeva ja lõppesid tööliste kaotusega. Mitte ainult üksikud majad, vaid terved linnaosad muutusid Cavaignac'i suurtükitulest rusuhunnikuiks. Tuhanded töölisel langesid võitluses, ligi 3000 vangilangenuist mõisteti mahalaskmisele, mitmed tuhanded saadeti asumisele Cayenne'i (l. kajenn). Juunimässu tulemusena kadusid Prantsusmaal töölisel poliitilise elu areenilt, sotsialistlikud ajalehed ja klubid suleti, kitsendati üldist sõnavabadust. Hirm uute mäsude eest pani rahva „kindla käe“ valitsust igatsema.

1848. a. konstitutsioon ja selle saatus. Aprillis kokkuastunud asutav kogu oli ametis uue konstitutsiooni väljatöötamisega. See töö valmis 1848. a. sügisel. Uue konstitutsiooniga kuulutati Prantsusmaa „demokraatlikuks ja jagamatuks vabariigiks“. Suveräänne rahvas pidi teostama seadusandlikku võimu kolmeks aastaks valitava legislatiivi kaudu, täidesaatvat võimu — neljaks aastaks valitava p r e s i d e n d i

kaudu. Nii legislatiivi kui ka presidendi valimisel pidi kehtima üldine, otsene ja salajane valimisõigus. President ei saanud veto-õigust seaduste suhtes, ka legislatiivi laialisaatmise õigus puudus tal, aga täidesaatva võimu teostamisel ta ei sõltunud rahvaesindusest. Ta sai oma võimu rahvalt, ta moodustas oma äranägemise järgi valitsuse, ta käsutada olid vabariigi sõjaväed, ta nimetas ja tagandas oma soovi järgi ametnikke. Nii olid administratsioon ja sõjaväelised jõud presidendi käsutada. Presidendil puudus vaid õigus saada kaks korda järjest presidendiks.

Presidendiks valiti 10. dets. **1848.** a. Napoleoni vennapoeg **Louis Napoleon Bonaparte.** Tema nimetamisväärseks võistlejaks presidenditooli pärast oli vaid kindral Cavaignac. Louis Napoleonile aga sai osaks rahva suur poolehoid: $5\frac{1}{2}$ milj. hääletas tema kandidatuuri poolt, ainult $1\frac{1}{2}$ milj. Cavaignac'i poolt. Louis Napoleoni toetasid talupojad ja rõhuv enamik linnakodanlusest, kes olid kodanlikus vabariigis selle suurte maksude pärast pettunud ja kes nägid Napoleon I võsus oma huvide kaitsjat.

Lõpetanud oma töö aasta jooksul, lahkus mai lõpul 1849 asutav kogu, andes aset **l e g i s l a t i i v i l e.** Enamik legislatiivi liikmeid olid monarhistid, seega pooldas veel ainult vähemik vabariiklikku korda. Legislatiiv piiras trüki- ja koosolekute vabadust ning kitsendas valimisõigust, lubades valida vaid kodanikel, kes on oma valimisringkonnas elanud 3 aastat.

Legislatiivi reaktsiooniline tegevus langetas tema autoriteedi rahvahulkades, aga populaarsust võitis juurde prints-president. Viimane andis töölistele mõista, et on vajalikud sotsiaalkindlustuse seadused, ta kinnitas talupoegadele ja linnakodanikele, et majanduslikku suhtlemist tuleb elustada raudteede ja kana-

lite ehitamisega ning maanteede korraldamisega. Kogu seltskonda püüdis Louis Napoleon veenda, et tema on see isik, kes suudab reaalelu Prantsuse suure revolutsiooni ideedega kokkukõlastada. Erilist tähelepanu pühendas Louis Napoleon sõjaväele; ta külastas sageli

Napoleon III.

kasarmuid, kostitas sõdureid veini ja suupistetega; ta suks selle eest hüüti talle juba 1850. a.: „Elagu Napoleon! Elagu keiser!“

Hakkas lähenema uus presidendivalimiste tähtpäev. 1848. a. konstitutsioon keelas Louis Napoleonil kandideerida, aga Louis Napoleon tahtis presidendiks jääda. Seepärast kavatses ta riigipööret. Asja korda-

minekus polnud tal põhjust kahelda, sest sõjavägi ja ametnikud olid tema käsutada ja ka rahvahulkade poolehoid oli talle enam-vähem kindlustatud. Ööl vastu 2. detsembrist 1851 laskis ta silmapaistvamad legislatiivi tegelased vangistada, päeva saabumisel kihutas sõjavägi kokkutulnud rahvaesindajad laiali ja müüri-lehed teatasid rahvale, et legislatiiv on laiali saadetud, et üldine valimisõigus hakkab jälle kehtima ja president avaldab uue konstitutsiooni, millega presidendi võimulpüsimise aeg määratakse 10 aastale. Louis Napoleon, keda ümbritses rahva silmis suure Napoleoni au-paiste, korraldas tema poolt ettevõetud pöörde tunnustamiseks isegi rahvahääletuse. $7\frac{1}{2}$ milj. hääleõiguslikust kodanikust hääletas ligi 7 miljonit riigipöörde kasuks. Louis Napoleoni konstitutsioon oli koostatud VIII a. põhiseaduse eeskujul, presidendist sõltuv senat oli riigiaparaadis tähtsaim organ. Novembris 1852 korraldati senati algatusel uus rahvahääletus, mis kuulutas prints-presidendi Louis Napoleoni Prantsuse keisriks Napoleon III nime all. (Napoleon II nime kannab ajaloos Napoleon I poeg, kuigi ta pole troonil olnud.) Seekord oli riigipöör ajal veel vähem vastuhääli kui aasta eest.

1848. a. revolutsioon Austrias. Pariisi veebruarikuu sündmuste mõjul algasid märtsi esimesil päevil rahutused Ungaris, Böömis ja mitmes teises maakonnas. Metternich'i süsteem oli kõiki tüüdanud, sellest taheti vabaneda, koguni iseseisvaks saada.

Suurejooneliselt kujunes liikumine Ungaris. Ungarlastel olid oma seim ja seadusandlus, ametiasutustes ning koolides kehtis ungari keel. Kuid ungarlased tahtsid täielikku iseseisvust. Prantsuse revolutsiooni mõjul esitas energiline rahvajuht K o s s u t h Viini valit-

susele kohe memorandumi, milles nõuti Ungarile iseseisvat, ungarlastest koosnevat vastutavat valitsust ja konstitutsioonilise riigikorra kehtimapanekut kõigis Austria eri rahvusega maades.

Varsti oli Viin ise revolutsiooni keerises. 13. märtsil ümbritsesid meelevaldajad valitsusasutusi ja hüüdsid: „Maha Metternich! Elagu konstitutsioon!“ Valit-

Kossuth.

sus katsus mässajaid laiali ajada; kui nad aga ühes kohas laiali saadeti, kogunesid nad teise kohta. Viimaks keeldusid sõdurid oma kohuseid täitmast. Nüüd ei jäänud valitsusel muud üle kui järele anda. Keiser tagandas Metternich'i, lubas konstitutsioonilise riigikorra kehtima panna, Viini kodanikel moodustada rahvuskaardi ja üliõpilastel akadeemilise leegioni korra säilitamiseks pealinnas.

Kuid linn ei rahunenud veel. Erutatud töölisel süü-
tasid mõned vabrikantide majad, korraldasid masinate

Tänavvõitlused Viinis 1848. a.

lõhkumisi jne. Ehmunud keiser põgenes Viinist, an-
des ühtlasi loa asutava kogu kokkutulekuks juulis; see

pidi valitama üldise valimisõiguse alusel kõigi Austria piires elavate rahvaste poolt.

1848. a. Viini asutava kogu peateene seisneb talurahva feodaalkohustuste lõplikus likvideerimises Austrias. Talupojad vabastati pärisorjusest ühes maaga, kuid talupoeg pidi end feodaalkohustustest vabaks ostma. Et riik oli seejuures abiks, oli talupoegade enamik rahuldatud ja nad jäid edaspidiste revolutsiooniliste liikumiste suhtes külmaks, jättes poliitiliste vabaduste eest võitlevad kihid üksi.

Viini liikumisega pidasid ühendust tšehhid; nad nõudsid rahvuslikku sõltumatust, iseseisva Slaavi riigi rajamist kõigist Austria piires elavaist slaavi rahvastest.

1848. a. revolutsioon Preisis. Preisis algas 1848. a. liikumine Reini provintssides ja jõudis sealt aegamööda Berliini. Kui ka pealinnas hakati koosolekuid pidama, rongkäike korraldama ja resolutsioone vastu võtma, ruttas Friedrich Wilhelm IV tsensuuri kaotama ja oli nõus maapäeva kokku kutsuma. Kui kuninga nõusolek maapäev kokku kutsuda sai rahvale 18. märtsil teatavaks, kogunesid Berliini elanikud suures rõõmujoovastuses lossi ette kuningale tänu avaldama. Friedrich Wilhelm tervitas rahvast palkonilt ja lahkus, kuid rahvas ei liikunud paigast. Tekkis sõnelemist kaitseväelastega, viimaks kostsid sõdurite poolt paugud ja langesid esimesed ohvrid. Nüüd puhkes tõsine võitlus. Suure rutuga ehtasid rahvahulgad barrikaade, relvaladudest hangiti relvi, alarmikella helinaga kutsuti eeslinnade töölisi revolutsionääridele appi. 19. märtsil lubas kuningas Preisis konstitutsioonilise riigi korra kehtima panna.

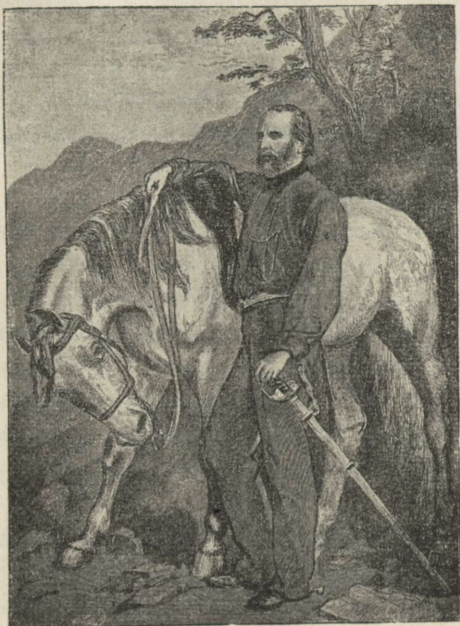
Ühise Saksa riigi loomise katsed. Ühel ajal võitlusega poliitilise vabaduse eest üksikuis Saksamaa riikides arenes intelligentsi ja edumeelse kodanluse ridades liikumine ühise rahvusriigi loomiseks lõdva Saksa liidu asemele. Liberaalsed poliitikategelased otsustasid kokku kutsuda kogu Saksamaa rahvaesinduse, mille ülesandeks pidi olema üleriigilise põhiseaduse avaldamine. Asuti eeltöödele. Valimised pidid sündima üldise valimisõiguse põhjal, valides iga 50 tuhande kodaniku kohta ühe saadiku. Valitsused ei teinud takistusi. Saksa rahvaesindus astuski kokku Frankfurtis Maini ääres, Püha Pauluse kirikus 1848. a. maikuus. Kuid Saksamaa ühinemise küsimuse lahendamine ei osutunud sugugi kergeks. Rahvaesinduses tekkis kaks voolu: üks vool nõudis Austria väljajätmist, põhjendades seda seega, et ühiseks Saksa riigiks peaksid liituma ainult saksa soost elanikega maad; teine vool aga tahtis juhtivat kohta tulevases Saksa riigis just Austriale määrata. Küsimuses, milline poliitiline kuju uuele riigile anda, tekkisid jällegi lahkeliid: vabariiklased nõudsid vabariiki, teised — konstitutsioonilist monarhiat. Frankfurdi rahvaesinduses olid ülekaalus konstitutsionalistid.

„Riigihoidjaks“ kutsuti ertshertsog Johann Austriast, kellele endise liidupäeva õigused üle läksid, kuna liidupäev kuulutati laialisaadetuks. See regent pidi valitsema parlamendi ees vastutava valitsuse abil, kuid tal puudusid kõik võimatribuudid. Uus täidesaatev võim jäi õhku rippuma, tal puudus igasugune võimatus oma tahet üksikuile Saksa riikidele peale suruda.

Itaalia vabadusliikumine. Juba 30-ndail aastail tekkis Itaalias rahvuslik liikumine, mis arenes põranda

all kogu aja edasi, kasvatades itaallastes iha vabaduse ja omariikluse järele.

Uusi katseid võõraste mõju ja türannide võimu alt vabaneda tegid itaallased **1848.** a. Lombardia ja Venetsia hakkasid Austria võimudele vastu. Veel varemini algasid käärimised Napoli-Sitsiilia riigis. Siin

Giuseppe Garibaldi.

valitses kuningas Ferdinand II, „re Bomba“ („kuningas-pomm“), kurikuulus oma julma, vägivaldse valitsemisviisiga. Revolutsioonist ehmunud, lubas temagi konstitutsioonilise riigikorra kehtima panna. Rahvaesinduslik kord kuulutati välja Sardiinias, samuti teistes riikides.

Itaalia 1848. a. vabodusliikumiste hingeks oli rahvussangar, vabariiklane **G i u s e p p e** (l. džuseppe) **G a r i b a l d i**. Garibaldi võttis juba 30-ndail aastail Itaalia vabodusliikumistest osa. 1848. aastal organiseeris Garibaldi endale 1000-päise löögirühma; kõik ta leegioni liikmed kandsid punast särki. Võitlusväljadel liikus Garibaldi ikka oma ilusal valgel hobusel ratsutades.

Garibaldi ruttas Rooma, kus oli välja kuulutatud vabariik, mida aga ähvardas hädaoht austerlaste poolt; ka maabusid Itaalias president Louis Napoleoni poolt paavstile abiks saadetud Prantsuse väed. Vabariiklased võitlesid Garibaldi ja Mazzini juhatusel meeleheitlikult mitu kuud järjest, kuid pidid viimaks siiski prantslased Rooma laskma. Revolutsiooni mahasurumisega Roomas (1849) pääses reaktsioon igal pool Itaalias võidule. Vana kord pandi jälle kehtima. Ainult noor Sardiinia kuningas **V i c t o r E m a n u e l I I**, kes a. 1849 järgnes troonil oma isale Karl Albertile, säilitas konstitutsiooni ja tunnustas Itaalia ühinemise vajalikkust.

Reaktsioon Saksamaal. Tööliste juunimässul Pariisis oli suur mõju revolutsiooni käigule ka mujal Euroopas. Juunimässu mahasurumine Pariisis äratas Saksamaa valitsejais julgust samasuguseks aktsiooniks.

Saksamaal algas reaktsioon **A u s t r i a s**, kus olid teravad vahekorrad eri rahvuste vahel. Sakslased, madjarid ja slaavlased olid siin täis lepitamatut viha-vaenu, mida Austria valitsus enda huvides osavasti ära kasutas. Keiser andis käsu kindral Windisch-Grätz'ile, kes rahvuselt tšehh ja oli juba Praha mässu vaigistamisega hakkama saanud, ilmuda suurema väega Viini vallutama. Pärast ägedat pommitamist

alistus Viin 31. oktoobril. Mässujuhid vangistati ja hukati. Viinis pandi kehtima sõjaseadus. Keiser Ferdinand I loobus troonist oma vennapoja Franz Joseph'i (1848—1916) kasuks, kes asutava kogu varsti likvideeris ja pani Austrias jälle kehtima absolutismi.

Nüüd puhkes ka mujal Saksamaal reaktsioon.

Kuulnud reaktsiooni võidust Viinis, kuulutas Preisi Friedrich Wilhelm IV rahvuskogu laialisaadetuks ja tühistas selle poolt väljaantud seadused. Kehtima jäi vaid Preisi 1848. a. rahvuskogu poolt väljaantud talupoegade feodaalkohustustest vabastamise seadus. Lubades rahvaesindust küll ka edaspidi kokku kutsuda, muutis Friedrich Wilhelm IV valimisseadust nii, et parlamenti pääses vaid rikaste rahvakihtide parempoolsete poliitiliste voolude esindus. Nii võis reaktsioon parlamendi enda poolt toetust leida. Paljudes teistes Saksamaa riikides muudeti valimisseadust samas suunas.

Revolutsiooni lüüasaamine üksikuis riiges ei jätnud mõjutamata ka Saksamaa rahvuslikku ühinemisiikumist.

Frankfurdi parlamendis kogu aja kestnud lahkeliid aitasid kaasa selle asutuse likvideerimiseks reaktsiooni päevil. Páris piinlikku seisundisse aetas selle parlamendi Friedrich Wilhelm IV, kellele parlament tuli keisrikrooni pakkuma. Friedrich Wilhelm IV lükkas selle krooni põlastusega tagasi. 1850. a. Olmütz'is peetud Saksamaa riikide esindajate nõupidamisel tunnistati Saksa liidu ja liidupäeva õigused jälle kehtivaks.

Ungari alistamine. Pärast Viini vallutamist oktoobri lõpul sai Windisch-Grätz ülesandeks Ungarisse marssida. Kuid ka see kindral ei jaksanud rahvus-

likku liikumist Ungaris lõpetada. Ungarlased olid kui üks mees oma sõltumatust kaitsmas; üksteise järel moodustusid uued vabatahtlike löögirühmad, kes asusid Austria valitsuse vägesid ründama. Aprillis 1849. a. kuulutas Ungari rahvaesindus Ungari iseseisvaks riigiks ja valis ajutise valitsuse Kossuth'iga eesotsas. Austria keiser kuulutati Ungari troonilt lahkunuks. Ajutisele valitsusele anti piiramata volitused vabadussõja jätkamiseks. Windisch-Grätz ei jaksanudki vabadus- ja iseseisvusaatest vaimustatud Ungari vägesid võita. Siis palus Franz Joseph abi Vene keisrilt Nikolai I-lt. Nikolai I, kes tundis hirmu Poola pärast, sest ungarlaste vabadusvõitlus võis poolakaid kergesti nakatada, oli valmis abi saatma. 1849. a. suvel jõudis suur Vene vägi Ungarisse. Nüüd ei jaksanud ungarlased enam vastu panna. Juba augustis alistusid Ungari väed, pidades otstarbetuks sellise jõulise ülekaalu vastu võidelda. Austria valitsus surus mässu kõige julmemate abinõudega maha. Sõjakohtud töötasid pikemat aega, saates ohvreid surma. Hulk vabadusvõitlejaid lõpetas oma elu kas võllasse pooduna või mahalastuna. Ainult üksikuil õnnestus Türgimaale põgeneda, teiste hulgas ka Ungari 1848. a. rahvaliidumise juhil Kossuth'il.

Kõik Ungari saavutused läksid nüüd loomulikult kaduma. Ungari kaotas ka need riiklikud asutused, mis tal olid olnud enne 1848. aastat. Ungari muutus Austria provintsiiks.

Nii polnud 1848. a. liikumistel Saksamaal olulisi tulemusi, kuid oma tähtsus oli neil siiski. Valitsejad pidid veenduma, et rahva rõhuv enamik ei ole kehtiva korraga rahul. Kuigi 1849. a. pääses jälle valla reaktsioon, teostus järgmisil aastakümneil siiski Euroopa riikide üleminek rahvaesinduslikule korrale.

Pidage meeles:

- 1848 — veebruarirevolutsioon Pariisis.
- 1848 — märtsirevolutsioonid Viinis ja Berliinis.
- 1848—1849 — Frankfurdi parlament.
- 1849 — reaktsiooni võit Saksamaal.
- 1852 — Prantsusmaa teiskordne keisririik.

Küsimusi kordamiseks:

Millised asjaolud kutsusid esile veebruarirevolutsiooni Prantsusmaal? Millised rahvakihid võtsid sellest revolutsioonist osa? Millega lõppes veebruarirevolutsioon Pariisis? Mis oli rahvuslike töökodade ülesandeks? Miks ei suutnud nad oma ülesannet täita? Millised tagajärjed olid rahvuslike töökodade likvideerimisel? Milline mõju oli juunipäevadel prantslaste meeleolule? Iseloomustage Prantsuse 1848. a. konstitutsiooni! Millised asjaolud aitasid Louis Napoleonil keisriks saada? Kuidas kajastus veebruarirevolutsioon Euroopas? Millised asjaolud löid pinna revolutsiooniks Saksamaal 1848. a.? Millise kuju võttis revolutsioon Ungaris? Võrrelge Preisi ja Austria revolutsiooni! Mis on neis ühtuvat, mis erinevat? Milliseid eesmärke taotles Frankfurdi parlament? Miks ei saavutanud see parlament oma eesmärke? Kus puhkes Itaalias revolutsioon? Miks nurjus Itaalia vabodusliikumine? Millised asjaolud mõjused kaasa revolutsiooni puhkemiseks Saksamaal? Millal pääses reaktsioon jälle võidule? Kuidas suruti maha ungarlaste mäss? Miks nurjusid 1848. a. revolutsioonid Saksamaal? Millist kasu tõid 1848. a. liikumised Austria ja Preisi talupoegadele? Võrrelge 1830. a. ja 1848. a. revolutsiooni! Mis on neis ühtuvat, mis erinevat?

Kordamistabel.

Itaalia	Inglismaa	Saksamaa	Prantsusmaa ja Šveits	Hispaania	Venemaa	Skandinaavia
1321 — Dante † 1374 — Petrarca † 1375 — Boccaccio †	1384 — Wicliff †	1450 ümber — trüki-kunsti leiutamine 1415 — Jan Hus † 1536 — Erasmus † 1523 — Hutten † 1483—1546 — Luther 1517 — reformatsiooni algus	 1515—1547 — François I 1509—1564 — Calvin	1479 — Aragoonia ja Kastiilia ühinem. 1492 — Granaada langus 1492 — Ameer. avast. 1498 — avast. tee Indiasse 1506 — Kolumbus † 1519—1522 — esimene reis ümber maailma		1397 — Kalmari unioon
1519 — Leonardo da Vinci †	1509—1547 — Henry VIII	1521 — Wormsi riigip. 1519—1556 — Karl V 1523 — likvid. rüütlite mäss	1570 — St. Germain'i rahu 1572 — Pärtliöö verepulm 1598 — Nantes'i edikt 1589—1610 — Henri IV Bourbon	1556—1598 — Felipe II 1571 — Lepanto lahing 1588 — „võitmatu armaada“ hukkmüne 1581 — Madalmaade ehk Hollandi vabariigi algus	1547 — Joann IV võtab endale tsaaritiitli	1527 — Odense riigip. 1527 — Västeräsi riigip. 1523—1560 — Gustav Vasa Rootsis 1561 — Eestimaa Rootsisile
1520 — Raffael †	1534 — lahkulöömine Roomast	1525 — talupoegade mässu summutamine 1529 — Speyeri riigip. 1555 — Augsburgi riigipäev	1642 — Richelieu † 1643—1715 — Louis XIV 1685 — Nantes'i edikti tühistamine		1613 — Romanovite valitsuse algus	1611—1632 — Gustav Adolf
1564 — Michelangelo †	1558—1603 — Elisabeth	1618—1648 — 30-aast. sõda	1701—1714 — Hispaania pärilussõda		1682—1725 — Peeter Suur	1629 — Altmargi rahu 1697—1718 — Karl XII
1540 — kinnit. Jesuiiti-de ordu Trento kirikukogu	1588 — võit „võitmatu armaada“ üle	1620 — Valge mäe lah. 1632 — Lützeni lahing 1648 — Vestfaali rahu			1700—1721 — 1700 — 1709	Põhjasõda — Narva lahing — Poltava lahing
1545—1563 — Trento kirikukogu	1603—1688 — Stuartid Inglismaal 1649—1660 — Inglismaa vabariik 1649 — Charles I † 1653—1658 — Cromwelli ainuvalitsus 1651 — meresõiduakt 1688 — „mõnus revolutsioon“ 1714 — Hannoveri dünastia algus 1776 — P.-Am. asum. kuulut. end. iseseisvaks 1783 — Versailles' rahu. USA algus 1815 — leivaseadused 1819 — Manchesteri miiting	1740—1786 — Friedrich Suur Preis 1756—1763 — 7-aastane sõda 1780—1790 — Joseph II Austrias 1814—1815 — Viini kongress 1819 — Karlsbadi otsused	1774—1792 — Louis XVI 1789—1799 — Suur Prantsuse revolutsioon 1789—1791 — asutava kogu aeg 1791—1792 — legislatiivi aeg 1792—1795 — rahvus-konvendi aeg 1793—1794 — jakobiinide hirmuvalitsus 1795—1799 — direktooriumi aeg 1799—1804 — konsulaadi aeg 1804—1815 — Napoleon keiser 1806 — Püha Rooma r. lõpp 1812 — Napoleoni sõjaretk Venesse 1815 — Waterloo lahing 1815—1830 — Louis XVIII ja Charles X 27.—29. juul. 1830 — juuli-revolutsioon 1830—1848 — juulimonarh 1848 — veebruarirevoluts. 1852 — II keisririigi algus	1820 — vabadusliikumised	1762—1796 — Kata-riina II 1795 — Poola lõplik jagamine	1801—1825 — Aleksander I 1829 — Adrianoopoli rahu: Kreeka iseseisv. 1825—1855 — Nikolai I
1820 — karbonaaride liikumine 1848 — vabadusliikumised 1849 — reaktsiooni võit	1829 — emantsipatsiooni-oonibill 1832 — I parlamendi-reform 1833 — neegrite vabastamine 1838—1850 — tsärtism	1848 — märtsirevolutsioonid Viinis ja Berliinis 1848—1849 Frankfurdi parlament 1849 — reaktsiooni võit Saksamaal				

SISUKORD.

A. Uus-aeg.

I. Euroopa reformatsiooni eel.

5—33

1. Humanism ja renessanss.

Uusaeg. Itaalia poliitiline ilme ja majanduslik areng. Uus nimtüüp. Vaimse elu ärkamine. Humanism. Dante. Petrarca. Boccaccio. Renessanss. Itaalia renessansi suurvaimud.

2. Tähtsamad leiutused ja avastused.

Püssirohi. Kompass. Trükikunst. Suurte avastuste eel. Portugal ja Hispaania. Portugallaste avastused. Kolumbuse esimene reis. Kolumbuse järgmised reisid. Esimene reis ümber maakera. Hispaanlased ja Ameerika algelanikud. Suurte avastuste tulemusi. Küsimusi kordamiseks.

II. Reformatsioon.

33—62

1. Reformatsioon Saksamaal.

Katoliku kirik reformatsiooni eel. Miks algas reformatsioon Saksamaal. Saksa humanism. Reformatsiooni algus ja Martin Luther. Keiser Karl V ja Wormsi riigipäev. Lutheri õpetus ja selle levimine. Rahutused Saksamaal. Reformatsiooni lõpp Saksamaal.

2. Reformatsioon teistes maades.

Calvin. Reformatsioon Prantsusmaal. Ungari reformatsiooni ajal. Reformatsioon Taanis. Gustav Vasa ja reformatsioon Rootsis. Reformatsioon Inglismaal. Tõus majanduslikus ja vaimses elus Elisabethi ajal Inglismaal. Küsimusi kordamiseks.

III. Katoliiklik reaktsioon.

62—87

1. Üldised abinõud.

Abinõud reformatsiooni vastu. Jesuiitide ordu. Inkvisitsioonikohus. Teadus ja kunst katoliikliku reaktsiooni ajastul.

2. Hispaania katoliikliku reaktsiooni ajastul.

Felipe II. Madalmaade vabadusvõitlus. Hispaania võim ja langus.

3. Katoliiklik reaktsioon Prantsusmaal ja Saksamaal.

Ususõjad Prantsusmaal. Katoliiklik reaktsioon Saksamaal. 30-a. sõja algus. Wallenstein. Rootsimaa ja 30-a. sõja järg. Küsimusi kordamiseks.

IV. Absolutism.

87—119

1. Absolutism Prantsusmaal.

Henri IV. Richelieu. Louis XIV. Colbert'i majanduspoliitika. Louis XIV usupoliitika. Louis XIV sõjad.

2. Inglismaa absolutismiajastul.

Esimesed Stuartid Inglise troonil. Kodusõda ja vabariigi väljakuulutamine. Cromwelli protektoraat. Stuartite restauratsioon. James II ja „mõnus revolutsioon“.

3. Absolutism Venemaal.

Peeter Suure eelkäijad. Peeter Suur. Peetri reformid. Peeter Suure sõjad. Küsimusi kordamiseks.

V. Valgustussajand.

119—154

1. Valgustussajandi ideed.

Vana kord. Valgustusliikumine. Voltaire. Montesquieu. Rousseau. Valgustusideede levimine ja süvenemine. Valgustus ja valitsejad.

2. Valgustatud ainuvalitsus.

Friedrich II Preisimaal. Friedrich II välispoliitika. Friedrich II reformid. Austria ja Joseph II, Katariina II Venemaal. Katariina II uuendusi. Katariina II välispoliitika.

3. Inglismaa valgustussajandil.

Poliitiline olukord. Inglise vana valimisseadus. Inglise asumaadepoliitika. Põhja-Ameerika vabadussõda. Põhja-Ameerika Ühendriikide konstitutsioon. Majanduslik areng ja tööstuslik revolutsioon Inglismaal. Küsimusi kordamiseks.

B. Uusim-aeg.

VI. Suure Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni ajastu.

154—202

1. Suur Prantsuse revolutsioon.

Vana kord. Louis XVI reformid. Valimised seisustekogusse. Seisustekogu. Revolutsiooni algus ja selle mõju. Asutav kogu. Leivamäss. Klubid, ajakirjad, meeleolu. Kuninga põgenemiskatse. 1791. a. põhiseadus. Legislatiivi aeg. Louis XVI troonilt kukutamine. Rahvuskonvent ja kuninga saatus. Prantsusmaa väline seisund. Sisemised rahutused. Robespierre ja terrori algus. Majandusliku elu langus ja maksimumiseadus. Lõhed jakobiinide keskel ja Robespierre'i surm. Jakobiinide tagakiusamine. Direktoorium. Elu direktooriumi päevil. Küsimusi kordamiseks.

2. Napoleoni ajastu.

Edasikestvad sõjad. Napoleon Bonaparte. Sõjaretk Egiptusse. VIII aasta riigipööre. Napoleon — konsul ning keiser. Napoleoni sõjad. Napoleon ja alistatud rahvad. Napoleoni langus. Napoleoni viimne tõus ja langus. Küsimusi kordamiseks.

VII. Üldeuroopaline reaktsioon.

202 - 223

Reaktsioon ja selle põhjused. Viini kongress. Püha liit. Liberalism. Revolutsioonilised liikumi-

sed 20-ndail aastail. Kreeka vabadussõda. Reaktsioon Saksamaal. Prantsusmaa reaktsiooniajastul. Venemaa üldise reaktsiooni ajastul. Dekabristide mäss. Küsimusi kordamiseks.

VIII. Võitlus reaktsiooniga.

223—253

1. Juulirevolutsioon ja juulimonarhia ajastu.

Võitlus reaktsiooniga. Prantsuse juulirevolutsioon. Juulimonarhia. Euroopa juulirevolutsiooni mõju all.

2. Inglismaa XIX s. esimesel poolel.

Inglismaa parlamendireformide eel. Parlamendireform ja muid uuendusi. Töölisküsimus. Sotsialistlikud õpetused. Töökaitseadused. Tšartism Inglismaal. Küsimusi kordamiseks.

3. 1848. a. liikumised.

Liikumiste üldine laad. Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal. Rahvuslikud töökojad ja juunipäevad. 1848. a. konstitutsioon ja selle saatus. 1848. a. revolutsioon Austrias. 1848. a. revolutsioon Preis. Ühise Saksa riigi loomise katsed. Itaalia vabadusliikumine. Reaktsioon Saksamaal. Ungari alistamine. Küsimusi kordamiseks.

A-11437

i